

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ
TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT
UNİVERSİTETİ

RESPUBLIKA ELMI-PRAKTİKİ KONFRANS

“QƏRBİ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAF
POTENSİALI: RETROSPEKTİV TƏHLİL VƏ
GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ”

19 aprel 2024

Elmi Komitə

- Mərdanov M.C.** -AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun direktoru, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru
- Novruzov V.T.** - Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri, i.e.d., prof.
- Qasımlı V.Ə.** -İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru, i.e.d., prof.
- Ələkbərov Ə.Ə.** - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kafedra müdiri, i.e.d., prof.
- Musa Urud Əliyev İ.Ə.** Milli Məclisin deputatı
- Bakı Dövlət Universiteti “Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi” kafedrasının müdiri, prof.
- Rüstəmov F.A.** - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, prof.
- Bəhramov C.Ə.** - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, t.ü.f.d.
- Xəlilov H.A.** - Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, i.e.d., prof.
- Məmmədov E.Y.** - Odlar Yurdu Universiteti, i.e.d., prof.
- Əliyev Ə.B.** - Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, i.e.d., prof.
- Aslanov B.M.** - YAP Gəncə şəhər təşkilatının sədri, t.ü.f.d.
- Tanrıverdi Paşa** - AETN-nin İqtisadiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi

Təşkilat Komitəsi

- Məmmədova G.H.** - Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rektoru, prof., sədr

- Ələkbərli Ə.Y.** - Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, f.e.n., dosent, həmsədr
- Məmmədov M.A.** - Biznesin iqtisadiyyatı kafedrasının müdiri, prof., sədr müavini
- Əlizadə Ş.İ.** - “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının dosenti, məsul katib

Təşkilat Komitəsinin üzvləri

- Qasimov A.F.** - Tədris işləri üzrə prorektor, prof.
- Aslanova N.M.** - Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektor, prof.
- Məmmədov İ.R.** - İqtisadi təsərrüfat işləri üzrə prorektor, t.ü.f.d.
- Naqdiyev O.Ə.** - Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor
- Aslanova T.T.** - Tikinti-iqtisad fakültəsinin dekanı, dosent
- Yüsifzadə E.N.** - Nəqliyyat fakültəsinin dekanı, dosent
- Əliyeva R.T.** - Sənayenin təşkili və idarə edilməsi kafedrasının müdiri, dosent
- Musayev Z.S.** - Melorasiya və su təsərrüfatı tikintisi kafedrasının müdiri, prof.
- Abasova A.Ə.** - “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının dosenti
- Əliyeva K.R.** - İctimai fənlər kafedrasının müdiri, dosent
- Rəfilov Ş.F.** - Tələbə Həmkarlar İttifaqı komitəsinin sədri
- İsmayilzadə T.Ş** - Tələbə Gənclər Təşkilatının sədri
- Əliyev Ə.M.** - “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının dosenti
- İşçi qrupu** - “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrası

İŞTİRAKÇI QURUMLAR

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Riyaziyyat və
Mexanika İnstitutu

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı

Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti - UNEC

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Odlar Yurdu Universiteti

Aprelin 19-da Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində (AzMİU) “Qərbi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf potensialı: retrospektiv təhlil və gələcəyə baxış” mövzusunda respublika elmi-praktik konfrans keçirilib.

Elm və Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Qərbi Azərbaycan İcmasının birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən konfransda Auditorlar Palatası, müxtəlif institutlar, elmi-tədqiqat mərkəzləri, ali təhsil ocaqlarından nümayəndələr və məruzəçilər iştirak ediblər.

AzMİU-nun rektoru professor Gülçöhrə Məmmədova çıxış edərək iştirakçıları salamlayıb və konfransın əhəmiyyətinə diqqət çəkib. Rektor qeyd edib ki, Vətən müharibəsindən sonra regionda yaranan yeni geosiyasi proseslər fonunda Qərbi Azərbaycanla bağlı məsələlərin aktuallaşması universitetimiz üçün mühüm vəzifələr yaradıb. Konfransın həm də bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə keçirildiyini vurğulayan rektor bildirib ki, konfrans AzMİU ilə ölkənin qabaqcıl iqtisadi təhlil və tədqiqat mərkəzləri arasında Qərbi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf potensialının öyrənilməsi üzrə effektiv əməkdaşlıq imkanı yaradacaq.

Qərbi Azərbaycan İcmasının İdarə Heyətinin sədri, Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərli çıxışında AzMİU-nun

təşəbbüsünü alqışlayıb və qeyd edib ki, Qərbi Azərbaycanın iqtisadi potensialının, bu potensialın region iqtisadiyyatına, siyasi və sosial proseslərə təsirinin öyrənilməsi son dərəcə strateji məsələdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun direktoru professor Misir Mərdanov bildirib ki, bu gün AzMIU-da keçirilən konfrans Qərbi Azərbaycanın həm keçmiş, həm də müasir iqtisadiyyatının öyrənilməsində çox vacib və əhəmiyyətli addımdır. Bu sahədə alimlərin, gənc tədqiqatçıların elmi araşdırmalar aparması mövcud iqtisadi vəziyyəti gözlər önünə gətirəcək, bölgənin inkişafı üçün böyük əmək sərf etmiş soydaşlarımızın xidmətlərini yenidən xatırladacaq.

Konfransın plenar iclasında Auditorlar Palatasının sədri Vahid Novruzovun “Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud durumu, problemləri və perspektivləri”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kafedra müdiri professor Əvəz Ələkbərovun “1988-ci ilə qədərki dövrdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan bölgələrin Ermənistan SSR-nin iqtisadiyyatında rolu”, Milli Məclisin deputatı Musa Urudun “Zəngəzurda türk mənşəli toponimlərə erməni soyqırım siyasəti”, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru

professor Vüsal Qasımlının “Qərbi Azərbaycan: Ana vətənlə iqtisadi reintegrasiya” mövzularında məruzələri yer alıb. Konfrans sosial iqtisadi potensial və gələcəyə baxış olmaqla 2 bölmə üzrə keçirilib. Bölmələrdə “Qərbi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf potensialı”, “Qərbi Azərbaycanın regionlarının tarixi-iqtisadi potensialı və gələcəyə baxış” mövzularında məruzələr dinlənilib.

Məruzəçilər konfransın mövzusuna uyğun olaraq Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud durumu, problemləri, perspektivləri, iqtisadi inkişaf potensialını birgə müzakirə edib, bu regionun keçmişinə, bu gününə, gələcəyinə nəzər yetirib və birgə həll yolları axtarıblar.

G.H.Məmmədova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
rektoru, memarlıq doktoru, professor

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ MEMARLIQ İRSİ

Qərbi Azərbaycan ərazisi tarixən Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı torpaqlardan ibarətdir. Əsrlər boyu bu torpaqlarda yaşayan əcdadlarımız təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, yaşayış məskənləri salmış, memarlıq və dekorativ sənət nümunələri yaratmışlar. Qərbi Azərbaycanın bütün mahallarında mövcud olan tarixi abidələrdən: məscidlərdən, türbələrdən, yaşayış və digər mülki bina və qurğulardan dövrümüzdə çatan tarixi mənbələrin azsaylı məlumatları və bəzi tikililərin qalıqları məlumat verir.

Bu ərazilərdə mövcud olmuş orta əsr Azərbaycan-türk memarlıq abidələrindən günümüzdə gəlib çatanı İrəvan yaxınlığındakı Cəfərabad (Arqavand) kəndindəki türbədir. Məqbərə Qaraqoyunlu əmiri Əmir Səədin oğlu, İrəvan əyalətinin hakimi Pir Hüseyn tərəfindən atasının qəbri üzərində 1414-cü ildə ucaldılmışdır. Məlumatlara görə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında çoxsaylı karvansaralar, məscidlər, hamamlar, bazarlar və başqa tikililər mövcud olmuşdur. Onlardan ən məşhuru Zəngəzurdakı Səlim karvansarayıdır.

İlkin mənbələrdən və epigrafiq abidələrdən məlum olur ki, çoxsaylı müharibələrə baxmayaraq İrəvan xanları öz ərazisində xeyli tikinti işləri aparmış, İrəvan qalasını, Sərdar (Xan) sarayını, Sərdarabad qalasını tikmişdirlər.

Şah İsmayılın göstərişi ilə 1510-1517-ci illərdə tikilən İrəvan qalası aramsız müharibələr nəticəsində dəfələrlə dağıdılsa da, sərdarlar və xanlar tərəfindən yenidən bərpa olunmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan qalasının ruslar tərəfindən işğalından sonra, tərtib edilən plana görə, qala

təxminən kvadrat formasında (790 x 850 m) olmuş, 7 hektar sahəni əhatə etmişdir. 1672-1673-cü illərdə İrəvanda olmuş Jan Şarden qeyd etmişdir ki, ancaq təmizqanlı səfəvilərin yaşadığı İrəvan qalasında 2 məscid və hamam olmuşdur. Dövrünün möhtəşəm tikilisi olan İrəvan qalası və qalanın içərisindəki memarlıq abidələri hazırda yer üzündən silinmişdir.

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olan memarlıq abidələrindən biri Sərdarabad qalası 1815-1817-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynqulu xan tərəfindən inşa edilmişdir. Fransız mühəndislərinin iştirakı ilə tikilən Sərdarabad qalasının ikiqat divarı, möhkəm qüllələri və darvazası var idi. Bu möhtəşəm qalanı da rus qoşunları və erməni vandalları yer üzündən silmişlər.

Mülki memarlıq nümunələrindən ən diqqətçəkəni Sərdar sarayı, yaxud Xan sarayı olmuşdur. Saray Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə (1764-1783) görkəmli Azərbaycan memarı Mirzə Cəfər Xoşlu tərəfindən inşa edilmişdir. Saray kompleksinin özü bir neçə binadan ibarət olmuşdur. Saray binasının ən diqqətə layiq hissələri olan Güzgülü salon və Yay köşkü 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan tərəfindən əlavə etdirilmiş və beləliklə, bina memarlıq baxımından monumental saray kompleksi kimi təkmilləşmiş və tamamlanmışdır.

Rusiya imperiyasının İrəvan xanlığını işğal etməsi ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 8 məscid mövcud olmuşdur. Şopenin verdiyi məlumatlara görə, həmin məscidlərdən 2-si qalanın içərisində, 6-sı - Zal xan, Novruzəli xan, Sərtip xan, Hüseynəli xan, Hacı İnamverdi, Hacı Cəfərbəy məscidləri isə qaladan bayırda yerləşirdi. Məscidlərin içərisində ən möhtəşəmi, Azərbaycan memarlığının nadir incisi olan Hüseynəli xan məscidi idi. Divarları göy rəngli kaşı ilə üzləndiyi üçün bu məscid Göy məscid adlanırdı. Sovet dövrünə əsasən salamat şəkildə çatmış məscidi ermənilər 1988-ci ildə yandırmışlar. Son

vaxtlar onun yerində kiçik bir məscid inşa etmiş, adını da "Fars məscidi" qoymuşlar.

XX əsrin birinci yarısında İrəvanda bir neçə məscid fəaliyyət göstərmişdir. Abbasqulu xanın tikdirdiyi Təpəbaşı məscidi, Əsəd ağanın tikdirdiyi məscid, Körpübulaq məscidi ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzündən silinmişdir. Hacı Müzəffər ağanın tikdirdiyi Çətirli məscid isə 1988-ci ildə yandırılaraq məhv edilmişdir.

İrəvan şəhərində hər biri nadir memarlıq abidəsi olan 8 hamam mövcud olmuşdur. Erməni müəlliflərin yazdıqlarına görə, bu hamamların hamısının salonları Şərq üslubunda tikilmiş, hər birinin günbəzi olmuş və yuxandan işıqlandırılmışdır. Bişmiş kərpiclə və əhəng məhlulu ilə hörülmüş hamamların hamısı hazırda dağıdılmışdır.

İrəvanın çoxsaylı Azərbaycan məhəllələrindən birinin - Təpəbaşı məhəlləsinin qalıqları günümüzə qədər dağılmış vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Son zamanlar tədqiqatçı Səbuhi Hüseynovun apardığı araşdırmalar nəticəsində bu qədim Azərbaycan məhəlləsinin müasir vəziyyəti aşkarlanmışdır.

İrəvan xanlığı dövründən bugünədək külli miqdarda dekorativ-tətbiqi incəsənət nümunələri, o cümlədən daş və ağac üzərində bədii oyma, döymə metal məmulatı, xalçalar, saxsı qablar və naxışlıkəmərlər qorunub saxlanılmışdır. Təəssüf ki, bu cür dekorativ sənət nümunələrinin hamısı "ermənilərə məxsus" irs kimi nümayiş etdirilir.

Dekorativ incəsənət növləri arasında xalçaçılıq xüsusi yer tuturdu. Qarabağ, Şirvan xalçaçılıq məktəblərinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış və şəxsi kolleksiyalara daxil edilmişdir. Bu gün "Yerevan xalçası", adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaların əksəriyyətini azərbaycanlı ilmə ustaları toxumuşlar.

Bütün bunlar göstərir ki, Qərbi Azərbaycan olduqca zəngin tarixə, təkrarsız mədəni irsə malik bir diyar olmuşdur. Lakin bu irs erməni qəsbkarları tərəfindən məqsədyönlü şəkildə məhv edilmiş, yaxud mənimsənilmişdir. Bu irsin öyrənilməsi, onun barədə məlumatın dünya ictimaiyyətinə və gələcək nəsillərə çatdırılması qarşımızda dayanan ən vacib və aktual problemlərdən biridir. Erməni millətçilərinin dağıdıcı fəaliyyəti açıqlanmalı və qınaq obyektinə çevrilməlidir.

Ə.Y.Ələkbərli

Qərbi Azərbaycan İcmasının sədri,

Milli Məclisin deputatı

Bu gün Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti və Qərbi Azərbaycan İcmasının birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən “Qərbi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf potensialı: retrospektiv təhlil və gələcəyə baxış” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının çox böyük tarixi və siyasi əhəmiyyəti var.

Tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, Qərbi Azərbaycan dediyimiz indiki Ermənistan ərazisi son qarışına qədər tarixi Azərbaycan torpağıdır, əcdadlarımız minillər boyu bu ərazidə yaşamış və yaratmışlar, onların həyat və məişət özəlliklərinin formalaşmasında bölgənin iqtisadi strukturu birbaşa iştirak edib. Bu gün Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatını retrospektiv planda öyrənməsək, biz əcdadlarımızın xarakter və psixologiyasının,

adət və ənənələrinin, maddi və mənəvi dəyərlərinin formalaşmasının obyektiv səbəb və şərtlərini müəyyənləşdirə bilmərik. Elementar bir misal deyim, Qərbi Azərbaycandakı tarixi abidələrimizi öyrənərkən biz ilk növbədə onun hansı tikinti materiallarından istifadə edilməsi faktı ilə qarşı-qarşıya qalırıq və həmin materialların hansının yerli, hansının gəlmə olması sualına cavab verməli oluruq. Bu məsələyə aydınlıq gətiriləndə, üstəlik, bölgənin konkret tarixi dövrdə hansı ölkələrlə hansı iqtisadi əlaqələrinin mövcudluğu sualına da cavab vermiş oluruq.

Yaxud başqa bir misal. Hər bir bölgənin özünün spesifik mətbəxi var. Hər bir mətbəx ilk növbədə bu və ya digər lokal regionun iqtisadi imkanları bazasında formalaşır. Məsələn, Göyçə mahalında balıq məhsullarının çeşidi çoxdursa, Zəngibasar mahalı ərazisində düyüdən hazırlanan xörəklərin daha çox növünə rast gəlirik. Yaxud: İrəvan çuxurunda meyvəçilik üstünlük təşkil edirdisə, Ağbaba mahalında heyvandarlıq ön planda idi və s.

Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının retrospektiv planda öyrənməsinin siyasi əhəmiyyəti ondadır ki, soydaşlarımız son iki yüz ildə mərhələ-mərhələ həmin ərazilərdəki ata-baba yurdlarından ermənilər və onların havadarları tərəfindən qovulub çıxarılısalar da, həmin bölgənin bütün yeraltı və yerüstü sərvətlərində birbaşa payları var. Üstəlik, həmin bölgənin iqtisadi infrastrukturunun formalaşmasında birbaşa iştirak ediblər. Lakin ermənilər 200 ildir həmin təbii sərvətlərdən istədikləri kimi istifadə və həmin infrastrukturunu istədikləri kimi istismar ediblər. Bu, tarixi ədalətsizlikdir və ermənilər, Ermənistan dövləti bütün bunlar üçün mütləq təzminat ödəməlidir. Bunun üçün biz mütləq bilməliyik ki, Qərbi Azərbaycanın hansı bölgəsində hansı yeraltı və yerüstü sərvətlər olub, o sərvətlərdə azərbaycanlıların payı nə qədərdir, Ermənistan dövləti bu müddət ərzində o sərvətlərin

istismarından nə qədər gəlir götürüb və o gəlirdən nə qədər bizim soydaşlarımızın haqqıdır. Bunu hesablamaq o qədər də çətin məsələ deyil, dəymiş ziyanın hesablanması və qiymətləndirilməsinin beynəlxalq metodologiyası və düsturu var. Həm fərdi və ictimai təsərrüfatlarda, həm yeraltı və yerüstü sərvətlərə görə, həm də tarixi abidələrimizə görə soydaşlarımıza dəymiş ziyan mütləq hesablanmalı və beynəlxalq məhkəmələrə dəşinməlidir.

Qərbi Azərbaycanın iqtisadi potensialının, bu potensialın region iqtisadiyyatına, siyasi və sosial proseslərə təsirinin öyrənilməsi həm də ciddi strateji məsələdir. Bildiyiniz kimi, Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövr üçün Azərbaycanın əsas strateji hədəfi Qərbi Azərbaycandan zaman-zaman qovulan insanların öz doğma yurdlarına qayıdışı məsələsidir və bu qayıdışın siyasi və hüquqi əsasları cənab Prezident İlham Əliyevin tövsiyəsi ilə hazırlanmış Qayıdış Konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Bununla belə, qaçqınlıq dövründən xeyli vaxt keçdiyinə görə, biz bu gün qaçqınlarımızı qaytaracağımız bölgələrin iqtisadi strukturunu və iqtisadi perspektivini mütləq bilməliyik. Bilməliyik ki, geri qayıdan insanların fərdi və kollektiv məşğulluğu necə təmin olunacaq. Bundan başqa, geri dönməyə qərar verən qaçqınlarımızın reabilitasiya və reintegrasiya məsələsi də çox ciddi məsələdir. Təsəffüf deyil ki, Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyasının “Hədəf, məqsədlər və yanaşma” adlanan 3-cü maddəsində “Beynəlxalq nəzarət altında yenidənqurma və barışıq tədbirlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə, geri qayıtmış insanların davamlı reabilitasiya və reintegrasiyasının təmin edilməsi” əsas şərtlərdən biri kimi göstərilmişdir.

4-cü maddənin 7-ci bəndi isə bütövlükdə reintegrasiya və reabilitasiya məsələsinə həsr olunmuşdur. Bənddə deyilir: “Repatriasiya etmiş azərbaycanlılar qayıtdıqdan sonra ilk dövrlər humanitar yardıma, sonra uzunmüddətli sosial və

iqtisadi inkişaf üçün reinteqrasiya və reabilitasiya proqramına və yardımlara ehtiyac duyacaqlar. İcma bu sahədə müvafiq proqram həyata keçirmək üçün beynəlxalq qurumlar və donorların əsas tərəf müqabili olmaqda qərarlıdır. Reinteqrasiya və reabilitasiya tədbirlərinin uğurunun təmin edilməsində yaşayış məskənləri daxilində sosial bağlar və dinamika vacib əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərdiyi kimi, qovulmadan əvvəlki məskunlaşma konfigurasiyasının qorunub saxlanması sosial bağların bərpasını və beləliklə reinteqrasiya və reabilitasiyanı asanlaşdırır. Bu baxımdan, qovulmadan əvvəlki məskunlaşma konfigurasiyasının qorunub saxlanması insan hüquqlarının bir tələbi olmaqla bərabər reinteqrasiya və reabilitasiyanın uğuru üçün zəruri şərtidir”.

Şübhə etmirəm ki, bugünkü konfransda istər retrospektiv, istərsə də perspektiv anlamda Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının öyrənilməsi kimi vacib məsələ ilə bağlı dəyərli məruzələrin şahidi olacağıq və bu, tarixi torpaqlarımıza qayıdışımıza öz töhfəsini verəcəkdir.

Konfransın işinə uğurlar arzulayıram.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

Vüsal Qasımlı
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya
Mərkəzinin icraçı direktoru, iqtisad elmləri doktoru,
professor

QƏRBİ AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATI: POTENSİAL İMKANLAR VƏ REİNTEQRASIYA İSTİQAMƏTLƏRİ

Biz tarixi torpaqlarımızı da unutmamalıyıq və unutmuruq. Bu da gələcək fəaliyyətimiz üçün istiqamət olmalıdır, necə ki, biz bu gün də bu istiqamətdə iş görürük. Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Zəngəzur, Göyçə mahallarıdır. Bunu gənc nəsil də, dünya da bilməlidir. Mən şadam ki, bu məsələ ilə bağlı - bizim əzəli torpaqlarımızın tarixi ilə bağlı indi sanballı elmi əsərlər yaradılır, filmlər çəkilir, sərgilər təşkil olunur. Biz növbəti illərdə bu istiqamətdə daha fəal olmalıyıq və dünyanın müxtəlif yerlərində sərgilər, təqdimatlar keçirilməlidir. Çünki İrəvan bizim tarixi torpağımızdır və biz azərbaycanlılar bu tarixi torpaqlara qayıtmalıyıq. Bu, bizim siyasi və strateji hədəfimizdir və biz tədricən bu hədəfə yaxınlaşmalıyıq.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Peter M. Slowe “Coğrafiya və siyasi hakimiyyət” kitabında siyasi gücün beş mənbəyini - qüdrət, hüquq, millətçilik, qanunilik və legitimliyi – göstərir və coğrafiyanı hər bir argumentin mərkəzində olduğunu bildirir. Azərbaycan siyasi fikrinin coğrafiyası 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən tarixi zəfərdən sonra yeni məna çalarına malikdir.

Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz sıra dağları, həmçinin Xəzər hövzəsi kimi təbii “qala divarları” ilə əhatələnən Azərbaycanın tarixi şimal coğrafiyası “Qərbi Azərbaycan”

paradiqmasını da əhatə edir. Jared Diamond, Jeffrey Herbst və Ian Morris coğrafi determinizmin gücünü göstərir. Bu mənada Azərbaycanın siyasi coğrafiyası onun insan coğrafiyasının davamıdır və tamamlayıcısıdır.

Ətraf mühit determinizmi (Environmental determinism) bucağından baxsaq Qərbi Azərbaycan bizim iqtisadi coğrafiyanın hüdudlarına rahatlıqla sığışır.

İrəvan xanlığında yaşayan insanların əksəriyyəti, Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi. Azərbaycanın bir parçası olan Qərbi Azərbaycan tarixən etnik azərbaycanlıların yaşayış məskənləri olsa da, XX əsrdə bir neçə dəfə - 1905-1920-ci illərdə, 1948-1952-ci illərdə, 1988-1992-ci illərdə azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən öz doğma yurdlarından deportasiyası edilmişdir.

Azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən deportasiya cinayətlərinə dair aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, hələ 1905-ci və daha sonrakı illərdə "New York Times" qəzetində, eləcə də dünya mətbuatının digər nüfuzlu mənbələrində məqalələr çap edilib.

Bu danılmaz faktdır və Qərbi Azərbaycanın əsl sahiblərinin kim olduğunu ifadə edir.

Qərbi Azərbaycanın sərhədyanı regionları əsasən dağlıq olub, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinə aiddir. Yaxın keçmişə nəzər salsaq, hazırda ermənilərin yaşadığı tarixi torpaqlarımızla indiki Azərbaycan Respublikasının həmsərhəd rayonları eyni coğrafiya ilə, eyni etnik kimliklə, əhəmiyyətli təbii sərvətlərlə və oxşar adət-ənənələrlə xarakterizə olunur.

Bu amillər Qərbi Azərbaycan ərazisinin tarixi, mədəni və siyasi cəhətdən Azərbaycan Respublikasının bir parçası olduğunu ifadə edir. Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri ilə Azərbaycan Respublikasının bölgələri tarixi, mədəni və coğrafi əlaqələrinə görə bir sıra oxşar cəhətlərə malikdir. Məsələn, tarixə nəzər salsaq, Şərqi Zəngəzur ilə Qərbi Zəngəzur coğrafi, təbii-

iqtisadi resurslar, relyef və s. baxımdan bir vəhdət əmələ gətirir. Bunlara mədəni və tarixi bağlar, dil, din, mətbəx, musiqi, sosial və ailə dəyərləri, coğrafi xüsusiyyətlər və s. digər amillər aid edilir.

Qərbi Azərbaycanı daha yaxından tanıyaq

Qərbi Azərbaycanın inkişafında bu torpaqların əsl sahiblərinin - azərbaycanlıların əməyi danılmazdır. Qərbi azərbaycanlılar istər kənd təsərrüfatı sahəsində, istər dağ-mədən sənayesi və şəhər təsərrüfatı sahəsində, istərsə də müxtəlif sosial və xidmət sahələrinin inkişafında daim fədakarlıq göstərmiş, bölgənin inkişafı üçün misilsiz zəhmət çəkmişlər.

Regionun infrastruktur təminatının formalaşmasında, istehsal və xidmət müəssisələrinin tikintisində azərbaycanlılar daim öndə olmuş, Zəngəzurda dəmir yolunun çəkilməsində, Qafanda və digər ərazilərdə mis-molibden kombinatının tikilməsində azərbaycanlılar çox böyük əmək sərf etmişlər.

Onu da qeyd edək ki, Qafan şəhərinin bir sənaye mərkəzi kimi formalaşmasında mis-molibden mədəninin böyük təsiri olmuşdur. Zamanında Sisyan rayonunun Dəstəkert qəsəbəsinədəki mismolibden kombinatında da ermənilərdən çox azərbaycanlılar işləyirdi. Hansı ki, mis və molibden istehsalı o zamankı Ermənistan SSR-nin milli gəlirinin 70%-ə yaxınını təşkil edirdi.

Araşdırmalardan aydın olur ki, həmin kombinatın ərazisində uzun illər ermənilər də, azərbaycanlılar da, hətta orada işləyən rus mütəxəssisləri də bir-birinə Azərbaycan dilində müraciət ediblər və iş prosesi də azərbaycan dilində aparılıb.

Qərbi azərbaycanlıların Azərbaycanın digər bölgələri ilə, xüsusən Bakı şəhəri ilə inteqrasiyasının güclənməsində, 1974-cü ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyevin birbaşa göstərişi ilə Zəngəzuru Bakı ilə birləşdirən, Sisyan-Bakı müntəzəm avtobus xəttinin açılması mühüm rol oynamışdır.

Gündəlik avtobus marşrutunun açılması Sisyan və Gorus azərbaycanlılarının həyatında inqilaba bərabər hadisə kimi dəyərləndirilirdi. Çünki o vaxta qədər Qafan və Meğri azərbaycanlıları Bakı və Azərbaycanın bir sıra digər rayonları ilə Qafan-Bakı və Culfa-Bakı dəmiryolu vasitəsilə birbaşa əlaqə saxlaya bilirdilərsə, Sisyan və Gorus azərbaycanlılarının belə bir imkanı yox idi.

Ermənistan özündən çox Azərbaycan və Türkiyəyə yaxındır: qonşu ərazilər, eyni coğrafiya, eyni relyef, tarixi reallıq

İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatçısı, Amerika iqtisadçısı Paul Kruqmanın belə bir fikri var: *Kanada özündən çox Amerikaya yaxındır*. Bu fikir Kanada iqtisadiyyatında mühüm rol alan ərazilərin ABŞ ilə sərhəddə yerləşməsinə işarə edirdi. Oxşar fikirləri Azərbaycan və Ermənistan haqqında da demək olar.

Belə ki, müxtəlif internet mənbələrində aparılmış araşdırmalardan Ermənistanın iqtisadi inkişafında Qərbi Azərbaycanın aparıcı region olduğu görünür. Bu tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan üçün iqtisadi nəticələri çoxşaxəlidir, eləcə də ÜDM-in formalaşmasında və iqtisadi inkişafda geniş təsirləri vardır. Bunu aşağıdakı rəqəmlərdən də görmək mümkündür¹:

● Qərbi Zəngəzur bölgəsi (Syunik) molibden, filiz, manqan, mis və qızıl kimi metalların hasilatı və emalı ilə tanınır. 2022-ci ildə Ermənistanın ixracında təbii ehtiyatlar, xüsusilə də iqtisadiyyatının əsas hissəsini təşkil edən mədənçixarma və minerallar ilk yeri tutub. Bu sahə ümumi ixracın 18,6%-ni və ya təqribən 990 milyon dollar təşkil edib.

¹ <https://istmat.org/node/62705>
https://btiroject.org/fileadmin/api/content/en/downloads/reports/country_report_2022_ARM.pdf <https://trendeconomy.com/data/h2/Armenia/TOTAL>

● Ermənistanın kənd təsərrüfatında əsas yeri heyvandarlıq tutur. 2022-ci ildə, yalnız ət ixracı 775,7 milyon dollar və ya ümumi ixracın 14,6%-i qədər olub. Göyçə gölünün ətraf ərazilərində (Kotayk) kənd təsərrüfatının inkişaf potensialı diqqəti cəlb edir. Bu ərazi ölkə üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmində 12%-lik payla ilk yerlərdən birini tutur. Eyni zamanda, Göyçə gölü çeşidli balıqları ilə tanınır və ölkənin balıq ixracı 2022-ci ildə 92,9 milyon dollar təşkil edib.

● Qərbi Azərbaycanın cənub, cənub-qərb əraziləri Naxçıvan MR və Türkiyə ilə sərhəd bölgələr (Vayots Dzor, Armavir) münbit torpaq şəraiti və kənd təsərrüfatı məhsulları - kartof, taxıl, alma, üzüm, xüsusilə ərik kimi meyvələrin istehsalı ilə tanınır.

Eyni zamanda, bu bölgələr şərabçılığın inkişafında fərqlənir və Ermənistanın məhsul ixracında mühüm yerlərdən birini tutur. Beynəlxalq ticarətdə “erməni brendi” adı altında hər il milyonlarla şərab və konyak xaricə ixrac edilir. Qeyd edək ki, təkcə 2022-ci ildə Ermənistanın spirtli içki ixracı 360 milyon dollar təşkil edib ki, bu da ümumi ixracın 6,8%-ni təşkil edir.

● Qərbi Azərbaycanın şərq bölgələri (Tavuş) Ermənistanın iqtisadiyyatında və ekoloji dayanıqlığında mühüm rol oynayır. Bu ərazilər əhəmiyyətli meşə örtüyünə görə fərqlənir, o cümlədən şərq rayonlarındakı meşələr ekosistemdə su balansının qorunmasına, kənd təsərrüfatı məhsulları üçün torpağın münbitliyinin yaxşılaşdırılmasına, torpağın üst qatının eroziyadan qorunmasına, daşqınların qarşısının alınmasına və s. kömək edir.

● Ermənistanın Türkiyə ilə sərhəd əraziləri (Masis) bütün istehsalında xüsusilə fərqlənir. Hansı ki, 2022-ci ildə ölkənin bütün ixracı 344,2 milyon dollar olub ki, bu da ümumi ixracın 6,5%-i deməkdir. Həmçinin pərakəndə ticarət dövriyyəsi üzrə ilk yerləri Türkiyə ilə sərhəd olan bölgələr tutur. Şirak, Aragatsotn,

Armavir və digər şəhərlər ümumi ticarət dövriyyəsinin təxminən 45%-ini təşkil edir.

Qeyd olunanlara nəqliyyat-logistika imkanlarını da əlavə etsək, real vəziyyət daha aydın olar. Məlumdur ki, Ermənistanın hazırda xaricə əsas çıxışı Gürcüstan üzərindəndir.

Azərbaycan hələlik Ermənistanın nəzarətində olan anklavları – konkret desək Qazax rayonunun Yuxarı Əskipara və Bərxudarlı kəndləri İrəvan-Tbilisi magistral yolu, Sədərək rayonunun Kərki kəndi isə İrəvan-Tehran yolunun üzərindədir.

Bu isə o deməkdir ki, Ermənistan 2020-ci il 10 noyabr razılaşmasına əməl edib kəndləri öz sahibinə - Azərbaycana qaytardıqda, bu ölkənin xaricə çıxış yollarına da dövlətimiz nəzarət edə biləcəkdir. Ümumiyyətlə, Ermənistanın bütün strateji kommunikasiyaları Azərbaycan və Türkiyə ilə sərhədlərdən keçir.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında 30 ilə yaxın davam edən keçmiş Qarabağ münaqişəsi Vətən müharibəsi və antiterror əməliyyatları ilə Azərbaycanın tarixi qələbəsiylə nəticələndi.

Keçmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların erməni işğalından azad edilməsi nəticəsində, Ermənistan üzərində Azərbaycanın tarixi qələbəsi regiona dərinlən təsir edərək, demoqrafik və siyasi mənzərədə mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Bu kontekstdə tarixi reallıqlar, ərazi bütövlüyü və milli kimlik ətrafında həssaslıq Qərbi Azərbaycan regionunun ölkəmizin bir hissəsi olmasını labüd edir.

ERMƏNİSTAN ÖZÜNDƏN DAHA ÇOX AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏYƏ YAXINDIR.



Qərbi Azərbaycanın yeni hazırlanmış xəritəsi¹

Qərbi Azərbaycanda iqtisadi inkişafı təşviq etmək, mədəni irsi qorumaq, əhalini öz doğma yurdlarına qaytarmaq və onların həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün davamlı işlər həyata keçirilir. Cənubi Qafqazda sülhün və barışığın möhkəmləndirilməsi təşəbbüsləri regionun sabitliyi və rifahı üçün də əhəmiyyətlidir. Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasət istər daxili məsələlərdə, istərsə də beynəlxalq aləmdə öz töhfələrini verir. Bunun nəticəsi olaraq yaxın tarixdə Qərbi Azərbaycana qayıdışın reallaşacağına ümid var.

¹ <https://respublika-news.az/news/qerbi-azerbaycanlilarin-qayidis-huququ-taninmalidir>

...İnsan işığı səmaddan, gücü torpaqdan alır. Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə biz Zəngəzurda, dədə-baba torpaqlarımıza qayıdacağıq, amma, tankla, topla deyil, maşınla gedəcəyik....biz o torpaqlara bərəkət gətirəcəyik!... Biz o torpaqlardan güc alacağıq!

BÖLMƏ I

**QƏRBİ AZƏRBAYCANIN SOSİAL-
İQTİSADI İNKİŞAF POTENSİALI**

M.A.Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5327-2507
m.m.asirli@mail.ru

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR NƏQLİYYAT DƏHLİZİNİN NEFT- QAZ SƏNAYESİNİN TİKİNTİ SEKTORUNUN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə Şərqi-Zəngəzur dəhlizinin istismara verilməsinin neft-qaz sənayesi üzrə tikinti sektorunun inkişafında rolu təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, neft-qaz sənayesi üzrə tikinti-quraşdırma işlərinə tələb olunan xammal və materialların bu marşrut üzrə daşınması ilə əlaqədar olaraq, nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyinin artması hesabına azalacaqdır.

Açar sözlər: *nəqliyyat logistikası, dəhliz, tikinti-quraşdırma, neft-qaz, sənaye, rəqabət qabiliyyəti.*

GİRİŞ

Nəqliyyat dəyər zəncirinin və istehsal xərclərinin formalaşmasına böyük töhfə verərək, məhsulların rəqabət qabiliyyətinə və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Eyni zamanda, əhalini və biznesi səmərəli və kifayət qədər nəqliyyat infrastrukturuna ilə təmin etmədən nəqliyyat sənayesinin fəaliyyəti qeyri-mümkündür ki, bu da dövlətin birbaşa məsuliyyəti və funksiyasıdır [2]. 44 günlük vətən müharibəsində Azərbaycan Ordusunun Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi işğal altında olan ərazilərimizin bərpa ilə əlaqədar olaraq, ölkə başçısının imzaladığı 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncama əsasən Milli

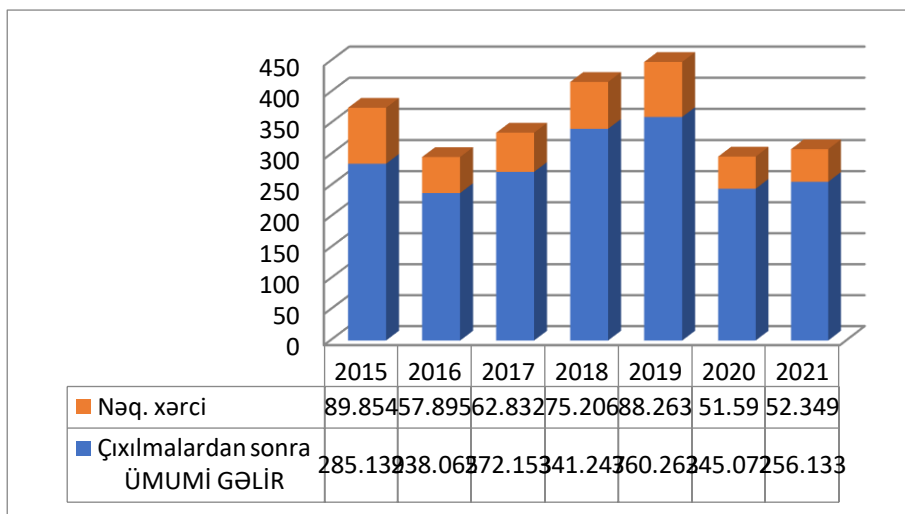
Prioritetin reallaşdırılması üzrə azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış proqramı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir[1]. Həmin proqrama uyğun olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpaı ilə bağlı burada aparılan quruculuq işləri, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönələrək nəqliyyat-ligistika sisteminin inkişafı ilə əlaqədar iqtisadiyyatın bütün sahələri ilə yanaşı neft-qaz sənayesində tikinti sektorunun inkişafına da əsaslı şəkildə təsir edir. Şərqi-Zəngəzur dəhlizinin aşılması isə bu sektorun fəaliyyətinin səmərəliliğini artıraraq əlavə dəyərin artmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏSAS HİSSƏ

Erməni işğalından azad olunmuş ərazilərimizin bərpaı ilə bağlı aparılan layihələrin uğurla davam etdirilməsi, xüsusilə də nəqliyyat infrastrukturunu üçün yaradılan münbit şərait regional səviyyədə Azərbaycanın nüfuzunu daha da artırır. Bu layihələr üzrə beynəlxalq əhəmiyyətli Şərqi-Zəngəzur dəhlizi respublikamızın regionlarının inkişafı ilə yanaşı, beynəlxalq yükdaşımalarda daşıma məsafəsinin qısaldılması hesabına nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyinin artmasına müsbət təsir etdiyindən dünyanın güc mərkəzlərinin də diqqətini cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngilanla Naxçıvan arasında bu dəhliz üzrə məsafə cəmi 40 km-dir [3, 4]. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasına 2023-cü ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan 5 milyard manat vəsaitin əsas hissəsi də Şərqi Zəngəzurun inkişafına yönəldiləcəkdir [4]. Qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz sənayesi üzrə tikintinin inkişafında Nefqaztikinti trestinin fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıdakı diaqrammada 2015-2021-ci illər üzrə bu müəssisənin ümumi gəliri və xərcin tərkibində nəqliyyat xərcləri göstərilmişdir [5].

Qrafik 1. Neftqaz tikinti trestinin 2015-2021-ci illər üzrə ümumi gəliri və nəqliyyat xərcləri, min manatla

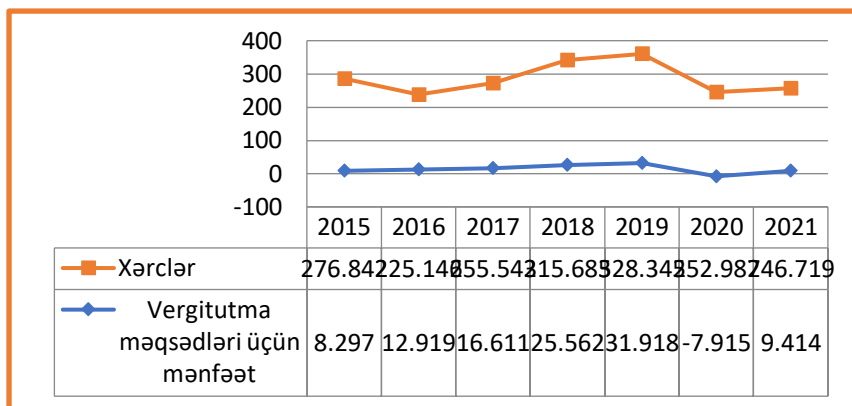


Mənbə: (5) məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi SOCAR-ın Neftqaz tikinti tresti üzrə ümumi gəliri 2016-cı ildə 2015-ci ilə müqayisədə azalsa da, 2016-2019-cu illər üzrə artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. COVID-19 pandemiyası hesabına isə 2020-ci ildə azalaraq 245,1 milyon manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki ilə müqayisədə 32% azalma deməkdir.

Ümumi xərclərin tərkibində nəqliyyat xərclərinin dinamikası göstərir ki, nəqliyyat xərcləri neft-qaz sənayesində yüksək paya malikdir. Bu isə ümumi xərclərin artması hesabına müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Aşağıdakı qrafikdən bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik 2. Neftqaz tikinti trestinin 2015-2021-ci illər üzrə ümumi xərci və mənfəəti, min manatla



Mənbə: (5) məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi xərclərin artması mənfəətin azalması ilə nəticələnərək 2020-ci ildə Neftqaztikinti trestinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ziyanla nəticələnməsinə səbəb olmuşdur. Qrafik 1-ə əsasən Neftqaztikinti trestində nəqliyyat xərcləri qrafik 2-də əks edilmiş ümumi xərclərin tədqiq olunan dövr üzrə 20,4%-32,4% aralığında dəyişməsi ilə müşahidə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xərclərin tərkibində Neftqaztikinti trestinin fəaliyyətində müxtəlif ölkələrdən gətirilmiş xammal və material xərcləri üzrə nəqliyyat-logistika xərcləri də daxil edilmişdir. Hesablamalar göstərir ki, bu xərclər Şərqi-Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq orta hesabla 2 dəfəyədək azalacaqdır. Belə ki, Zəngəzur dəhlizinin Türkiyənin Naxçıvan marşrutu üzrə İqdir və Qars şəhərlərinə qədər uzadılması Gürcüstan ərazisindən keçən yoldan təqribən 340 km az olduğundan, yekdaşımalarda 20 tonluq hər vaqon üçün 400-500 dollar ucuz başa gəlir.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq əhəmiyyətli Şərqi-Zəngəzur dəhlizinin açılması nəqliyyat xərclərinin azalmasına təsir edərək Şimal-

Cənub və Şərq-Qərb layihələrinə qoşulması region ölkələrinin, xarici ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft-qaz sənayesində tikinti sektorunda, nəqliyyat xərclərinin azalması hesabına nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəliliyini artıracaqdır. Belə ki, milli iqtisadiyyatın əsas infrastrukturunu təşkil edən nəqliyyat-laoqistika sistemi məhsulların rəqabət qabiliyyətini artıraraq, məhsulun qiymətinin nəqliyyat xərcləri hesabına 10-12%, əmtəə istehsalçıların ümumi xərclərinin isə nəqliyyat-loqistika xidmətləri hesabına 10-30% azalmasını şərtləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər: / 02 fevral 2021.

2. Алиев Т.Н. (2022). Восстановление экономики Крабаха и восточного Зенгезура на основе концепций устойчивого и инклюзивного развития. / The scientific heritage ECONOMIC SCIENCES, No 82. 19.

3.Yadigarov T.A. (2023). Zəngəzur dəhlizi: Regiona blokadaya açılan qapı // Xalq Qəzeti.01.03.2023 səh.4.

4. T.A.Yadigarov, Ş.İ.Əliyev. (2023). «İşgaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi». “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” elmi-praktiki jurnal. № 3.2023.

5. İsmayılov B., Yadigarov T.A. (2023). Şərqi Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi artıma təsiri// B.İsmayılov, T.A.Yadigarov. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının təşkilatçılığı ilə keçirilən Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri H.Əliyevin 100 illiyinə həsr edilmiş “Rəqabət-dayanıqlı inkişafın mühüm amili kimi” Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. Bakı.

6. <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

Ə.Ə.Ələkbərov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin
“Maliyyə və audit” kafedrasının müdiri,
əməkdar müəllim,
Çəmbərək rayon Qərbi Azərbaycan İcmasının Sədri

QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİSTAN İQTİSADİYYATINDA ROLU

Dünya tarixini vərəqləsək, görərik ki, ermənilər əsrlər boyu Zəngəzur və Göyçədən azərbaycanlıları deportasiya etmişlər və bu deportasiyalar daim qanlı-qadalı olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi indiki Ermənistan Respublikasının çox böyük bir hissəsində azərbaycanlılar yaşamışlar.

Həmin yerlərdə bizim babalarımızın qəbirləri, məscidlərimiz, mədəniyyət evlərimiz, mülklərimiz, məktəblərimiz viran qoyulmuşdur. Gözəl çeşmələrimiz, yollarımız, meyvə bağlarımız darmadağın edilmişdir. Bu gün Azərbaycan dövlətinin və ictimayətinin bu məsələlərlə bağlı çağırışlarının beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasının obyektiv tələbləri var.

Düşünürəm ki, Qərbi Azərbaycan İcması çoxlu tarixi faktların əldə olunması, coğrafi adların tapılması, demoqrafik situasiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar çox saylı tədqiqat işləri görəcək, materiallar bir neçə dillərə tərcümə olunacaq və dünya ictimaiyyətinə çatdırılacaq.

Yeri gəlmişkən, Qərbi Azərbaycanda bu vandalizmin səbəbkarı kimi ermənilərdən ciddi maliyyə vəsaiti – kompensasiya tələb etməliyik. Bu işlərdə hər an dəstək verməyə hazıram və əlimdən gələn işləri görməyə sadıqəm. Dəqiq hesablamalar və araşdırmalar aparmaq üçün bütün

dünyada olan təcrübənin öyrənilməsi və istifadə olunması vacibdir.

Keçən əsrin əvvəlində birinci dünya müharibəsi və deportasiya (1913-21-ci illərdə) zamanı ermənilərin iqtisadiyyatı 77,5% tənəzzülə uğramışdı. Burada da aydın görünür kü, əsas səbəb kimi azərbaycanlıların sayının azalması prioritetdir.

Hələ, 1860-1870-ci illərdə etibarlı mənbələrin göstərdiyi məlumatlara görə, Qərbi Azərbaycanda 1000-ə qədər Azərbaycan kəndi olub, İrəvan şəhərinin əhalisinin 70%-i azərbaycanlılar təşkil edib. İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunda azərbaycanlıların iştirakı 83-85% təşkil edib. 1975-1976-cı illərin dəqiq məlumatlarını əldə etmişəm.

Ölkənin milli məhsulunun 53%-i kənd təsərrüfatının payına düşür. Sənaye, nəqliyyat və digər sahələrdə çalışanların 13%-i azərbaycanlılar olub. Deməli, hesablamalara görə keçmiş Ermənistan iqtisadiyyatında azərbaycanlıların zəhməti ilə yaranan istehsalın və göstərilən xidmətlərin həcmində payı ən azı 40 faizdir. Bütün maldarlıq, heyvandarlıq (donuzçuluqdan başqa) kənd təsərrüfatının istehsalında azərbaycanlılar fəaliyyət göstərirlər.

Yaradılmış sovxozlar, kolxozlar, binalar, qurğular və digər maddi-mənəvi sərvətlərdə azərbaycanlıların payı olduqca çoxdur.

1976-cı ildə iri buynuzlu heyvanların sayı 700 min baş, kiçik buynuzlu heyvanların sayı 2331 min baş, toyuq və cücələrin sayı 7 milyon olmuşdur. Həmin il 67 min ton ət, 411 min ton süd, 353 milyon ədəd yumurta, 5 min ton yun istehsal olunmuş və 2383 min kvadrat metr xalça toxunmuşdur. Əkin sahələri 420 min hektar ərazini əhatə edir. Aydındır ki, həmvətənlərimiz bunları etmişlər.

Bu gün dünyada ermənilərin sayı 10 mln. Nəfərdir. Əgər Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh müqaviləsi imzalanarsa, ermənistan iqtisadiyyatına böyük təsir edəcək. Şərqi Zəngəzur dəhlizinin açılması, Türkiyə iqtisadi əlaqələrin bərpa olunması regionda və Ermənistanda iqtisadiyyatın yüksəlməsinə rəvaş verəcəkdir. Ölkənin xarici dövlət borcunun azalması baş verə bilər.

Demoqrafiya baxımından son illər Ermənistanda əhalinin azalma prosesi dayanacaqdır. Turist axını ilk növbədə Ermənistana Azərbaycandan olacaq və gələcək ləyaqətli, təhlükəsiz qayıdış prosesinə dəstək verəcəkdir.

Güya axırncı deportasiya zamanı 148 min azərbaycanlı Azərbaycana pənah gətirmiş, düz rəqəm deyil, uydurmadır, bu 300-360 min nəfər civarındadır.

Yekunda vurğulayaq ki, ciddi araşdırmalara ehtiyac var, bununla əlaqədar Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatı institutunun və ya elmi tədqiqat mərkəzinin yaradılmasını təklif edirəm.

Burada məqsəd tarixən Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı qərbi Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası, demoqrafik xüsusiyyətləri, məskunlaşması, məşğulluq problemləri, sosial problemlərinin, eləcə də regionun iqtisadi potensialının, bu potensialdan effektiv istifadə yollarının elmi araşdırılmasıdır.

Bu tədqiqatlar, regionun tarixi, orada məskunlaşan xalqlar, onların etnoqrafik və demoqrafik xüsusiyyətləri, mədəniyyəti, regionun iqtisadi potensialı ilə əlaqədar həqiqətlərin aşkara çıxarılması və geniş miqyasda yayılmasına, praktiki məqsədlərlə istifadəsinə imkan yarada bilər.

Dərin elmi tədqiqatlar vasitəsi ilə qərbi Azərbaycan haqda həqiqətləri aşkara çıxarmaqla bu ərazilərin tarixi

sakinlərinin hansı məhrumiyyətlərə, zorakılıqlara məruz qaldığını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla bu gün Azərbaycana qarşı irəli sürülən ittihamların əsassız olduğunu, azərbaycan xalqının əslində günahkar yox, zərərçəkən tərəf olduğunu sübut edəcəkdir.

İ.Əliyev

***Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri, professor
ialiyev@mail.ru***

ZƏNGƏZUR DÜNYANIN NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA MƏRKƏZİNƏ ÇEVİRİLİR

Qədim Zəngəzur mahalı təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də Asiya və Avropa dövlətləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zəngəzur dəhlizi Çindən başlayaraq Mərkəzi Asiyanı, Xəzər regionunu, Azərbaycan və Ermənistanı Türkiyədən keçməklə Avropa ilə birləşdirən sosial-iqtisadi, geosiyasi və geostrateji xüsusiyyətlərə malik geniş dəmiryol şəbəkəli dəhliz olacaqdır.

Zəngəzur dəhlizi yalnız Azərbaycan və Qafqaz üçün deyil, daha geniş anlamda region üçün strateji əhəmiyyətə malik olacaq. Bu dəhliz kifayət qədər böyük iqtisadi potensiala və təbii resurslara malik olan regionları birləşdirəcək. Naxçıvanın Azərbaycanın əsas ərazisi vasitəsilə həmin nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışını təmin edəcək. Dəhliz Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə ilə əlaqələri də gücləndirəcək, ölkəmizin geoiqtisadi əhəmiyyətini daha da artıracaq. Türk dövlətləri, ən əsası, uzun illərdən sonra strateji və iqtisadi

baxımdan Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə birləşəcək. O, bütün regional ticarətə müsbət təsir edəcək, Çindən başlamış Böyük Britaniyaya qədər 14-dən artıq dövlət arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Çindən Avropaya su nəqliyyatı vasitəsilə daşınan yüklər orta hesabla 36-40 günə, bugünkü siyasi məsələlər olmasa, Transsibir marşrutu ilə 20-25 günə, 2017-ci ildə istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu-Orta Dəhliz (Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi də deyilir) ilə isə cəmi 12-14 günə çatdırılır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Çinin “China Media Group” media korporasiyasına müsahibəsində bildirib: “Biz həmin yolun təkmilləşdirilməsi işlərinə artıq bir neçə ay bundan əvvəl başladıq və nəticədə, həmin marşrutla əvvəlcə nəzərdə tutulduğundan beş dəfə artıq yüklər daşına biləcək”. Azərbaycandan keçən Orta Dəhliz layihəsi geostrateji reallıqlar baxımından Avropa ilə Asiya qitəsini birləşdirən ən qısa, təhlükəsiz, ucuz və rahat marşrutdur. Zəngəzur dəhlizi açıldıqdan sonra Azərbaycandan daşınan yüklərin miqdarı dəfələrlə artacaq, Orta Dəhliz layihəsinə yeni nəfəs veriləcəkdir.

10 Yanvar 2023-cü ildə “Zəngəzur dəhlizi strateji layihədir” deyən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mühüm mesajlar verdi. Azərbaycan Prezidenti vurğulayıb ki, Zəngəzur Dəhlizinin reallaşması tarixi zərurətdir: “Ona görə mən dedim ki, Ermənistan istəsə də, istəməsə də bu, reallaşacaq. Yəni, bunu Ermənistanda yenə növbəti təhdid kimi qəbul edirlər, halbuki belə fikrim yox idi. Sadəcə olaraq, bu, qaçılmazdır. Bu, gec-tez olacaq. Əlbəttə, biz istəyirik ki, tez olsun və daha tez olsun”.

2023-cü ilin iyul ayının 31-də Azərbaycanın xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovu qəbul edərkən, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması prosesinin müzakirə olunduğu görüşdə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan demişdir: “Zəngəzur dəhlizi dərhal açılmalı və hərtərəfli sülh

sazişi tezliklə həyata keçirilməlidir”. Trans-Xəzər və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun əhəmiyyətinə toxunan Ərdoğan bu yollardan daha səmərəli istifadənin vacibliyini də əlavə etmişdir.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsini 2023-cü ilin iyul ayında Bakıya gəlmiş İranın xarici işlər naziri Hüseyn Əmir Abdullahianla da müzakirə etmişdir. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası Hökumətləri arasında 2022-ci il martın 11-də keçirilən İqtisadi, Ticarət və Humanitar sahələrdə əməkdaşlıq üzrə Dövlət Komissiyasının 15-ci iclasında iki ölkə arasında İran ərazisindən keçməklə Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni kommunikasiya bağlantılarının yaradılması haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır.

Bu Naxçıvan ilə Bakı arasında birbaşa quru nəqliyyat yol əlaqəsi yaradacaqdır. Bu məqsədlə Araz çayı üzərində Ermənistanın dövlət sərhədinin 5 km-liyində piyada keçidi, iki avtomobil və iki dəmir yolu olmaqla ümumilikdə dörd körpü inşa ediləcək. Həmin körpülər gündə 500 ədəd giriş və 500 ədəd çıxış olmaqla, ən azı 1000 ədəd yük nəqliyyatı parkını (ixrac, idxal və tranzit malları) qəbul edə biləcək.

Azərbaycan Araz çayı üzərində Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu İranla birləşdirən Ağbənd qəsəbəindən keçən avtomobil körpüsünün, İran isə Araz çayı üzərində onunla Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunu birləşdirən avtomobil körpüsünün tikilməsini həyata keçirəcəkdir. Ağbənddən İrana keçib Ordubadda birləşəcək bu avtomobil yoluna paralel olaraq dəmir yolu xəttinin də çəkilməsi nəzərdə tutulur. Hal-hazırda Ağbənddə böyük quruculuq işləri başlanmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Çinin “China Media Group” media korporasiyasına müsahibəsində bildirib: ”Biz Azərbaycandan Türkiyə və Avropa istiqamətində gedən əlavə yol

olacaq Zəngəzur dəhlizi üzərində çox fəal şəkildə çalışırıq. Azərbaycan ərazisində tikinti işlərinin təxminən 70 faizi artıq başa çatdırılıb. Beləliklə, Azərbaycan ərazisindən təkəcə Bakı-Tbilisi-Qars kimi bir yol keçməyəcək, o cümlədən Zəngəzur dəhlizi də işə salınacaq. Bir sözlə, bütün bunlar əlavə yüklər üçün digər imkanlar açacaq.

Eyni zamanda, Azərbaycan ərazisindən daşınmalar, həmçinin Gürcüstanın dəniz limanından keçəcək. Biz bu sahədə müəyyən sərmayə imkanlarına böyük maraqla baxırıq. Həqiqətən, daşımalarda əməkdaşlıq bütün ölkələr üçün çox faydalı olacaq və eyni zamanda, o da vacibdir ki, bu işlər ölkələr arasında əlaqələri gücləndirəcək. Ölkələr bir-biri ilə daha sıx bağlı olacaq, integrasiya olacaq. Biz dəhliz boyunca bir çox istehsal sahələrini yaratmağı planlaşdırırıq və sadəcə, tranzit ölkə olmaq istəmirik.

Geosiyasi baxımdan, bu, yaxşı haldır, yəni, əlavə gəlir əldə etmək olar, biz Azərbaycanda böyük sənaye zonaları yaratmaq istəyirik. Əslində, bu istiqamətdə irəliləyirik. Hesab edirəm ki, bu ay açılmış və artıq fəaliyyətə başlamış Ələt Azad İqtisadi Zonamızda istehsalatla məşğul olmaq, həmçinin Çin şirkətləri üçün cəlbedici ola bilər. Əslində, təsəvvür etdiyinizdən də geniş fürsətdir”.

Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur mahalı yeddi rayondan ibarət olub, onun dörd rayonu: Mığrı, Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisiyan) 100 ildən artıqdır ki, Ermənistanın işğalı altındadır. Üç rayon – Zəngilan, Qubadlı, Laçın isə 30 ilə yaxın müddətdə Ermənistanın işğalı altında olmuş və 2020-ci ildə 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində işğaldan azad olunmuşdur. Zəngəzur mahalının ümumi sahəsi 7 892 km² olub, onun 4505,5 km² ərazisini təşkil edən Mığrı, Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisiyan) rayonları – Qərbi Zəngəzur adlandırılıb.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının yeni

bölgüsü təsdiq edilmişdir. Təsdiq olunmuş 14 iqtisadi rayondan biri də Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarının daxil olduğu yeni yaradılmış Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonudur. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ümumi sahəsi isə 7450 km² -dir.

Zəngəzur Dəhlizinin açılmasında iqtisadi maraqlar daha çox üstünlük təşkil edir. Dəhliz vasitəsilə Rusiya Yaxın Şərqə və Avropaya, Ermənistan Rusiya və İrana, o cümlədən, Avropaya, İran isə bu marşrutla Avropaya, Rusiyaya çıxış əldə etmiş olacaq. Bu marşrutun əsas müəllifləri olan Azərbaycanla Türkiyə isə Şərqdən Qərbə, Şimaldan Cənuba uzanan dəhlizlərin səmərəliliyinin daha yüksək olduğunu xüsusi qeyd edirlər. Azərbaycan iqtisadi inkişafa, beynəlxalq əlaqələrə, sülh və sabitliyə nail olmaq üçün bütün imkanlara daha böyük üstünlük verir. Bu həm də regionda sabitliyin bərqərar olması, mülki naviqasiya azadlığı -BMT-nin ərzaq, ticarət yolları təhlükəsiz, davamlı və proqnozlaşdırıla bilən olmalı-tələblərinə cavab verir.

Bildiyimiz kimi, Zəngəzur dəhlizinin açılması həm də Şərqlə-Qərb arasında Azərbaycandan keçən üçüncü dəfə bərpa olunmuş tarixi İpək Yolunun Orta Nəqliyyat Dəhlizinin ikinci xəttinin açılması deməkdir. Tarixi qədim olan İpək yolu Çini orta Asiya vasitəsi ilə yaxın Şərq və Xəzər dənizi ilə birləşdirən karvan yolu olmuşdur [1].

“Böyük ipək yolu” termini b.e.ə. məşhur Çin səyyahı Çian Syanın səfərindən sonra işlənməyə başlanmışdır. Eramızın ikinci əsrindən fəaliyyətə başlayan bu yol XVI əsrə qədər Çindən başlayaraq Balkan yarımadasına qədər mövcud olmuşdur. Bu yolla hərəkət edən karvanların əksəriyyət təşkil edən və ən dəyərli məhsullarının ipək olduğunu nəzərə alaraq, bu məşhur karvan yolunun adını 1870-ci ildə alman fotoqrafı Fon Rixtofen “İpək yolu qoymuşdur”.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Avropa və Asiya arasında əlaqələrin yenidən bərpası və inkişafı

baxımından TASİS proqramı irəli sürüldü. 1993-cü ilin may ayında TRASEKA (Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi) proqramı qəbul olundu [2]. Tarixi İpək yolunun bərpasında bu cür qlobal məsələyə ev sahibliyi edilməsi üçün ən fəal ölkə Azərbaycanın seçilməsi heç də təsadüfi deyildi.

1998-ci ilin sentyabrında Bakının ev sahibliyi ilə Beynəlxalq İpək yolu konfransı keçirildi. 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə keçirilən konfransda Ulu Öndər Heydər Əliyev çıxışında Avropa ilə Asiya arasında körpü yolu baxımından Azərbaycanın xüsusi rolu olacağını qətiyyətlə vurğulamışdı. Bu hadisədən keçən 25 il ərzində həqiqi gerçəklik özünü bir daha təsdiqləyir.

Hazırkı geosiyasi şərtlər daxilində, Rusiyanın və İranın sanksiya altında olması Şimaldan və Cənubdan keçən yolların istifadəsi üçün maneələr yaradır. Ona görə də Azərbaycandan keçən Orta Dəhliz layihəsinin əhəmiyyəti daha da artır. Gələcəkdə bu yol ilə daşınacaq yüklərin miqdarının artma ehtimalı çox böyükdür. Yəni, Zəngəzur dəhlizinin açılması yeni nəqliyyat xəttin qoşulması hesabına Orta Nəqliyyat Dəhlizinə əlavə nəfəs verəcəkdir.

Məhz bu baxımdan həm ABŞ, həm də Avropa bu dəhlizin açılmasında maraqlıdır. Zəngəzur dəhlizinin açılması Qərbin Çin ilə əlaqələrinin inkişafına daha böyük töhfə verəcəkdir.

Orta Dəhliz ilk dəfə 2014-cü ildə Azərbaycan, Qazaxıstan və Gürcüstan hökumətlərinin birgə razılaşması əsasında yaradılmışdı. Sonra dəhlizə Rumıniya, Ukrayna, Polşa dövlətləri də qoşulmuşdu. Bu Çin və Orta Asiya Dövlətləri məhsullarının Xəzər dənizi-Azərbaycan-Gürcüstan və Qara dəniz üzərindən Poti-Batumi limonları vasitəsilə, ya da qara yolla Türkiyə ərazisindən Avropaya çatdırılması deməkdir.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi başlandıqdan sonra bu dəhlizin istifadə gücü təxminən 6-7 dəfə artmışdır. Orta Dəhlizin ən önəmli hissəsi Mərkəzi Asiyadan keçir.

Zəngəzur dəhlizi açılandan sonra ən çox qazanan dövlətlərdən biri Ermənistan olacaqdır. Ermənistan öz ağılı ucundan özünü 30 ildən artıq saldıği blokada şəraitindən çıxacaq, Moskvaya, Orta Asiya və Orta Şərq dövlətlərinə gediş-gəliş yolları açılacaq, Azərbaycan, Türkiyə, İranla siyasi, iqtisadi, sosioloji, mədəni, turizm və s. əlaqələri bərpa olunacaq, bir sözlə, əhalisi blokadadan xilas olacaq, dünyada gedən integrasiya proseslərində iştirak edəcək və uzun illər məhkum olduğu təcriddən xilas olacaqdır. Amma əfsuslar olsun ki, bunu erməni “başbilənləri” başa düşmür və ya düşmək də istəmir. Xalqının daxili xislətini yaxşı bilən öz sairləri Ovanes Tumanyanın yazdığı kimi “onlar daxildən xəstədirlər”, ... “həqiqi qurtuluş daxildən başlamalıdır, biz isə daxilən xəstəyik”.

Erməni xalqı sovinistlərinin bu 200 ildən artıq bir vaxtda törətdikləri cinayətləri, bəd əməlləri kənara qoyub, son 30 illik əməllərinə görə niyə Koçaryanlardan, Sərkisyanlardan tələb etmirlər: bu 30 ildə nə qazandılar, nə itirdilər? Axı haqsızlıqlarının, ədalətsizliklərinin sonu görünmür, belə getsə öz genafondlarını məhvə düşar edəcəklər....

Bu gün dünyada 200-dən artıq dövlətdə, 7 mindən artıq millət və xalq, o cümlədən 8 milyarddan artıq insan yaşayır. Bunların içərisində dünyaya səpələnmiş maksimum əhalisi 5 milyona catmayan vətənsiz, bədnam erməni qonşularımız görəsən real həyatı niyə başa düşmək, dərk etmək istəməirlər?! Həqiqətə kor olmaq ən böyük zülmüdür.

Dünyaya göz açan günahsız övladlarını niyə pis yola sürükləyirlər?... Müdriklərdən biri deyib ki, dünyaya gələn körpə mələklə vəhşi heyvan arasında doğulur. Onların gələcəkdə necə adam olmaları veriləcək tərbiyədən asılıdır. Elə tərbiyə verilər ki, vəhşi heyvan və ya elə tərbiyə verilər ki, mələk olar. Ermənilər bu dünyadan nə istəyirlər özləri də bilmirlər.

Dahi Platon öz dövründə (e.ə. 427-347) insanlara “Həyatı yaşadığca yaşamağa layiq nə işə yazın, ya da yazılmağa layiq həyat yaşayın” prinsipi ilə yaşamağı məsləhət bilmişdir.

Və ya 56 yaşında mədəaltı vəzin xərçəngindən dünyasını dəyişən Apple Şirkətinin yaradıcısı, milyarder Steve Jops (1955-2011) həyat haqqında fikrini yataqda yatarkən aşağıdakı sözlərlə bölüşmüşdür: “Mən işgüzar aləmdə uğurun tam zirvəsinə çatmışam. Həyatım başqalarının gözündə uğurdan ibarətdir....Hazırda xəstə halda çarpayıda uzanarkən yaşadığım həyatı xatırlayıb, anlayıram ki, qarşısı alınmaz ölümün qabağını ala bilməyən sərvətin və ad-sanın heç bir mənası yoxdur... Sizin həqiqi xoşbəxtliyiniz bu dünyanın maddiyyətindən asılı deyil... Sağlam həyatdan həzz alın”.

Uzun illik müəllim təcrübəmdən istifadə edib, hər dəfə yeni qruplara dərslə girəndə tələbələrime həyat haqqında bu cür məsləhətlər verməyi unutmamağa çalışıram...

XIX əsrin Türk dünyası əsri olduğunu nəzərə alıb, bu yaxınlarda ədəbiyyatda rast gəldiyim bu maraqlı məlumatı da oxucuların diqqətinə çatdırmağı özümə borc bilirəm. Türk professoru, şairi, ziyalısı və fikir adamı Nurullah Genc deyirmiş ki, Turqut Özal 1990-cı illərdə hakimiyyəti dönəmində ölkəsinə yapon mütəxəssisləri dəvət edərək Türkiyənin niyə geridə qaldığını araşdırmağı sifariş edib. Həmin yapon mütəxəssislər bununla bağlı geniş araşdırmalar aparmış, bunun nəticəsi olaraq hesabat hazırlamış və həmin hesabatı türk bürokratlarına təqdim etmişlər. Yapon mütəxəssislərinin hesabatının son cümləsi belə yazılmışdır: *“Dünya millətləri içərisində tarixi ən zəngin olanların başında siz gəirsiniz. Amma tarixini övladlarına ən az təbliğ edənlərin də başında siz gəirsiniz. Başarılı olamazsınız!”*.

Əslində, böyük Atatürkün də yaponların yuxarıdakı qeyd etdiyim hesabatının yekun nəticəsini tamamlayacaq məşhur bir kəlamında deyilir: *“Türk övladı əcdadını tanıdıqca daha böyük nailiyyətlər qazanmaq üçün özündə qüvvət tapacaqdır”*.

Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan əslində öz 22 illik hakimiyyəti dönməmində Türkün şanlı tarixinə söykənməklə, əcdadına istinad etməklə, tanımaqla və təbliğ etməklə böyük nailiyyətlərə imza atmış və həm də Atatürkçü olduğunu sübut etmişdir.

Azərbaycan xalqı XX əsrin müxtəlif dövrlərində Ermənistan SSR-dən 23 rayonun azərbaycanlılar yaşayan 261 yaşayış məntəqəsinin işğal olunmasını, 2 milyona yaxın soydaşımızın öz tarixi dədə-baba torpaqlarından zorla köçürülməsini, son 30 il ərzində erməni faşistlərinin ərazilərimizdə işğal edib, dağıtdıqları 927 kitabxananın, 60-dan çox məscidin, 44 məbədin, 473 tarixi abidənin, saray və muzeylərin acısını, eləcə də 40 min muzey eksponatının qanunsuz olaraq daşınıb aparılmasını, yerli və xarici mənbələrdə olan datalar əsasında hesablamalara görə, Azərbaycana vurduqları 1 trilyon dollar (+100 milyard dollar) ümumi zərəri, həmçinin mənəvi zərbələri heç vaxt yaddaşlarından çıxarmayacaqlar.

Amma Qərbi Azərbaycan İcmasının bəyanatında deyildiyi kimi “Ermənistan tərəfinin bizə qarşı törətdiyi böyük müsibətləri tarixi yaddaşımızda saxlamaqla bərabər qəbul edirik ki, sülh və inkişafın təmin edilməsinin yolu dialoq və barışıqdan keçir”.

Müstəqil Azərbaycanın memarı, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sözlərinə əməl etməliyik: “Bundan sonra da elə əsərlər yaranmalıdır ki, o əsərlər Ermənistanda yerləşən həmin torpaqların Azərbaycana məxsus olmasını daim, ardıcıl surətdə sübut etsin. Biz bunu etməliyik. Biz gələcək nəsillər üçün yol açmalıyıq”. Ulu öndər Heydər Əliyevin tövsiyə və vəsiyyətlərini qədər bilən Azərbaycan xalqı həmişə yad edir və həyata keçirir.

Azərbaycan ərazisində təqribən 1,5 milyon il bundan əvvəl yaşayış olduğunu sübut edən Azıx mağarası azıxantropların və daha qədim adamların məskəni və

emalatxanası olmuşdur. Azıx mağarasında dünyada Aşöl dövründə yaşamış üçüncü tapıntı olan ibtidai insanın çənə sümüyünün bir hissəsi tapılmışdır. Bu Azərbaycanın qədim insanların formalaşdığı əraziyə daxil olduğunu sübut edir. Bu uzun dövrün təkcə son 1500 ilinin tarixini vərəqləsək görərik ki, Azərbaycan torpağı urartuluların, sasanilərin, Ərəb xilafətinin, sacilərin, şəddadilərin, səlcuqların, eldənizlərin, elxanilərin, teymurilərin, qaraqoyunluların, ağqoyunluların, səfəvilərin, əfşarların, qacarların, rusların hakimiyyəti altında olmuşdur.

XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlətçiliyi özünün tarixi təkamülündə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Uzun Həsənin nəvəsi, görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai bütün Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirə bildi. Paytaxtı Təbriz şəhəri olan vahid, mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövləti – Səfəvi dövləti meydana gəldi. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti daha da yüksəldi. Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Şah Abbas və digər Səfəvi hökmdarlarının fəaliyyəti, uğurlu daxili və xarici siyasəti nəticəsində Səfəvi dövləti qısa müddətdən sonra Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi.

Səfəvi dövlətinin süqutundan sonra hakimiyyətə gələn görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadir şah (1736-1747) keçmiş Səfəvi imperiyasının sərhədlərini daha da genişləndirdi. Bu böyük hökmdar 1739-cu ildə Dehli də daxil olmaqla, Şimali Hindistanı ələ keçirdi. Lakin onun bu geniş ərazidə qüdrətli mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq planları baş tutmadı. Nadir şahın ölümündən sonra onun idarə etdiyi geniş ərazili imperiya süquta uğradı.

Azərbaycan iki böyük dövlət arasında qanlı müharibələr meydanına çevrildi. Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Azərbaycan torpaqları iki imperiya

arasında bölüşdürüldü: Azərbaycanın şimalı Rusiyaya, cənubu isə Qacarların idarə etdiyi İran şahlığına qatıldı.

1918-ci il mayın 28-də müsəlman Şərqiində ilk demokratik parlament respublikası – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi. 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilərək 23 aydan sonra müstəqilliyini itirdi.

Sovet İttifaqı dövründə Zəngəzur, Göyçə, Naxçıvanın bir hissəsi və digər rayonlar Azərbaycandan alınaraq Ermənistana birləşdirildi. Nəticədə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 114 min km²-ə bərabər olan ölkə ərazisi Sovet hakimiyyəti illərində 86,6 min km²-ə qədər azaldılaraq, 27 min km² kəsilib, qanunsuz olaraq qonşu respublikalara verilmişdi. Bu isə Ermənistanın ərazisinin 90%-nə bərabər ərazi demək idi.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda (İrəvanda) sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan olunandan bir gün sonra, Zəngəzurun Ermənistana verilməsi Azərbaycan K(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən birgə iclasının qəbul etdiyi qərarla həll olundu... Bu birgə iclasın qəbul etdiyi “tarixi” qərara aydınlıq gətirmək üçün orada iştirak edənlərin tərkibini də bilmək maraqlı olardı: Q.Orconikidze, Sarkis (S.Ter-Danielyan), Y.Stasova, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov. O vaxt sovet Azərbaycanının rəhbərliyində də ermənilər güclü qüvvəyə malik idilər.

N.Nərimanovun yazdığı kimi, real idarəetmə Mirzoyanların əlində idi. Bolşevik Rusiyası Azərbaycanın sovet hökuməti ilə və tezliklə qurulması gözlənilən Ermənistan sovet hökuməti ilə ikitərəfli sazişlər hazırlayırdı. Azərbaycan sovet hökuməti bu sazişdə ərazi bütövlüyü məsələsinin təmin olunmasına da ümid bəsləyir, Erməni kommunistləri isə Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ məsələsinin öz xeyirlərinə həllini gözləyirdilər.

70 ildən sonra, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan dövlət müstəqilliyinə qovuşarkən özünü Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və hüquqi varisi elan etdi və qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qalaraq, az müddət sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün dövlət rəmlərini bərpa etdi.

1993-cü ildə xalqın tələbi ilə ümummillə lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Həmin gün tariximizə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu. Milli Məclis iyunun 23-də prezident səlahiyyətlərini Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyevə həvalə etdi.

Xalq öz rəhbəri Heydər Əliyevin ətrafında daha sıx birləşdi. 1993-cü il oktyabrın 3-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Məhz Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyası sayəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi qorunub saxlandı və ümummillə liderin hakimiyyətdə olduğu 1993-2003-cü illər Azərbaycan tarixinə dərin islahatlar dövrü kimi daxil oldu.

Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev kursu inamla davam etdirilərək 2020-ci ildə Azərbaycanın möhtəşəm Qələbəsi ilə nəticələnmiş 44 günlük Vətən müharibəsi bu əzmi və iradəni, tarixi irsə və mədəniyyətə olan sonsuz sədaqəti aydın şəkildə əks etdirdi.

Bu gün Azərbaycan Respublikası ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş dövlət kimi tarixində ən böyük quruculuq və qayıdış dövrünü yaşayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Orucov, H.X. Burdan min atlı keçdi / H.X.Orucov, – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, – 2004, – 464s.

2. Musa Urud. Zəngəzur: Uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər / M. Urud. – Bakı: Nurlar MPM, – 2016. – 480 s.
3. İsayev, E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan / E. İsayev. – Bakı: “Elm və Təhsil nəşriyyatı” MMC, – 2012. – 214s.
4. Əliyev, A., Qasimov, Ə.N. İpək yolu – bəşəriyyətin tərəqqi yoludur / A.Əliyev, Ə.N.Qasimov. – Bakı: Səda, – 1999. – 128s.
5. Əliyev, Ə. Azərbaycan dilinin Məgri şivələri / Ə. Əliyev, İkinci nəşri (yoxlanılmış və təkmilləşdirilmiş). – Bakı: Elm, – 2023. – 482s.
6. Mahmudov, Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən intibah dövrü / Y.M.Mahmudov. – Bakı, 1996. – 84s.
7. Адрес – Календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. – Баку, 1920, s.50.
8. Əliyev İ.Ə. Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazı dünyanın mühüm logistika mərkəzinə çevirəcək Respublika qəzeti, 23 avqust 2023-cü il. S.9; 24 avqust 2023-cü il. S.8.

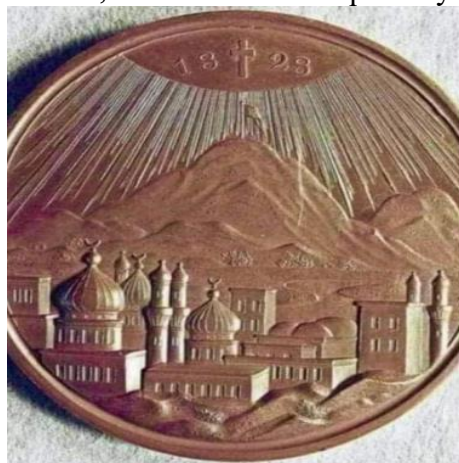
Z.S.Musayev

t.e.n., prof., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Qədim oğuz türklərinin yurdu olan Qərbi Azərbaycan Göyçə gölünün sahilləri boyu geniş bir ərazini əhatə edir. Hər qarışı, hər biri daşı özündə türk ruhunu yaşadan bu ərazilər Nadir şah

Əfşarın vəfatı və Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Çuxursəəd bəylərbəyliyyəsinin əsasında yaranmış və 1747–1828-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan xanlıqlarından olan İrəvan xanlığına aid idi. 06.10.1827-ci ildə İrəvan xanlığı digər xanlıqlarımız kimi Rusiya imperiyası (I Nikolayın hakimiyyəti dövründə) tərəfindən işğal edilir (şəkil 1) və bu işğal Türkmənçay sülh müqaviləsi (10.02.1828) ilə Rusiya imperiyasının ərazisi olduğu qəbul edilir. Beləliklə, bu ərazilər İrəvan quberniyası adlandırılır.



Şəkil 1. Rusiya imperiyasının İrəvan xanlığını işğal etməsi ilə əlaqədar 1828-ci ildə buraxılan xüsusi medal

1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət olan Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldıqda ərazisi 114 min km² olmuş və bu ərazilər Azərbaycan torpağı kimi beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuşdur (şəkil 2).

1920-ci ildə rus bolşevik imperiyası ADR-i işğal etdikdə Göyçə mahalı Çəmbərkənd, Basarkeçər, Aşağı Qaranlıq, Kəvər, Yelenovka rayonlarına bölünərək Ermənistana verilmişdir. Eyni zamanda Zəngəzur, Şərur, Dərələyəz, Dilican ərazilərini də onlara vermişdir Bundan sonra Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası adı ilə SSRİ-nin tərkibinə daxil edilmişdir



Şəkil 2. Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının xəritəsi

1988-ci ildə SSRi-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən və istifadə edərək DQMV-nin erməni seperatçı ünsürləri öz xaricdəki havadarlarının köməyi ilə Ermənistana birləşmək iddiasını qaldırdılar. Bu barədə Ulu Öndər Heydər Əliyev çıxışlarının birində çox müdrik və aydın fikir bildirmiş, mənfur fikirlərin baş qaldırmasına səbəb olan amilləri qeyd etmişdir: “Azərbaycanın bəlası ondan başladı ki, 87-ci ildə ermənilər yığışdırlar, bizim bəzi bədxah azərbaycanlılarla mənim Kremldən istehfa verməmə nail oldular. Bundan cəmi 20 gün sonra, mən istehfa verəndən sonra bir Aqanbekyan var hansı ki ömründə nə Ermənistanda yaşayıb, nə Dağlıq Qarabağda yaşayıb. Ömrü boyu Moskvada yaşayıb. Alimdir. Gəldi Fransada bəyanət verdi ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistana bağlanmalıdır və bunu Qorboçovla razılaşdırıbdır. Bundan iki ay sonra Dağlıq Qarabağda üsyan başladı.”

Mənfur və əsassız iddialar eyni zamanda hələ əsası məqsədyönlü şəkildə 1905-ci ildə qoyulmuş azərbaycalıların Ermənistandan, əzəli dədə-baba torpaqlarından deportasiyasının

sonuncu mərhələsinin başlanmasına səbəb oldu. Məlumdur ki, azərbaycanlıların öz qədim yurdlarından ilk deportasiyası 1905-1920 illəri, ikinci mərhələ 1948-1953-cü illəri sonuncu mərhələ isə 1987-1989 cı illəri əhatələyir. 1987-1989-cu illərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan 250 mindən çox soydaşlarımızı öz tarixi torpaqlarından zorla və amansızlıqla qovmuşlar. Tarixçi alimlərin və siyasi tədqiqatçıların fikrinə görə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan etnik təmizlənməsi və deportasiyalarının əsas səbəbi regionun və ölkənin milli tərkibinin dəyişdirilməsi məqsədini güdürdü.

Sovet İttifaqının 1991-ci ildə süquta uğradıqdan sonra 30 avqust 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etmişdir. Bundan sonra azğın erməni hərbiçiləri təcavüzü Rusiyanın hərbiçilərinin köməyi ilə daha da genişləndirmişdir. Nəticədə Azərbaycan Respublikası o dövrdə hakimiyyətdə olan səristəsiz rəhbərlərinin acizliyi və vətəndaş müharibəsi ab-havası yaradan rejimin sayəsində ərazisinin 20% işğal edildi.

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının dövlət kimi möhkəmlənməsində Ulu öndər Heydər Əliyevin çox böyük xidmətləti olmuşdur. Belə ki, xalqımızın ısrarlı təkidi ilə yenidən hakimiyyətə gəldikdən və 1993-cü ildə prezident seçildikdən sonra Azərbaycanda siyasi sabitlik bərpa olundu və mühüm dövlət təsisatları yaradıldı. Onun rəhbərliyi ilə əhəmiyyətli siyasi, iqtisadi və sosial islahatlar həyata keçirildi. Ən başlacısı isə 1994-cü ildə Birinci Qarabağ müharibəsini dayandıran atəşkəs imzalandı. Bu isə olduqca vacib hərbi-siyasi bir qərar, zəfərə köklənmiş uzaq hədəfli bir addım idi.

Atəşkəsin əldə edilməsindən sonra ordu quruculuğunda diqqət daha da artırıldı və Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: “Azərbaycanda ordu quruculuğu kampaniya xarakterli olmamalıdır və Ordu Azərbaycanın müstəqilliyinin atributudur, bu proses davamlı olmalıdır”.

Məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin iradəsi sayəsində bütün maneələrə, təzyiqlərə baxmayaraq istər Cənubi Qafqaz, istərsə də Dünya siyasətində və iqtisadiyyatında xüsusi yeri olan, "Əsrin Müqaviləsi" imzalandı. Belə ki, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda Güllüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında "məhsulun pay bölgüsü" tipli müqavilə imzalandı. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə "Əsrin müqaviləsi" adlanmış, təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. "Əsrin müqaviləsi"ndə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKOyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak etmişdir. Bununla da "Yeni neft strategiyası" və doktrinası uğurla həyata keçirilməyə başlandı.

Müasir Azərbaycanın rəhbəri Ulu Öndər və onun davamlı siyasətini həyata keçirən cənab prezident İlham Əliyev iqtisadiyyatın artım sürətini təmin etmiş, onun sabit saxlanmasına nail olmuş, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin müvazinətli inkişafını qorumuş, bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına nail olmuş, xarici investisiyaların istiqamətləndirilməsi hesabına Azərbaycanın ordu quruculuğu müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilmişdir.

Bunun sayəsində Şanlı Azərbaycan ordusu onun komandanlığı altında 44 gün 23 saata Ermənistan ordusunu və seperatçıları darmadağın etdi. Nəticədə torpaqlarımız işğaldan azad edildi və ölkəmizin ərazi bütövlüyünü təmin olundu. Eyni zamanda cənab prezident, müzəffər ali baş komandan İlham Əliyev dünya ictimaiyyətinə açıq bəyan etdi ki, müasir Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycan SSR-nin deyil, şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət olan Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyə-nin hüquqi varisidir. Bu gün xalqımızın hədəfi Qərbi Azərbaycan qayıdıdır. Hal-hazırda bu işlərə start verilib və Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası hazırlanır. Bu prosesdə hər bir Azərbaycan vətəndaşı yaxından iştirak etməlidir. Uzun illərdir ki, bu ərazilərin hər bir qarışını sevən, bu torpağa bağlı olan insanların qurub yaratdıqları dağıdılmış, bu yerlərin əzəli sahiblərinin tarixi izlərini silmək üçün qədim memarlıq abidələri yox edilmiş, qədim toponimlərimiz dəyişdirilmiş, xalqımızın bu yerlərdə qalan dərin köklərini itirmək üçün mümkün olan hər cür mənfurluğa əl atılmışdır.

Mən də bir tədqiqatçı kimi Qərbi Azərbaycan ərazilərinin ekoloji problemi və onların həlli istiqamətləri barədə öz proqnozlarımı vermək istəyirəm.

Qərbi Azərbaycan ərazisinin təbii və coğrafi şəraitinin unikallığı, flora və faunanın müxtəlif növlü olması rəngarəng şərait yaratmışdır. Ərazinin əlverişli coğrafi şəraiti və iqlimi ölkədə zəngin biomüxtəlifliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycanın qlobal ekoloji problemlərindən atmosferin zəhərli qazlarla çirklənməsi, içməli su problemləri, Göyçə gölünün və Araz çayının və ona tökülən qolların çirklənməsi, torpaqların eroziyası, deqredasiyası, müxtəlif məqsədlər üçün tikilmiş zavodlardan yaranan tullantıların utilizasiya edilməsi, mineal-xammal ehtiyatlarının vəhşicəsinə mənimlənilməsi oradakı ekoloji tarazlığın pozulması Azərbaycan ekologiyasına ciddi ziyan vurmuşdur.

Qərbi Azərbaycanda yaranmış ekoloji problemləri aşağıdakı siniflərə bölmək olar:

- transsərhəd çayların çirkləndirilməsi;
- Metsamor AES tərəfindən Araz çayının çirkləndirilməsi nəticəsində ərazilərin radiasiya çirklənməsi normadan artıq olması;

- Göyçə gölünün sənaye və məişət tullantıları ilə çirkləndirilməsi;

- torpaqların müxtəlif növ tullantılar ilə çirkləndirilməsi;

- məişətdə çirkab suların idarə olunması;

- flora, fauna və balıq ehtiyatların azaldılması;

- atmosferin çirkləndirilməsi;

- bərk məişət, sənaye və təhlükəli tullantıların normativ səviyyədə uti-lizasiya olunmaması;

- iqlim dəyişmələrinin təsirindən biomüxtəlifliyin azalması;

- təbii sərvətlərin vəhşicəsinə istismar edilməsi nəticəsində yaranan ekoloji problemlər və s;

- xalqımıza aid olan tarixi abidələrin məhv edilməsi, azərbaycanlılara aid qədim qəbristanlıqların və s. barbarlıqla dağıdılması nəticəsində yaranan ekoloji problemlər.

Metsamor AES qeydsiz- şərtsiz bütün Cənubi Qafqaz üçün təhlükə mənbəyidir. 1976-cı ildə tikilən atom-elektrik stansiyası artıq köhnəlib, müasir standartlara qəti cavab vermir və daha da qorxulusu odur ki, seysmik zonada yerləşir. Onun fəaliyyətinin davam etdirilməsi region üçün ciddi birbaşa və dolayı ekoloji fəsadlar deməkdir.

Qərbi Azərbaycanın davamlı inkişafı prioritet məsələdir, çünki qayıdış dövründə vətəndaşlarımızın həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmasına və iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdirilməsinə çalışmalıyıq. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıda qeyd edilən prioritetləri həyata keçirməliyik:

İnfrastrukturun inkişafı: nəqliyyat şəbəkələrinin yaxşılaşdırılmasına, su və kanalizasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə, yeni məktəblərin, xəstəxanaların tikilməsinə, elektrik enerjisi təminatının yaxşılaşdırılmasına, regiona investorların cəlb edilməsinə, iş yerlərinin yaradılmasına, insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına diqqət yetirməli.

Kənd təsərrüfatının inkişafı: Qərbi Azərbaycanda yaşayan insanlar əsasən əkinçiliklə və heyvandarlıqla məşğul olmuş və bura münbit torpağa, əlverişli iqlimə və zəngin su ehtiyatına malik olan regiondur. Bu da kənd təsərrüfatının inkişafına böyük töhfə verən amildir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmaq, onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırmaq, su itkisini azaltmaq və onun ətraf mühitə təsirini minimuma endirmək üçün aşağıda qeyd edilən müasir suvarma texnologiyalarından istifadə edilməsi məqsədə uyğundur:

- öz axımı və ya səth üsulu ilə suvarma (şırım, zolaq, basdırma) üsulu;

- yağış yağıdırma suvarma üsulu;

- yeraltı suvarma üsulu;

- damcılarla suvarma üsulu;

- dispers su damcıları (aerozol) suvarma üsulu.

Regionda əkin sahələrində əsasən öz axımı və ya səth suvarma üsulundan, qismən də yağışyağıdırma suvarma üsulundan istifadə olunur. Hal-hazırda dünyada damcı suvarma üsullarından geniş istifadə olunur. Damcı suvarma üsulu suyu birbaşa bitki kökünə çatdırmaqla su sərfiyyatını minimuma endirməyə imkan verən suvarma texnologiyasıdır. Damcılı suvarma sistemlərini fermerlərin və əkinçilərin daha səmərəli və effektiv şəkildə idarə etməsi üçün kompüterləşdirilməsi vacib məsələdir. Bu sistemin tətbiqi sudan istifadənin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Sensorların vasitəsilə hava, su, torpaq haqqında məlumat verir, torpağın rütubət səviyyəsinə nəzarət edir, bitkilərin lazımi vaxtda tələb olunan miqdarda su almasına təminat verir.

Kompüterləşdirilmiş damcılı suvarma sistemləri uzaqdan monitorinqinə, onun idarə olunmasına, hava şəraitini nəzərə almaqla suvarma cədvəlini proqnozlaşdırmaqla tənzimləməyə, idarəetmə sistemləri su istifadəsini təhlil etməyə, məhsuldarlığı

izləməyə, suvarmanın səmərəliliyini yaxşılaşdırmağa və nəticədə əmək xərclərinin azaldılmasına şərait yaradır.

Turizm inkişafı: Sovet dövründə Qərbi Azərbaycan bura gələn turistlərin sayına görə öncül yerlərdə olmuşdur. Odur ki, bu region turizm üçün *olduqca əlverişli* məkandır. Eyni zamanda qeyd etməliyəm ki, bu ərazidə 1900 metr yüksəklikdə yerləşən dünyanın ən gözəl Göyçə gölü yerləşir və onun sahillərində çoxsaylı istirahət, gəzinti yerləri olmaqla yanaşı, xalqımızın tarixi keçmişini özündə əks etdirən minlərlə abidələr var. Bunları nəzərə alaraq, regionda turizmin inkişafı konsepsiyası hazırlanmalı, yeni turizm məkanı yaradılmalı, mövcud infrastruktur təkmilləşdirilməli və turizmlə bağlı biznesin inkişafı üçün beynəlxalq investorlar cəlb edilməlidir.

Sənayenin inkişafı: Qayıdış prosesi başlayarsa regionda mədənçıxarma, emal (toxuculuq, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, balıqçılıq və s.) sənaye-yelərin inkişafına diqqət yetirməli, regiona daha çox sərmayəçilərin cəlb edil-məsinə çalışmalı, bununla da yeni yerli biznesin inkişafına şərait yaradılmalıdır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq hesab edirəm ki, Qərbi Azərbaycan regionu coğrafi və iqtisadi baxımdan rayonlaşacaq, bu da rayonlarda iqtisadi baxımdan sənaye, aqrar, turizmin inkişafına şərait yaradacaqdır. Eyni zamanda bu ərazilərdə “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” kimi möhtəşəm layihələr həyata keçiriləcək, innovativ suvarma sistemləri yaradılacaq, regionun yol infrastrukturunu yenidən qurulacaq, kiçik çayların su ehtiyatlarından səmərəli istifadə ediləcək, kiçik su elektrik stansiyaları tikiləcək, alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməklə “yaşıl enerji zonasına” çevrilməsinə şərait yaradılacaq.

NƏTİCƏ

Qərbi Azərbaycana qayıdış çərçivəsində regionun davamlı inkişafına, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına, suvarma sistemlərinin yeniləşdirilməsi, sənayenin, turizmin

inkişafına, tullantı sularının təmizlənməsinə, Göyçə gölündə balıqçılığın inkişaf etdirilməsinə və s. əsaslanan konsepsiya hazırlanmalıdır. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində Qərbi Azərbaycan icmasının, yerli və xarici diaspor təşkilatların köməyindən istifadə etməli, xarici ölkələrin siyasi dairələri, mətbuat və qanunverici orqanlar ilə əlaqə yaratmalıyıq. Bu bizim hüququmuzdur və Qərbi Azərbaycana qayıdış Cənubi Qafqazın yenidən formalaşmasına şərait yaradacaq. Əminəm ki, 2024-cü il fevralın 7-də keçirilmiş növbədənəkar Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərində müdrik xalqımız iradəsi və istəyi sayəsində yenidən seçilmiş Cənab Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan, Ulu Öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağın işğaldan azad edilməsi həm də əzəli və əbədi yurdumuz olan Qərbi Azərbaycana da qayıdışın təməli qoyuldu və ürəklə deyirəm ki, Qələbə və uğur bizimlədir!

F.A.Rüstəmov
pedaqoji elmlər doktoru, professor
farrukhrustamov@gmail.com

İRƏVANDA DÜNYƏVİ TƏHSİLİN İNKİŞAFI

Xülasə

Azərbaycanın hüquqi və siyasi sərhədlərindən kənarda yerləşən Qərbi Azərbaycanda min illər boyu yaşamış əcdadlarımız zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət yaratmışlar. Bu mədəniyyət, o cümlədən təhsil mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin və dövlətçilik tarixinin tərkib hissəsidir.

Məqalədə XIX əsrdə İrəvanda mövcud olmuş dünyəvi təhsil müəssisələrinin (ibtidai məktəblər, progimnaziya, rus-tatar (azərbaycan) məktəbi, gimnaziya, müəllimlər seminariyası və s.) azərbaycanlılar arasında təhsilin inkişafındakı rolu araşdırılır.

Açar sözlər: *İrəvan, dünyəvi təhsil, ibtidai məktəb, gimnaziya, Müəllimlər Seminariyası.*

1. Azərbaycanın indiki hüquqi və siyasi sərhədlərindən kənarda qalan Qərbi Azərbaycanda min illər boyu yaşayan atababalarımız zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri yaradıblar. Bu mədəniyyət, o cümlədən təhsil-tərbiyə mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin, dövlətçilik tarixinin ayrılmaz bir hissədir.

2. Azərbaycan xalqının parçalanmasını, tarixi torpaqlarının itirilməsini, İrandan və Türkiyədən ermənilərin kütləvi şəkildə bu ərazilərə köçürülməsini təmin edən Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) sülh müqavilələri ilə milli faciəmizin əsası qoyulmuşdur. Zaman-zaman ermənilər bu torpaqlara köçürülmüş, azərbaycanlılar isə qovulmuş, öldürülmüş, deportasiya olunmuşlar. 1828-ci ildə şəhərdə 20 min insan yaşayırdı ki, onların da 4 mini erməni, 16 mini azərbaycanlı idi. Bu gün 1 nəfər də olsun azərbaycanlı yoxdur.

3. Son illərdə Qərbi Azərbaycanın təhsil tarixinin araşdırılması sahəsində intensivləşib. Bu, cənab Prezidentin 29 dekabr 2021-ci il tarixində imzaladığı *“İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında”* Sərəncamla bağlıdır. Milli yaddaşın bərpasına hədəflənmiş Sərəncamdır. Bu, elmi-pedaqoji, siyasi-ideoloji, mədəni-mənəvi və həm də beynəlxalq siyasi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir millət gələcəyə öz tarixinin çiyində gedir. Keçmiş bilməmək yalnız indi baş verənlərin dərkinə deyil, həm də gələcəyə nüfuz etmək təşəbbüslərinə mane olur. Keçmiş bu günlə

bağlı olduğu kimi, gələcəklə də sıx əlaqədardır. Təkcə bu günü deyil, sabahı - gələcəyi dərindən dərk etmək, qiymətləndirmək baxımından da keçmişə yaxşı öyrənməli və sələflərimizin yaratdıqları mənəvi dəyərlərə sahib çıxmalıyıq.

4. Qərbi Azərbaycanda təhsil-tərbiyə mədəniyyətinin yaranmasında həm ənənəvi, həm dünyəvi məktəblər əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ənənəvi məktəblər İrəvanın mənəviyyat pasportuna çevrilmiş insanlar yetişdirib. Onlar Qərbi Azərbaycanda maarifin və maarifçiliyin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş, pedaqoji hərəkətin yeni müstəvidə inkişafına və ictimai mühitin formalaşmasına təkan vermiş, həm ənənəvi məktəb və mədrəsələrin, həm də üsuli-cədid məktəblərinin açılmasına, təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsinə, ana dilində dərsliklərin nəşrinə, məktəbyaşlı uşaqların dünyəvi təhsilə cəlb edilməsinə, yaşlı əhalinin savad almasını nəzərdə tutan cümə məktəblərinin, teatr truppasının və mətbuat nümunələrinin yaradılmasına nail olmaqla millətin mənəvi inkişafını və tərəqqisini təmin etmişlər.

5. İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlılar Bakı və Gəncə quberniyalarından sonra sayca üçüncü yeri tuturdu. Orta əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində də İrəvanda uşaqların təhsili məscidlərin nəzdində və şəxsi evlərdə təşkil edilən ənənəvi məktəb və mədrəsələrdə həyata keçirilirdi. Məktəb işləri ruhanilərin nəzarətində idi. Burada ənənəvi məktəb və mədrəsələrin geniş şəbəkəsi mövcud idi. İrəvanın əhalisinin kameral siyahıya alınmasını həyata keçirən İ.İ.Şopenin yazdığına görə, XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda İrəvanda 8 böyük məscid fəaliyyət göstərirdi ki, bunlardan da 2-si qalanın içərisində yerləşirdi. İrəvanda 4 böyük məscidin dağıldığını bildirən İ.İ.Şopenin məlumatına görə, şəhərdə 332 axund və molla, 105 mirzə, 188 seyd, 10 dərviş yaşayırdı. Yalnız Hüseynqulu xan məscidində 200 şagird oxuyurdu. Yerli azərbaycan əhalisi böyüyən nəslin dini təhsil almasına böyük

önəm verirdi. Mədrəsələrdə təhsilin məzmunu digər Şərq mədrəsələrində olduğu kimi, mürəkkəb və çətin idi.

6. İrəvanda yeni məktəb sisteminin yaradılması XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Yerli xalqları itaətdə saxlamaq, ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətini həyata keçirmək, çarizmin hökmranlığını möhkəmləndirmək məqsədilə milli ucqarlarda qəza məktəblərinin açılmasını nəzərdə tutan Zaqafqaziya məktəblərinin ilk nizamnaməsi (2 avqust 1829) qəbul olundu. Azərbaycan ərazisində ilk qəza məktəbi 1830-cu il dekabrın 30-da Şuşa şəhərində 19 şagirdlə fəaliyyətə başladı. Sonrakı illərdə Nuxada (1831), Bakıda (1832), Gəncədə (1833), Şamaxı (1837), Naxçıvanda (1837) qəza məktəbləri açılıb. 11 yanvar 1831-ci ildə İrəvan şəhərində qəza məktəbinin açılması nəzərdə tutulsa da bu, mümkün olmadı. Yeni açılan ikisinfli qəza məktəbinə Moskva Universitetinin məzunu Feodor Zboev nəzarətçi (həm də müəllim) təyin edildi. Qəza məktəbini bir il sonra- 14 yanvar 1832-ci ildə 71 şagirdlə açmaq mümkün oldu. 1834-cü ilin fevral ayında şagirdlərin sayı kəskin azaldı. 34 nəfər şagird məktəbdən xaric edildi. İlk vaxtlar məktəb İrəvan qalasının ərazisində tədrisə o qədər də yararlı olmayan birmərtəbəli binada yerləşirdi. 1834-cü ildə Pavel Dmitrevski məktəbə nəzarətçi (müdür) təyin edildi. O, hesabatında bildirirdi ki, məktəbin otağının birinin şüşəsi yoxdur, kağızla örtülmüşdür; döşəməsi torpaqdır, şagirdlər hərəkət etdikcə toz-torpaq sinfə dolur. Yağış yağanda vəziyyət dözülməz olur, yağış sinif otağına damır. Otağın işıqlandırılması normal olmadığından şagirdlər hüsnxət dərində əziyyət çəkirlər..

Acınacaqlı hal o idi ki, 1835-ci ilin iyulunda Müqəddəs Sarkiz kilsəsinin erməni keşişinin tələbi ilə qəza məktəbi (otaqlar kilsəyə məxsus idi) öz binasından çıxarıldı. Müəllimlər 87 şagirdlərə qədim yunan filosofu Aristotel kimi açıq havada dərs keçmək məcburiyyətində qaldı. 1838-ci ildə İrəvan qəza məktəbi üçün yeni bina kirayə edildi. Yeni bina İrəvan sakini

Seyid Hüseynə məxsus idi. Onun mülkü 125 tümənə (500 rubl) kirayə edilmişdi. Mülk məktəb üçün yararlı olsa da nisbətən uzaqda yerləşirdi. Təsdiq olunmuş cədvəl əsasında hər gün 4 saat dərs keçilirdi ki, onun da 2-si nahara kimi, 2-si isə nahardan sonra baş tuturdu. Hər dərs saatyarım davam edirdi. Çərşənbə və bazar günləri dərslər nahara qədər davam edirdi. Dini və çar bayramlarında dərslər olmurdu. Şagirdlər 1 iyuldan 15 avqustadək yay tətilində olurdular.

Qəza məktəbinin köçəri həyatı 1842-ci ildə başa çatdı və onun üçün tikilmiş binaya köçürüldü. 1832-1844-cü illərdə İrəvan qəza məktəbi ikisınıfli məktəb kimi fəaliyyət göstərdi. Həmin dövrdə dərslər iki növbədə keçirilirdi. 1833-cü ildə qəza məktəbində 46, 1834-cü ildə 71, 1835-ci ildə 87, 1836-cı ildə 82, 1837-ci ildə 72, 1838-ci ildə 94, 1940-cı ildə 80, 1941-ci ildə 80, 1942-cı ildə 90 şagird oxuyurdu. Tədris resursları, dərslik və yazı materialları az idi.

Yeni nizamnamədən sonra İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan dilinin və müsəlman hüququnun (şəriətin) tədrisi reallaşdı. 1836-cı ildə Molla Tağı Mahmud oğlu İrəvan qəza məktəbinə ana dili və şəriət müəllimi təyin edildi. 1836-1856-cı illərdə qəza məktəbində çalışan Molla Tağı Mahmud oğlu azərbaycanlıların qəza məktəbinə cəlb edilməsində, onların ana dilini və şəriəti mənimsəmələrində əhəmiyyətli rol oynadı. O, 20 ildən artıq bir müddətdə İrəvan qəza məktəbinin ştatlı Azərbaycan dili və şəriət müəllimi oldu. Molla Tağı Mahmud oğlu İrəvanda dövlət məktəbində ana dilini və şəriəti tədris edən ilk azərbaycanlı müəllim kimi məktəbdə və dini camiiyyədə böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdur.

7.1838-ci ildə Qazan Təhsil Dairəsinin popeçiteli qraf Musin-Puşkinin nəzarəti altında hazırlanmış “Müsəlmanlara müraciət” adlı sənəd İrəvan quberniyasındakı azərbaycanlılar arasında geniş yayıldı. Azərbaycanlı uşaqların dövlət məktəblərinə qəbulunun ildən-ilə artmasında bu müraciət əhəmiyyətli rol oynadı. Qəza məktəbi 1844-cü ildə üçsinfli məktəbə çevrildi. İrəvan qəza məktəbində 364-a yaxın azərbaycanlı oxuyub. Bu demək deyil ki, onların hamısı qəza məktəbini bitirib. Xəstəlyinə, ailə vəziyyətinə, başqa məktəbə getməsi ilə əlaqədar olaraq gedənlər çox olub. 1867-ci ildə 187 nəfərdən 82-i xaric olub, cəmi 3 nəfər məzun olub. İrəvan qəza məktəbinin Azərbaycan dili və şəriət müəllimləri Mirzə Molla Tağı Mahmud oğlu (1836-1856) və Mirzə Əkbər Elxanov (1856-1868) olub.

8.Qəza məktəbi 1869-cu ildə İrəvan kişi progimnaziyasına çevrilib. Məktəb progimnaziya kimi 1881-ci ilə kimi fəaliyyət göstərüb. Progimnaziya daxil olan 2642 şagirddən 267-si azərbaycanlı olub. Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Mirzə Ələkbər Elxanov (Elxani) olub.

9. 31 mart 1881-ci ildə Dövlət Şurası İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə progimnaziyalarının gimnaziyaya çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Cəmi 2 bənddən ibarət olan qərarda göstərilirdi:

İrəvan və Yelizavetpol (Gəncə-R.F.) dörd sinifli progimnaziyaları tam səkkiz sinifli gimnaziyalara çevrilsin, 1881/82-ci ildən başlayaraq beşinci və növbəti siniflər açılsın. *Vladimir İosifoviç Brajnikov* gimnaziyaya direktor təyin edilib. Sonrakı illərdə gimnaziyaya *Qriqori Alekseyev Boqolyubski, Feodor Yefimoviç Kotilevski, Fedr İliç Stasenki, E.A.Çoqaşvili* rəhbərlik etmişdir. 1913-cü ildə gimnaziyanın 29-cu buraxılış ilində məzunların ümumi sayı 535 nəfər olub.1885-ci il İrəvan kişi gimnaziyasının həyatında ilk məzunların yola salınması ilə yadda qaldı. Məzunların sayı (cəmi 6 nəfər) olsa da bu, çox

böyük hadisə idi. Gimnaziyanın 700 nəfərə yaxın məzunu olub ki, onlardan da 150 nəfəri azərbaycanlı olub.

10. 1856-cı ildə Azərbaycan dili müəllimi işləyən M.Ə.Elxanov bu sahədə xeyli təcrübə topladıqdan sonra öz dövrü üçün mükəmməl hesab eddilər "Tatar dili" dərslərini yazmışdır.

11. 1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu *Firudin bəy Köçərli* 1885-1895-ci illərdə gimnaziyada Azərbaycan dili, şəriət, və hüsnxət fənlərini tədris etmiş, pansion tərbiyəçisinin köməkçisi vəzifəsində çalışmışdır. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu *İsmayıl bəy Məmməd bəy oğlu Şəfibəyov* 1896-1918-ci illərdə gimnaziyada Azərbaycan dili, 1896-1906-cı illərdə şəriət fənlərini tədris etmiş, 1896-1916-cı illərdə pansion tərbiyəçisinin köməkçisi vəzifəsində işləmişdir. *Mirzə Məmməd Şeyxzadə* 1907-ci ildə, *Şeyx Əbusəttar Kazımov* isə 1908-1918-ci ildə gimnaziyada şəriət fənnini tədris etmişlər.

12. Rusiya Dövlət Şurası 20 oktyabr 1880-cı ildə "Kutaisi və İrəvan quberniyalarında müəllimlər seminariyalarının təşkil edilməsi haqqında" qərar qəbul edib. İrəvan Seminariyasına dövlət xəzinəsindən 28.350 rubl. vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulub. Seminariyanın ilk direktoru görkəmli maarifçi Yakob Stepanoviç Suşevski olub. Sonrakı illərdə Aleksey Miropiyev, İvan Andreyeviç Pastuyeviç, Aleksey Martinov Zazuboviç, Sergey Nikolayeviç Streleçkiy, Valentin Vasilyeviç Dobrotin İrəvan Müəllimlər Seminariyasına rəhbərlik ediblər. Yakob Stepanoviç Suşevski ilk illərdə seminariyanın təşkilində böyük çətinliklərlə qarşılaşsa da 9 müəllim, 42 şagirdlə tədrisin təşkilinə nail olub. Hər il 15 nəfər azərbaycanlı tələbənin İrəvan Müəllimlər Seminariyasında dövlət vəsaiti hesabına oxuması və pansionda yaşaması nəzərdə tutulmuşdu.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsində Axund Məmmədbağır Qazızadə, Rəhim

Xəlilov, Həmid bəy Şahmurov, Mirzə Cabbar Məmmədov, şəriət müəllimi vəzifəsində Axund Məmmədov Qazıyev, Axund Əbülhəsən Qazıyev işləmişdir. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunu olan Həbib bəy Səlimov (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin generalı) az bir müddətdə seminariyada gimnastika (fiziki tərbiyə) müəllimi işləmişdir.

XIX əsrin 30-cu illərindən İrəvanda yaranan dünyəvi təhsil müəssisələri (qəza məktəbləri, progimnaziya, rus-tatar (Azərbaycan) məktəbi, gimnaziya, müəllimlər seminariyası və s.) Qərbi Azərbaycanda milli məfkurənin və milli maarifçiliyin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Millət yaratdığı şərəfli tarixi ilə özünü ifadə edir. İndi yadlara, yağlara qalan qədim İrəvan şəhərində təşəkkül tapan dünyəvi təhsil maarifçilik tariximizin, milli mədəniyyət tariximizin və kimliyimizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 29 dekabr 2021-ci il tarixli Sərəncamı. //”Xalq qəzeti” 29 dekabr 2021-ci il.

2. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992.

3. F.Rüstəmov. Milli müəllim kadrları hazırlayan təhsil ocağı //Azərbaycan müəllimi qəzeti, 7 və 20 yanvar 2022-ci il.

4. F.Rüstəmov.İrəvan Müəllimlər Seminariyası və onun məzunları.Bakı:Elm və təhsil, 2021.

5. Рудольф Н.Ф. Обзор деятельности Кавказского учебного округа (1908-1912 гг). Тифлиς 1914, 231 с.

6. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения Царствование императора Александра II, Том 7, 1877-1881.С.Петербургъ.1883.

7. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб. 1901, с. 59-61.

8. Шопен, Иван Иванович Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи: В тип. Имп. Академии наук, 1852, 1236 s.

C.Allahverdiyev
ADİU-nun dosenti, f.ü.f.d.
celal14855@gmail.com

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALİ TƏHSİL (1920-1988)

1920-ci ildə noyabr ayının 29-da Qərbi Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra başqa respublikalarda olduğu kimi, burada da məktəb və maarif məsələlərinin dövrün tələbinə görə yeni qaydalar əsasında təşkilinə başlanıldı. Köhnə tipli məktəblərin ləğv edilərək, yeni tipli sovet məktəblərinin açılması doğma dilimizdə təhsil ocaqları şəbəkəsinin genişlənməsinə və orada təhsil alan şagirdlərin sayının artmasına təkan verdi.

Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı məktəblərinin yeni məzmununda təşkil olunması, təhsil ocaqları şəbəkəsinin genişlənməsi və idarə edilməsi ciddi çətinliklərlə üzləşdiyindən

pedaqoji kadrların hazırlanması məsələsini ön plana çəkmişdi. Azərbaycanlı məktəblərini müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün ilk vaxtlarda 1922-1923-cü illərdə İrəvanda qısa müddətli və uzun müddətli pedaqoji hazırlıq kursları, 1924-cü ildə isə İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu açılmışdı. Həyata keçirilən bu tədbirlərə baxmayaraq, təşkil olunmuş kurslarda və azərbaycanlı pedaqoji texnikumunda hazırlanan müəllim kadrlar azərbaycanlı məktəblərinin ehtiyacını ödəyə bilmirdilər.

Ali təhsilli milli pedaqoji kadrlara isə böyük ehtiyac var idi. Azərbaycanlılardan fərqli olaraq ermənilər üçün 1921-ci ildə İrəvan Dövlət Universiteti açılmışdı ki, onun da nəzdində erməni məktəblərini ali təhsilli müəllim kadrlarla təmin etmək üçün pedaqoji fakültə fəaliyyət göstərirdi. Həmin pedaqoji fakültə erməni məktəblərinin ali təhsilli müəllim kadrlarına olan tələbatını müəyyən qədər ödəyirdi.

Ermənistan KP MK-nın yanında “Azsayılı xalqlar şöbəsi”nin müdiri Bala Əfəndiyev və Ermənistan Xalq Maarif Komissarlığı yanında fəaliyyət göstərən “Azsayılı xalqlar bürosu”nun rəhbəri Mehdi Kazımov, “Zəngi” qəzetinin redaktoru, ictimai xadim Mustafa Hüseynov İrəvan Dövlət Universitetinin nəzdində azərbaycanlı məktəbləri üçün ali təhsilli müəllim kadrları hazırlayan belə bir fakültənin yaradılmasını erməni şovinist dairələri qarşısında dəfələrlə təklif etsələr də, bu məsələ bolşevik cildinə girmiş erməni daşnak dövlət strukturları tərəfindən qəbul edilməmişdir. Hətta 1930-cu illərdə Ermənistanda fəaliyyət göstərən ali məktəblərin nəzdində azərbaycanlı şöbələrinin açılması nəzərdə tutulsa da, erməni şovinist dairələri tərəfindən bu məsələlər öz həllini tapmamışdır.

1934-cü ildə İrəvan Dövlət Universitetinin pedaqoji fakültəsinin bazasında erməni məktəbləri üçün ali təhsilli müəllim kadrları hazırlayan İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu təşkil edildi. Erməni şovinizminin yaratdığı bütün maneələrə baxmayaraq, azərbaycanlı ziyalıların milli və siyasi iradəsi

sayəsində anadilli məktəblərimiz üçün ali təhsilli pedaqoji kadrlar hazırlanması istiqamətində bir sıra uğurlu addımlar atıldı.

Bu baxımdan 1935-ci ildə Gümrüdə və Dilicanda təşkil edilmiş İkiillik Müəllimlər İnstitutu azərbaycanlı məktəbləri üçün ali təhsilli pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük uğurlar qazana bilməsə də müəyyən qədər rol oynamışdır. 1943-cü ildə Gümrü İkiillik Qiyabi İnstitutunun azərbaycanlı bölməsini 31 nəfər bitirmişdir ki, onlar da müxtəlif bölgələrdəki məktəblərə müəllim kimi göndərilmişdilər (1, s. 93). Amma bütün bunlara baxmayaraq, azərbaycanlı məktəblərində ali təhsilli pedaqoji kadrlara olan tələbat daha çox idi. Hətta İkiillik Qiyabi Pedaqoji İnstitutun azərbaycanlı bölməsində dərs demək üçün milli pedaqoji kadrlar belə çatışmırdı.

Gümrüdə təşkil edilmiş İkiillik Qiyabi Pedaqoji İnstitutda Bakıdan dəvət edilmiş professorlardan Əhməd Seyidov pedaqogikadan, Muxtar Qasimov marksizm-leninizmdən, Məmmədəğa Şirəliyev Azərbaycan dilindən, Məzahir Abbasov isə psixologiyadan dərs deyirdilər. 1930-cu ildə dövlətin maarif siyasətinin qarşısında duran yeddi illik təhsil sisteminin tətbiqi və məktəblərin ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin edilməsi qoyulduğundan pedaqoji institut və universitetlərin pedaqoji təmayüllü fakültələrində hazırlanan müəllim kadrları belə tələbatı ödəyə bilmirdi.

Ona görə də keçmiş İttifaqın müxtəlif şəhərlərində İkiillik Müəllimlər İnstitutlarının təsis edilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdi. Bu baxımdan, 1937-ci ildə İrəvanda İkiillik Müəllimlər İnstitutu təsis edilərək fəaliyyət göstərməyə başladı. Həmin ildə İrəvan İkiillik Müəllimlər İnstitutunun nəzdində 40 nəfərlik azərbaycanlı şöbəsi açılmışdır. Azərbaycanlı şöbəsinə qəbul olmaq üçün ilk ildə ərizə ilə müraciət edənlərin sayı 83 nəfər olmuşdur. Onlardan cəmi 34 nəfər tələbə adını qazana bilmişdir ki, bunlardan da 18 nəfəri əyani, 16 nəfəri isə gündüzlər

müəllimlik etməklə axşam növbəsində təhsil almışdılar. Təhsil alanlardan 5 nəfəri isə qadın idi (1). Burada da Azərbaycandan dəvət edilmiş müəllimlər dərs deyirdilər. Erməni şovinist dairələri tərəfindən məkrli və məqsədli şəkildə qısa müddətdə fəaliyyəti dayandırılan İrəvan İkiillik Müəllimlər İnstitutunun azərbaycanlı bölməsi milli pedaqoji kadrların hazırlanması sahəsində uğur qazana bilməmişdi.

1936-cı ilin yanvar ayının 27-də İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsinin açılması milli məktəblərimizin ali təhsilli pedaqoji kadrlarla təmin edilməsində müəyyən irəliləyiş yaratmışdır. Həmin dövrdə hər yerdə olduğu kimi, İrəvanda da qiyabi təhsil müəssisələri müəllimlərin ixtisasını artırmaq sahəsində çox böyük rol oynamışdır. Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı müəllim və gənclərə ali təhsil vermək kimi məsul vəzifə yalnız İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun üzərinə düşürdü. Burada təhsil müddəti beş il idi. İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda ədəbiyyat, coğrafiya, fizika və tarix ixtisasları üzrə ali təhsilli pedaqoji kadrlar hazırlanırdı. Burada kifayət qədər pedaqoji ustalığa malik, İrəvanda tanınmış ən yaxşı azərbaycanlı müəllimlər dərs deyirdilər.

Sonralar uzun müddət Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin professoru vəzifəsində çalışmış Nəzər Paşayev 1936-1939-cu illərdə həm İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumunda, həm də İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda tarix fənnini tədris etmişdir. O, eyni zamanda İrəvan Dövlət Azərbaycanlı İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışırdı.

İrəvanın tanınmış maarif xadimlərindən olan Bəhlul Yusifov 1937-ci ildən 1943-cü ilə kimi, tanınmış yazıçı Müzəffər Nəsirli isə 1936-cı ildən 1941-ci ilə qədər həmin təhsil ocağında dərs demişdir. Həmin müəllimlər, eyni zamanda İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumunda və Ali Partiya

məktəbində də dərs deyirdilər. İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı şöbəsinin ilk məzunları arasında vaxtilə Amasiya rayonun maarif şöbəsinin müdürü işləmiş Həbib Əkbərov, İbrahim Məhəmmədov, Müslüm Cəfərov, Babaxan Kərimov, Lətif Hüseynov, Həmid Hübətov, Əkbər Süleymanov və başqalarının adlarına rast gəlinir (1, s.78). Bu fədakar müəllimlərin Qərbi Azərbaycanda milli maarifçilik mühitinin inkişafındakı müstəsna xidmətləri bu gün də böyük minnətdarlıqla və ehtiramla yad edilir.

Bütün azərbaycanlı təhsil müəssisələrində mövcud olan problemlər İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsində də mövcud idi. Belə ki, tələbələrin lazımı tədris materialları və mədəni xidmətlərlə təmin edilməməsi – bütün bunlar tədrisin yüksək səviyyədə qurulmasına, keyfiyyətinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi.

Erməni şovinistlərinin bütün sahələrdə azərbaycanlılara qarşı yürütdüyü məkrli siyasət burada da özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. 1944-cü ildə İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin müdürü vəzifəsinə sonralar uzun müddət API-də professor və dekan vəzifələrində çalışmış Fərhad Qulam oğlu Fərhadov təyin edilmişdir. Şübhəsiz, onun yüksək peşəkar hazırlığı, pedaqoji təcrübəsi, dərin nəzəri biliyə və təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olması institutun Azərbaycan şöbəsinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə müsbət təsir göstərmişdir. İnstitutun Azərbaycan şöbəsinə Qərbi Azərbaycanın azərbaycanlılar yaşayan bütün bölgələrindən – Amasiya, Megri, Basarkeçər, Zəngibasar, Vedibasar, Qafan və s. rayonlardan tələbə qəbul edilirdi. Amma buna baxmayaraq, İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi erməni şovinizmi əhatəsində çox çətin bir şəraitdə fəaliyyət göstərirdi.

Bir sıra çətinliklər və problemlər üzündən 1945/1946-cı tədris ilinin yay imtahan sessiyasında 250 nəfər tələbədən yalnız

107 nəfəri iştirak edə bilməmişdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, ucqar bölgələrdən gəlmiş həmin 107 nəfər azərbaycanlı tələbə yay sessiyası müddətində yataqxana, lazımı şərait və vəsaitlərlə təmin edilməmişdi. 143 nəfər tələbənin isə yay imtahan sessiyasında iştirak edə bilməməsi maddi və digər problemlərlə bağlı olmuşdur (3).

Erməni şovinizmi əhatəsində institutun Azərbaycan şöbəsi üzləşdiyi bir sıra problemlərə və çətinliklərə baxmayaraq, fəaliyyətini uğurla davam etdirmişdi. Əvvəlki tədris illəri ilə müqayisədə 1948-ci tədris ilinin göstəricilərinin daha uğurlu olduğu haqqında məlumatlar da bunu bir daha təsdiq edir. Belə ki, bu uğurlu göstəricilərin əldə olunması tələbələrin 1948-ci tədris ilinə kimi lazımı vəsaitlərlə, ədəbiyyatla daha yaxşı təmin edilmələri ilə bağlı idi. 1948-ci tədris ilinin yanvar ayının birinci yarısında institutun Azərbaycan şöbəsinin tələbələrinin qış imtahan sessiyasında mütəşəkkil iştirakı və yüksək bilik nümayiş etdirərək uğurlu nəticələr əldə etmələri də bunu bir daha təsdiq edir.

1948-ci tədris ilinin qış imtahan sessiyasında iştirak edən 200 tələbədən 10 nəfəri qeyri-qənaətbəxş qiymət almışdır. Cəmi 12 gün davam edən qış imtahan sessiyasında iştirak edən tələbələrin 95 faizi təhsil işçiləri idi. Qərbi Azərbaycanda qabaqcıl təhsil işçiləri kimi tanınan Tapdıq Əmiraslanov, Həsən Şəkəraliyev, Qadir Məmmədov, Tapdıq Novruzov, Eyvaz Eyvazov, Məhərrəm Nəsirov və başqaları 1948-ci tədris ilinin qış imtahan sessiyasını uğurla başa vurmuş və əlaçı tələbə adını qazanmışdılar (5).

İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun bolşevik cildinə bürünmüş daşnak rəhbərliyi 1948-ci ildə Azərbaycan şöbəsinin coğrafiya fakültəsinin bağlanması haqqında qərar qəbul edir. İnstitutun Azərbaycan şöbəsinin rəhbərliyi və tələbələr həmin fakültənin bağlanmasına öz etirazlarını bildirsələr də, buna nail ola bilməmişdilər. Şübhəsiz ki, erməni şovinist dairələrinin

atdığı bu məqsədyönlü addım İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin qısa zamanda bağlanması, yaxud da deportasiyasına zəmin hazırlamaqdan ibarət idi. Azərbaycanlı məktəblərini ali təhsilli müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün 1934-cü ildə yaradılmış İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəzdində 1945-ci ildə Azərbaycan şöbəsi təşkil edilir və Zaman Vəliyev həmin şöbənin müdiri təyin edilir.

İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsində dil və ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fizika-riyaziyyat ixtisasları üzrə fakültələr fəaliyyət göstərmişdir. 1945-ci ildə instituta ilk tələbə qəbulunun həyata keçirilməsi işində həmin dövrdə Zəngibasar rayon partiya komitəsinin birinci katibi olmuş Rza Rzayevin, Vedibasar rayon partiya komitəsinin birinci katibi işləmiş Əli Məmmədovun və başqa ziyalıların böyük rolu olmuşdur.

Belə ki, onların ciddi səyi sayəsində Vedibasar rayonundan 21, Zəngibasar rayonundan isə 20 nəfər pedaqoji instituta qəbul olunmaq üçün ərizə vermişdir. İrəvan Pedaqoji İnstitutun Azərbaycan şöbəsinə ilk qəbul imtahanlarının vaxtı 1945-ci ilin sentyabr ayının 10-dək davam etmiş, dərslər isə sentyabr ayının 17-də başlamışdır. 1946-cı ildə isə institutun Azərbaycan şöbəsinə mövcud ixtisaslar üzrə 120 nəfər tələbə qəbul edilmişdir. Həmin ixtisaslar üzrə demək üçün İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Bakıdan 17 müəllim dəvət olunmuşdur. İrəvanda ali təhsil müəssisələrinin Azərbaycan şöbələrinin elmi-pedaqoji kadr potensialını artırmaq məqsədilə aspiranturada tarix, dil-ədəbiyyat, coğrafiya, riyaziyyat, fizika və pedaqoji ixtisaslar üzrə 6 yer verilmişdir. Onlar Bakı, Moskva və digər şəhərlərə elmi axtarışlar məqsədilə ezam edilirdilər.

Sözsüz ki, İrəvanda ali təhsil müəssisələrində müxtəlif fənlər üzrə dərs demək üçün yerli azərbaycanlı kadr çatışmazlığı

bir tərəfdən 1918-1920-ci illərdə ermənilərin soydaşlarımıza qarşı törətdikləri soyqırımla bağlı idisə, digər tərəfdən isə “dinc” dövr adlandırdığımız vaxtlarda azərbaycanlılara və xüsusilə də milli ziyalılarına qarşı qərzli şəkildə həyata keçirdikləri repressiyalarla bağlı idi. İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, tələbələrin üzləşdiyi problemlərin, çətinliklərin aradan qaldırılmasında şöbənin müdiri Zaman Vəliyevin, ilk partiya təşkilatının katibi İsmayıl Şükürzadənin və partiya təşkilatının ikinci katibi Bilal Hüseynovun da böyük xidmətləri olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun 4 fakültəsində Azərbaycan bölməsi var idi: dil-ədəbiyyat, fizika-riyaziyyat, tarix və coğrafiya. İnstitutun nəzdində Azərbaycan şöbəsinin təşkil edilməsini təhsil ocağının şovinst rəhbərliyi heç cür həzm edə bilmirdi. Yenidən yaranmış Azərbaycan şöbəsinin 2 illik fəaliyyətini araşdırmaq üçün İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun direktoru Ağüzümtsyanın əmri əsasında professor Şavarşyanın sədrliyi ilə komissiya təşkil edilir. 1947-ci ilin iyun ayının 22-də İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutun Elmi Şurasının iclasında komissiyanın təklifi əsasında təhsil müddəti 4 il olmaqla Azərbaycan şöbəsinin dekanlıqlarını birləşdirib, dekan müavinlərini azərbaycanlılardan təyin etmək haqqında qərar qəbul edilir. 1948-ci ildə İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutuna Xaçatur Abovyanın adı verilir. Cəmi üç il fəaliyyət göstərən İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin əsaslı buraxılışı olmamışdır.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarı ilə 100 mindən artıq azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından deportasiya edildi. 1948-ci ildə azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə yanaşı, o cümlədən milli məktəblərimiz üçün pedaqoji kadrlar hazırlayan İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji Texnikumu və İrəvan Dövlət Pedaqoji

İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi də deportasiyaya məruz qaldı. İrəvan Azərbaycanlı Pedaqoji texnikumu Azərbaycanın Xanlar rayonuna, İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi isə Bakı şəhərinə ,indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müvafiq fakültələrinə köçürüldü.

Sonralar Azərbaycan elminin inkişafına öz töhfələrini vermiş, AMEA-nın müxbir üzvü Zərifə Budaqova, professor Bağır Bağırov, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent Qasım Mustafayev, uzun müddət “Azərbaycan məktəbi” jurnalının baş redaktoru olmuş, filologiya elmləri namizədi Zəhra Əliyeva, ictimai xadim Qadir İsmayılzadə, maarif xadimi, Əməkdar müəllim Nurəddin İbrahimov, onlarla tələbə təhsillərini indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində davam etdirməli olmuşdular.1948-1953-cü illərdə azərbaycanlı əhalinin deportasiya edilməsi nəticəsində soydaşlarımıza məxsus olan bir sıra mədəni-maarif ocaqları, İrəvanda fəaliyyət göstərən azərbaycanlı qadınlar klubu, Azərbaycanlı qızlar məktəbi, İrəvan Azərbaycan teatrı, Ermənistan Şura Yazıçıları Cəmiyyətinin nəzdində yaradılmış Türk yazarlar bölməsi və bir sıra ümumtəhsil məktəblərinin də fəaliyyəti dayandırıldı. II Dünya müharibəsindən sonra azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından kütləvi deportasiyası ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi siyasi aksiyanın ən müdhiş nəticəsi idi.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı dövlət səviyyəsində apardığı soyqırımı siyasəti, deportasiya aksiyası təkcə Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə deyil, eyni zamanda ədəbi-mədəni mühitinə də böyük zərbə vurmuşdur. İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun və İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbələrinin Azərbaycana köçürülməmişdən bir ay əvvəl Ermənistanın Maarif Naziri 7 oktyabr 1948-ci il tarixli 719 nömrəli əmr imzalayır. Həmin əmrdə göstərilir ki, “İrəvanda Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin Azərbaycan SSRİ-yə köçməsi ilə əlaqədar olaraq,

həmin təhsil müəssisələrində işləyən müəllim kontingenti 7 oktyabr 1948-ci ildən etibarən işdən azad edilsinlər” (3).

Beləliklə, İrəvanda Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitinin aparıcı nümayəndələri olan Mehdi Kazımov, Həbib Məhəmmədzadə, Adil Axundov, Mirəli Seyidov, Fərhad Fərhadov, Bülbül Kazımova, Əşrəf Bayramov, İsmayıl Şükürzadə, Bəhlul Yusifov, Əsgər Cəfərov, Zaman Vəliyev və başqaları 1948-ci il deportasiyasına məruz qaldılar. Mehdi Kazımov, Əşrəf Bayramov, Əyyub Babayev, Səkinə İsmayılova pedaqoji fəaliyyətlərini indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində davam etdirmişdilər.

Ümumiyyətlə, adlarını qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz deportasiyaya məruz qalmış bir çox ziyalıların Azərbaycan elm, mədəniyyət, ictimai-pedaqoji fikrin inkişafında misilsiz xidmətləri olmuşdur. 6 illik fasilədən sonra 1954-cü ilin aprel ayında Ermənistanın müvafiq qurumları tərəfindən X. Abovyan adına İrəvan Dövlət İnstitutunun Azərbaycan bölməsinin yenidən bərpa olunması haqqında qərar qəbul edilir. Pedaqoji institutun bərpa olunan Azərbaycan şöbəsi ilk ildə fizika-riyaziyyat, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fakültələri ilə fəaliyyətə başlamışdı. Sonrakı illərdə isə tarix, təbiət və coğrafiya, pedaqogika və ibtidai məktəb metodikası ixtisasları üzrə müəllim kadrları hazırlayan yeni fakültələr təşkil edilmişdi.

İnstitutda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisasından başqa, bütün ixtisaslar müvafiq erməni kafedralarında təmsil olunmuşdu. Kafedraya əvvəllər görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim Əkbər İrəvanlı rəhbərlik etmişdir. İrəvan Dövlət İnstitutunun 1954-cü ildə yenidən bərpa edilən Azərbaycan şöbəsində dərs demək üçün ilk dəvət edilən müəllimlərdən biri görkəmli tədqiqatçı-alim, pedaqoq, əməkdar müəllim Lətif Talib oğlu Hüseynzadə olmuşdur. O, 1954-cü ildən 1970-ci illərə qədər burada dərs demişdir. İnstitutun kadr potensialının formalaşmasında, tədris prosesinin yüksək səviyyədə təşkil

olunmasında Azərbaycan şöbəsinin müdiri işləmiş Əkbər İrəvanlının da xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında müxtəlif vaxtlarda Lətif Hüseynzadə, Məsim Məmmədov, Hüseyn İsmayılov, Aidə Salahova, Məhərrəm Hüseynov, Mehdi Həsənov, Məhərrəm Bayramov, Şövkət Kərimov, Vilayət Əliyev, baş müəllimlər Zoya Səfərova, Cəhangir Hüseynov, Kifayət Qasımova, Azər Bayramov və başqaları fəaliyyət göstərmişdilər.

1962-1966-cı illərdə institutun Azərbaycan şöbəsində İsmayıl İsmayılov Azərbaycan dili fənnini tədris etməklə yanaşı, eyni zamanda pedaqoji təcrübənin rəhbəri vəzifəsində çalışmışdır. İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutu 1954-cü ildə fəaliyyətə başlayanda kifayət qədər pedaqoji ustalığa malik müəllimlər cəlb edilmişsə də, artıq sonrakı illərdə institutun Azərbaycan şöbəsində dərs deyən müəllimlərin sayı xeyli artmışdır. Müxtəlif vaxtlarda Əməkdar rəssam Cabbar Quliyev təsviri sənət, incəsənət tarixi və estetika (1961-1988), tarix elmləri namizədi İsrail Məmmədov tarix (1964-1988), Sabir Səfərov fəlsəfə (1967-1988), böyük ədəbiyyatşünas, istedadlı pedaqog İbrahim Xəlilov-Azərbaycan dili (1970-1974), baş müəllim Fərrux Rzayev pedaqogika (1964-1988), Həsən Səfərov siyasi iqtisad (1980-1988), psixologiya elmləri doktoru, professor Əkbər Bayramov-psixologiya, görkəmli ədəbiyyatşünas, ictimai-siyasi xadim Hidayət Orucov isə estetika fənnini tədris etmişdilər.

İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsinin səmərəli fəaliyyət göstərməsində, tədris prosesinin təşkilində, milli pedaqoji kadrların hazırlanmasında Azərbaycandan, xüsusən Bakıdan dəvət olunmuş bir sıra görkəmli alimlərin-akademik Məmməd Cəfər Cəfərov, professor Əli Sultanlı, AMEA-nın müxbir üzvləri Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Əziz Mirəhmədov, Maqşud Cavadov, filologiya elmləri doktorları, professorlar Xəlid Əlimirzəyev, Yəhya Seyidov, Abbas Zamanov, İnayət Bəktəşi, Aydın Hacıyev, Mürsəl Həkimov,

Alməmməd Alməmmədov, Firudin Hüseynov, Nizami Xudiyev, Zeynal Tağızadə, Müseyib Məmmədov, Vaqif Arzumanlı, Hüseyn Əhmədov, Bayram Əhmədov, elmlər doktoru Elməddin Əlibəyzadə, dosentlər Məmmədbağır Hidayətzadə, Bilal İbrahimov, Yunus Məmmədov, Azər Hüseynov, Qənbər Hüseynov və başqalarının böyük əməyi olmuşdur. Adlarını qeyd etdiyimiz bu görkəmli ziyalılar müxtəlif illərdə institutun Azərbaycan şöbəsində ayrı-ayrı ixtisasların ən mühüm məsələləri ilə bağlı mühazirələr oxumuşlar. Mütəxəssis hazırlığının keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə bu görkəmli ziyalıların dediyi mühazirələr bu gün də tələbələrin yaddaşından silinməmişdir. Filologiya elmləri doktoru, professor Fərhad Fərhadov, iqtisad elmləri doktoru, professor Rəhim Allahverdiyev, tarix elmləri doktorları, professorlar Mehdi Erivanski, tarix elmləri namizədləri İsmayıl Şükürzadə və Bəhlul Yusifovun da elmi-pedaqoji fəaliyyətləri institutun Azərbaycan şöbəsi ilə sıx bağlı olmuş, yüksək ixtisaslı milli pedaqoji kadrların hazırlanmasında böyük fəaliyyət göstərmişdilər.

İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsində elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri ilə keçirilən görüşlər tələbələrə xoş təsir bağışlamaqla yanaşı, onların dünya görüşünün formalaşmasında böyük rol oynayırdı. 1967-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif elm və təhsil müəssisələrində çalışan alimlərin tarix elmləri doktoru, professor İosif Striqunov, AMEA-nın Nizami adına Dil və Ədəbiyyat institutunun şöbə müdürü, filologiya elmləri namizədi Mirəli Seyidov, tarix elmləri namizədləri Süleyman Məmmədov, Oktay Əfəndiyev və başqalarının İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin müəllim və tələbələri ilə görüşləri çox maraqlı keçmiş, kollektivə böyük təsir bağışlamışdı. Mirəli Seyidov çalışdığı institutun fəaliyyəti və üzərində işlədiyi “Əxilik”, Oktay Əfəndiyev uzun illər Şah İsmayıl Xətai haqqında apardığı

tədqiqatlar, Süleyman Məmmədov Böyük Oktyabra həsr edilmiş əsərlər və qarşıdakı yaradıcılıq fəaliyyəti barədə çıxışlar etmişlər. İnstitutun Azərbaycan şöbəsinin tədrisin təşkilindəki uğurları, eyni zamanda, elmi işlərin də daha yüksək səviyyədə qurulmasına real imkan yaradırdı. Bunun da nəticəsində institutun Azərbaycan şöbəsində aparılan elmi tədqiqat işləri tədricən genişləndirdi.

1966-cı ildə İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının ilk dəfə hazırladığı “Elmi əsərlər” adlı məqalələr toplusu nəşr olunmuşdur ki, burada da filologiya elmləri namizədləri, dosentlər, Lətif Hüseynzadənin, Əkbər İrəvanlının və müəllimlərdən Əli Dalqılıcovun məqalələri öz əksini tapmışdı.

1970-ci illərdə İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin ən ahəngdar və məhsuldar illəri olmuşdur. Belə ki, bir sıra kafedralarda azərbaycanlı müəllimlərin elmi-tədqiqat əsərləri nəşr edilmiş, bir neçə dissertasiyalar müdafiə edilmişdir. 1969-cu ildə Mehdi Həsənov, 1972-ci ildə İsrəfil Məmmədov, 1974-cü ildə Məsim Məmmədov və Sabir Səfərov, 1982-ci ildə Məhərrəm Hüseynov uğurla müdafiə etmişdilər. İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin fəaliyyət göstərdiyi 28 il ərzində yüzlərlə məzun təhsil sahəsində fədakarcasına çalışmış, elmin, mədəniyyətin inkişafına öz önəmli töhfələrini vermişlər. Pedaqoji institutun Azərbaycan şöbəsinin adlı-sanlı məzunları arasında AMEA-nın müxbir üzvü Zərifə Budaqovanın, filologiya elmləri doktorları Bağır Bağirovun, İsrəfil Abbasovun, İbrahim Bayramovun, Rüşət Hüseynzadənin, tarix elmləri doktoru, professor Hüseyn Əmirovun, filologiya elmləri namizədləri dosent Mehdi Həsənov, dosent Aidə Salahova, dosent Zəhra Əliyeva, uzun müddət İrəvanda azərbaycanlı qızlar məktəbinin direktoru işləmiş, keçmiş SSRİ Ali Sovetinin deputatı olmuş, maarif xadimi Rəziyə Abdullayeva, şair Əli

Vəkil, Xalq artistləri Mübariz Tağıyev, Elmira İsmayılova, jurnalist-şair Nəsim Qaramanlı, tanınmış yazar Kamil Məmmədov və başqalarının adları vardır. Uzun müddət Qərbi Azərbaycanda Maarif Nazirliyində azərbaycanlı məktəblər üzrə inspektor vəzifəsində çalışmış Əməkdar müəllim Nurəddin İbrahimov da İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin yetirmələrindəndir.

Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı məktəblərinin ali təhsilli pedaqoji kadrlarla təmin edilməsində mühüm rol oynamış və orada yaşayan azərbaycanlıların ali təhsil aldığı-İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi də 1989-cu ildə Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların kütləvi şəkildə köçürülməsi zamanı məcburi olaraq öz fəaliyyətini dayandırdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə. Qiyabi təhsilin yüksək keyfiyyəti uğrunda. “Qızıl şəfəq” qəzeti, 1937, № 74.
2. Allahverdiyev C. İrəvan ədəbi mühiti. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
3. Bayramov Ə. Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda. “Sovet Ermənistanı” qəzeti, 1947, № 7.
4. “Sovet Ermənistanı” qəzeti. Elmi-pedaqoji şuranın iclası.

R.T.Əliyeva
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
“Sənayenin təşkili və idarə idarə edilməsi”
kafedrasının müdiri
Ə.M.Babaşov
i.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN ÖZ ATA-BABA YURDLARINA QAYITMASINA İMKAN VERƏN AMİLLƏR

Azərbaycan xalqının Ümumi Lideri Heydər Əliyev 1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyindəki çıxışında ermənilərin və onların tərəfdarlarının uydurma tarixi faktların hərtərəfli araşdırılmasını və onların dünya ictimaiyyətini aldatmalarını üzə çıxartmağı Azərbaycan tarixçilərinin qarşısına qoymuşdur.

Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda xristianlaşdırma siyasətini İrandan və Osmanlıdan çoxsaylı ermənilərin Qarabağa, İrəvana və Borçalıya köçürməklə həyata keçirməyə başladı. Sovet Rusiyasında bu siyasəti daha da dərinləşdirmək üçün 1920-ci ildə Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazilərdə ermənilər üçün ilk dövlət yaratmağa nail oldu. Ermənistan Respublikasının yaradılmasında əsas məqsəd Rusiya ilə Türkiyə arasında bufer rolunu oynamaq və Qafqazda forpostu vəzifəsini yerinə yetirmək olmuşdur.

XX əsrin ortalarında İ.P.Petruşevski və erməni tarixçiləri tərəfindən “XVI-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Ermənistan feodal münasibətlərinin tarixi öçərki”ndə guya qərbi Azərbaycan torpaqlarında Qafqaz Ermənistanı və Ararat Respublikası mövcud olmuşdur. Ancaq bütün tarixi sənədlərdə Ermənistanın yerləşdiyi ərazi Çuxur Səd adlanırdı. Elə bu fakt

bir daha sübut edir ki, sovet və erməni tarixçiləri tarixi saxtalaşdırırlar.

Cənubi Qafqazda əsl cənnəti xatırladan, bərəkətli torpağı, meşələri, buz bulaqlarla zəngin, sərin havaya, füsunkar mənzərəyə malik olan Qərbi Azərbaycan qədim tarixə malik yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Bu ərazidə olan yaşayış məskənləri bizim eradan əvvəl II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəlləri Son tunc və Erkən dövründə mövcud olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın ərazilərində aparılan qazıntılar zamanı tunc və dəmir məişət əşyaları, ox və nizə ucluqları, qılınc kimi silahlar və küp qəbirlərin tapılması bunu təsdiqləyir.

IV-VI əsrlərdə Qərbi Azərbaycan ərazilərinə böyük köç edən saklar, kimmerlər, hunlar, oğuzlar və s. kimi yeni-yeni türk tayfaları aborigen türklərlə qarışaraq yeni etnoslar yaranmışdır.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə dövlətlərarası toqquşmalar Qərbi Azərbaycan əhalisinin qanlı müharibələr səbəbindən köçüb yaşayış yerlərini dəyişməyə səbəb olmuşdur.

Bu məskənlərdə yeni ev tikintisi məqsədi ilə bünövrə qazılarkən oralarda tapılan VI-VII əsrlərə aid oğuz qəbiristanlığının qəbirlərində müasir insanlardan xeyli böyük insan skeletləri aşkarlanmışdı. Tapılan oğuz qəbirləri onu göstərir ki, burada tarixən Oğuz tayfaları yaşamışlar.

Qərbi Azərbaycandakı bu qədim tarixi yurdlar türklərin məskən olduğunu erməni mənbələrində öz təsdiqini tapmışdır. Erməni tarixçisi Z.Korkodyanın “Sovet Ermənistanının əhalisi 100 ildə: 1831-1931” kitabında rəsmi mənbələrə istinadən verdiyi məlumata görə, Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində əhalinin sayı 1988-ci ilə kimi ermənilərdən çox olubdur.

Azərbaycanın tarixi torpaqlarında 220 illər ərzində ermənilərin və onların havadarlarının soydaşlarımıza qarşı deportasiya, soyqırım, etnik təmizləmə, ata-baba yurdlarda olan Azərbaycan mədəni irsinin məhv edilməsi siyasətini həyata

keçirmişlər. Təkcə 1948-1953-cü illər deportasiyası zamanı Qərbi Azərbaycandan 150 min nəfər, 1988-1991-ci illərdə deportasiya olunanların sayı 300 min nəfərə yaxın idi. Ən böyük deportasiya 1918-1920-ci illər soyqırım zamanı baş vermişdir. 1988-ci ildə baş vermiş son deportasiya hadisəsi əvvəlkindən fərqli amillərlə səciyyələnir. XX əsrin ortalarında Qərbi Azərbaycan azərbaycanlıların köçürülməsinə qarşı Respublikanın o vaxtkı rəhbərliyi mümkün vasitələrlə mane olmağa çalışırdı. Sonuncu deportasiya isə milli zəmində, Qərbi Azərbaycanda yaşayan 300 minədək soydaşlarımızın öz doğma yurdlarından zorla qovulması ilə tarixə düşübdür.

Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın sıxışdırılıb çıxarılması ilə yanaşı onlara məxsus ərazilərdə qalmış maddi-mədəniyyət nümunələri, memarlıq abidələri dağıdılmış, şəhər, kənd, dağ, çay toponimləri erməniləşdirilmişdir.

XX əsrin 61-ci ilində Qarabağda və Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur ərazilərində Azərbaycan və erməni alimləri birgə elmi araşdırmalara başlamışlar. Zəngəzurun Urud qəbiristanlığında XV-XVI əsrlərə aid olan qoç heykəlləri və sənduqə formalı məzar daşlarının üzərində həkk olunmuş Quran ayələri və birinin üzərində olan “Allah, Məhəmməd, Əli, Min evladi avğan kitabəsi (yəni alban nəslindən) və qədim türk tayfalarına məxsus onqonların (tanrıların) Tibet yak öküzü, şamanların, Humay quşunun və s. təsvirləri (bax. Мешади Ханум Нейматыл, Корпус Эпиграфических памятников Азербайджана, Т.І, стр.9-15, III, № 1042-1058) alban tayfalarının İslama qəbul etməsini və ondan çox-çox əvvəl türkləşməsini sübuta yetirir. Məşədixanım Nemət bu elmi kəşfi ona qədər sovet tarixişünaslığında mövcud olan Qafqazın xilafət tərəfindən istilasından sonra xristian olan alban tayfalarının erməniləşməsi və gürcüləşməsi konsepsiyasını alt-üst edir və Azərbaycan türklərinin Qafqazda gəlmə deyil, yerli, köklü xalq olduğunu təsdiqləyir. Məşədixanım Nemət Urud abidələrini 1981-ci ildə

nəşr etdirdiyi «Мемориальные памятники Азербайджана» (Azərbaycanın memorial abidələri) kitabına salır və Azərbaycan xalqının mədəni irsi kimi təqdim edir. Sonralar Urud qəbiristanlığı dağıdılır və Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar öz dədə-baba yurdlarından didərgin salınırlar. Epiqrafika sahəsində böyük saxtakarlığa yol verən ermənlrin əsas məqsədi üç dəniz (Aralıq, Qara və Xəzər dənizləri) arasında “Böyük Ermənistan” dövlətinin tarixən mövcudluğunu sübut etmək olmuşdur.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Qərbi Azərbaycan ərazisində yaradılan erməni vilayəti ermənilərin bu ərazilərdə sayının artmasına səbəb olmuşdur. Təkcə 1829-cu il rus-türk müharibəsindən sonra Rusiya Göyçə mahalına 1485 erməni ailəsini köçürür. 1831-ci ilin kameral siyahısında “Göyçə mahalı” adlanan ərazidə 999 müsəlman ailəsində 3164 nəfər kişi, 2443 qadın, cəmi 5607 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Qərbi Azərbaycanın rus işğalından əvvəl Göyçə mahalında cəmi 15 erməni ailəsi və 90 nəfər erməni yaşayırdı. 1829-cu il Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Osmanlının Bəyazid paşalığından 1485 erməni ailəsi Göyçə gölünün cənubundakı 24 boş kəndə yerləşdirilmişdir. Rusiya kimlərinsə alətinə çevrilmiş, yaltaq, qaniçən, üzəduran, bir sözlə bütün insani hisslərdən uzaq, soyu bilinməyən, heç zaman vətəni olmayan erməniləri Cənubi Qafqaza köçürülməsində görürdülər.

Ermənilər öz havadarlarının köməyi ilə yerli sakinlər olan azərbaycanlıları müxtəlif iyrənc vasitələrlə sıxışdırmağa başladılar. Cürbəcür hiylələrə əl atmış, azərbaycanlılara məxsus bir çox dini inanc yerlərini və tarixi abidələri dağıtmış, bununla kifayətlənməyərək Qərbi Azərbaycanın bölmələrində də yaşayış məntəqələrinə silahlı basqınlar etmiş, günahsız insanlara ağlagəlməz işgəncələr verərək qətlə yetirmişlər. İki əsrdən çox vaxt ərzində Qərbi Azərbaycanda əbədi, əzəli sakinlərini müxtəlif bəhanələrlə Azərbaycanın bəzi isti, heç bir şəraiti

olmayan ərazilərinə deportasiya etməyə nail olmuşlar. 1947-ci il 23 dekabr tarixində İ.V.Stalin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər əhəlinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 sayılı Qərarını imzalamışdı. Həmin qərara uyğun olaraq əhəlinin köçü mərhələlərlə keçirilməli idi. 1953-cü ilə kimi əhəlinin bir hissəsi maşınla dəmir yolu stansiyalarına daşınır, sonra orada yük vaqonlarına doldurulub Azərbaycana yola salınırdı. Stalin öləndən sonra köç dayandırıldı.

Ermənilər Rusiya imperiyasının himayəsinə sığınmalar da, imperiyada hökumət əleyhinə baş verən hadisələrdən öz mənafehləri üçün vəziyyətdən məharətlə istifadə edirdilər. Ərazi iddialarından əl çəkmir, tarixi türk torpaqları hesabına ərazilərini genişləndirməyə çalışırdılar. 1905-1907-ci illərdə baş verən Birinci Rus inqilabı dövründə Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Qarabağda, Naxçıvanda olduğu kimi Qərbi Azərbaycanın Zəngibasarı, Vedibasarda, Zəngəzurda, Ağbabada, Şörəyeldə, Göyçə mahalında da ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı təcavüzkar niyyətləri qanlı hadisələrə, qətləmlərə gətirib çıxardı. Əhəlinin təsərrüfatları talan edilir, mal-qaraları, məişət əşyaları əllərindən zorla alınırı. Erməni təcavüzündən cana doyan əhəli yaşayış yerlərindən məcbur olaraq digər yerlərə pənah gətirirdilər. Didərgin düşmüş əhəlinin az bir hissəsi Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra öz yurd-yuvalarına qayıdılar. Əhəli çətinliklərə, məhrumiyyətlərə baxmayaraq təsərrüfatlarını qururdular. 1941-1945-ci illərdə faşist Almaniyasına qarşı yüz minlərlə azərbaycanlılar da aktiv vuruşurlar və çoxları da həlak olur.

Qərbi Azərbaycanın bir hissəsi olan qədim Borçalı mahalının dağlıq ərazilərində azərbaycanlılar çox qədimdən məskunlaşıblar. Soydaşlarımızın məskunlaşdığı Qərbi Azərbaycanın bu məkanı bugünkü Azərbaycanla Türkiyə arasında bir körpü idi. Bu ərazilər tarixin müxtəlif dövrlərində

bəzən Səfəvilərin, mövcud olan digər dövlətlərin, bəzən də Osmanlının tərkibində olubdur.

Qərbi Azərbaycanın ərazisində olan Ermənistanın şimalını əhatə edən Barana (Noyenberyan), Hamamlı (Spitak), Ağababa (Amasiya), Calaloğlu (Stepanovan), Taşır (Kalinion) rayonları Borçalı mahalının dağ hissəsidir.

Dağ Borçalısının Loru mahalı ərazisinin Kalinino rayonunun ərazisində İlməzli, Qaraqala, Qaraisə, Qarakilsə, Qızılgülçə, Qızılkilsə, Saryal, Cücəkənd, Soyuqbulaq, Mollaeyyublu, Dəmirçilər adlarında azərbaycanlılar yaşayan kəndlər var idi. Bu rayonun ərazisində XIX əsrdə Türkiyədən köçürülüb gələn ermənilərin üç kəndi və üç malakan kəndləri var idi.

Dağ Borçalısının Loru mahalı ərazisində Noyemberyan rayonunun ərazisində, Ləmbəli, Yuxarı Körpülü, Aşağı Körpülü, Böyük Ayrım, Kiçik Ayrım kimi kəndlərdə azərbaycanlılar yaşayırdı.

Dağ Borçalının bu kəndlərinin hamısında məscidlər, alban kilsələri və Hacıxəlil deyilən yerdə Məhəmməd peyğəmbərin sülaləsindən olan insan dəfn edilən ziyarətgah və böyük qəbiristanlıq var idi. Rayonun Soyuqbulaq kəndi yaxınlığında Armudlu və Qaçaqqırılan dərələrində əsrlərin yadigarı olan qayaüstü rəsmlər də var idi. Bu rəsmlər Qobustan qayaüstü rəsmlərini xatırladır.

Rayonun Cücəkənd kəndində qədim oğuz tayfalarının adlarını xatırladan sakatlar, qaraqurbanlılar, dəmirçilər, qarakəllələr, bocalevi, saracalılar, işvahnırlar, dərvişlər, çırpənevi nəsiləri yaşayırdı.

1988-ci ilə qədər azərbaycanlıların yaşamaqda davam etdikləri və həmin il tərk etməyə məcbur olduqları həmin kəndlərdə erməni vəhşilərinin Qərbi Azərbaycan azərbaycanlılarına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımını zamanı

Kalinino rayonunda 12 nəfər, Noyemberyan rayonunda 3 nəfər, Amasiya rayonunda 13 nəfər qəddarcasına öldürülmüşlər.

1988-ci ildə Ermənistandan qovulan azərbaycanlılar 1998-ci ildə Azərbaycan vətəndaşlığına qəbul edilsələr də onlar qayıdış hüquqlarına malikdir. Çünki Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirilmişdir.

BMT-nin 1948-ci il 9 dekabrında qəbul edilmiş Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən, hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupların tam və ya qismən məhvində hesablanmış həyat şəraitinin yaradılması yolverilməzdir və cinayətdir. Bu göstərilənlər səbəbindən Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız öz ata-baba yurd yerlərini tərk etmişlər. Onların o yerlərə qayıtmaq hüququ saxlanılır.

Bir məsələ xüsusi qeyd edilməlidir ki, təkcə XX əsrdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan sudaşlarımız erməni vəhşilikləri nəticəsində etnik mənsubiyyətinə görə dörd dəfə öz dədə-baba yurdlarından didərgin salınmışlar. Sonuncu – 1988-ci il deportasiyasından sonra bu insanların ictimai-mədəni birliyinə nail olmaq məqsədilə Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti yaradıldı. Həmin cəmiyyətin bazasında yenidən təşkil edilmiş “Qərbi Azərbaycan icması”nın fəaliyyətə başladı. “Qərbi Azərbaycan İcması” mütəşəkkil formada azərbaycanlıların tarixi torpaqlarına qayıtmaq uğrunda mübarizə aparmağı qarşıda duran əsas məsələdir.

Təssüflər olsun ki, azərbaycanlıların başına ermənilər tərəfindən gətirilən sonsuz müsibətlər dünya birlikləri həmişə göz yummuş, heç zaman Qərbi Azərbaycan əhalisinin hüquqlarının bərpası ilə bağlı reaksiya verməmişlər. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda rəhbərlik etmiş şəxslərin bu məsələyə biganə qalması heç cürə bağışlanan deyil, Yaxşı ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, qalib Ali Baş Komandanı İlhamm Əliyev hüquqları pozulmuş, vətənlərini acınacaqlı şəkildə tərk etmiş Qərbi Azərbaycan vətəndaşlarının səsində səs verdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2023-cü il 24 dekabr tarixində Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə qeyd etmişdir ki, “Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar” (Xalq qəzeti, 25 dekabr, 2023-cü il). Onun Qərbi Azərbaycanla bağlı səsləndirdiyi inamlı mesajlar o yerlərin sakinlərinin ata-baba yurdlarına qayıdışı ilə bağlı ümidlərini artırdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qərbi Azərbaycanın Qayıdış Konsepsiyasının yol xəritəsini çizdi.

Qərbi Azərbaycanda soydaşlarımıza qarşı dövlət səviyyəsində başlanan kütləvi erməni terrorunun nəticəsində azərbaycanlıların öz doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmaları həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin prioritet vəzifələri olmalıdır.

Qərbi azərbaycanlılarının öz doğma torpaqlarına qayıtmasına bir çox amillər təsir edəcəkdir. Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı, Qərbi Azərbaycanı heç vaxt görməyən, Vətən sevgisi, ata-baba yurdlarına torpaq həsrətinin olması azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycana getmək və orada yaşamaq istəklərinə birbaşa təsir edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Nemətova, M.S. Azərbaycanın epigraфик abilərəri (XVII-XVIII əsərlər) Bakı-1963.
2. Нематова, М.С. Мемориальные памятники Азербайджана (XII- XIX века) Баку-1981.
3. “Ermənistan SSR-nin kolxozçularının və digər əhəlinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi

haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 sayılı qərarı.

4. Петрушевский И.П. «Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX века». Ленинград-1949.

5. Коркодян З. «Население Советской Армении за 100 лет: 1831-1932» Ереван 1932, стр.162.

Tanrıverdi Paşa
*ETN İqtisadiyyat İnstitutunun “Monetar və fiskal
tənzimləmə problemləri” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi*
ORCID 0009-0009-7221-3420
tpasha_50@mail.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ TƏDQIQINƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının tədqiqi ilə bağlı problemlər araşdırılır, azərbaycanlıların böyük əksəriyyətinin deportasiyaya qədər kənd yerlərində yaşadıkları üçün əsas diqqət Ermənistan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan, əhalinin böyük bir hissəsini məşğulluqla təmin edən kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilir. Qeyd edilir ki, Ermənistanın bitkiçilik məhsullarının ən azı 60%-i, heyvandarlıq məhsullarının isə 70-80%-i azərbaycanlı kəndlilərin hesabına təmin edilirdi. Burada həmçinin azərbaycanlıların Ermənistanın sosial-iqtisadi həyatında rolunu, ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfəni qiymətləndirmək

üçün deportasiya prosesinin əvvəlinə ayrı-ayrı kənd, qəsəbə və şəhərlər üzrə daha geniş məlumatların əldə edilməsinin vacibliyi əsaslandırılır və həmin göstəricilərin geniş təsnifatı və tərkibi sadalanır. Tədqiqatda Ermənistandan deportasiya olunan əhaliyə dəyən maddi və mənəvi zərərlərin hesablanması və qiymətləndirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır və bəzi metodoloji təkliflər təqdim olunur.

***Açar sözlər:** Qərbi Azərbaycan, deportasiya, kənd təsərrüfatı, maddi və mənəvi zərər*

GİRİŞ

Qərbi Azərbaycan dedikdə, ərazisində azərbaycanlıların tarixən qədim dövrlərdən yaşadığı indiki Ermənistan Respublikasının mövcud olan bütün ərazisi nəzərdə tutulur. Bu ölkənin bütün ərazisi tarixən azərbaycanlılara məxsus olsa da, indi burada bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır. Lakin Qərbi Azərbaycandan deportasiya və köçürülmələrə məruz qalanlar və onların törəmələri buna şərait yarandıqda, Beynəlxalq Konvensiya və öhdəliklərə əməl olunmaqla tarixi dədə-baba torpaqlarına qayıtmaq arzusundadırlar. Məhz Qərbi Azərbaycan İcması da bu məqsədə xidmət üçün yenidən təşkilatlanır. Artıq Qərbi Azərbaycanın bütün tarixi bölgələri və kəndləri üzrə Yerli İcmalar formalaşdırılır və onların Qayıdış məqsədlərinə xidmət edəcək fəaliyyəti güclənməkdədir.

1. Qərbi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının ümumi vəziyyəti

Bu günkü şəraitdə Ermənistanın bütün ərazisinə iddia etmək mümkün olmadığından və həm də bütün dövrlər ərzində azərbaycanlıların yaşadıkları bölgələrin və kəndlərin iqtisadiyyatı haqqında ciddi bir tədqiqat və ya rəsmi statistik məlumatlar olmadığından, bəzi ümumi məlumatları şərh etmək

və yaxın vaxtlarda görülməli olan işlər haqqında mülahizələrimi bildirmək istəyirəm;

1. Sonuncu 1988-ci il Deportasiyası ərəfəsində Ermənistanda azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti (90%-dən artığı) kənd yerlərində, çox az bir hissəsi isə kiçik sənaye şəhərlərində və Yerevanda (İrəvanda) yaşayırdı.

2. Kənd təsərrüfatı Ermənistan iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, əhalinin böyük bir hissəsini məşğulluqla təmin edir və həm daxili iqtisadiyyata töhfə verir. Ermənistan ərazisinin təqribən 46,8%-i kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır, bunun 16%-i əkin sahələridir.[1]

3. Azərbaycanlıların deportasiyasına qədər Ermənistan Respublikasında (1986-cı ildə) 505 sovxoz, 281 kolxoz var idi. Həmin ildə kənd təsərrüfatı məhsulunun dəyəri təxminən ölkə ÜDM-nin 53%-ni təşkil edirdi.[2] Kənd təsərrüfatı torpaqları əsasən Ağrı (Ararat) düzündə, Şirak yaylasında və Göyçə gölü sahillərində cəmləşmişdi. Müxtəlif növ bitkilərin yetişdirilməsi üçün ən mühüm mərkəz Ağrı (Ararat) düzənliyidir. Bu, relyefin düz olması və ildə günəşli günlərin çox olması ilə əlaqədardır.

4. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar torpaq fondunun təxminən 44%-ni təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar 1,3 milyon hektar, onlardan: əkin sahələri - 0,5 milyon hektar; otlaqlar - 0,6 milyon hektar təşkil edirdi. Suvarılan torpaqların sahəsi isə 0,305 milyon hektar idi.[1, 2] Aqrar sektorda ümumi istehsalda azalma baş verib, istifadə olunmayan, lakin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların böyük sahələri var. Əsas əkilən bitkilər tərəvəz, bostan, kartof, buğda, üzüm, meyvə, efir yağları, tütün, şəkər çuğundurundan ibarət idi.

2018-ci il vəziyyətinə əkin sahələri 445 min hektar, otlaqlar 1051 min hektar, suvarılan torpaqlar isə 97 min hektar təşkil edirdi. Dəyər baxımından bitkiçilik üstünlük təşkil edir (bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən 60%-i). 2018-ci

ildə 242,8 min hektar və ya əkin sahələrinin cəmi 54,6 faizə yaxını istifadə olunurdu [3].

5. Heyvandarlıq südlük və ətlik maldarlıq üzrə ixtisaslaşıb, qoyunlar dağlıq ərazilərdə yetişdirilirdi. 1986-cı ildə Ermənistanda heyvandarlıq südlük və ətlik maldarlıq və qoyunçuluq üzrə ixtisaslaşmışdı və iribuynuzlu mal-qara - 0,9, qoyun və keçi - 1,9 milyon başdan ibarət idi.[4] 1990-cı illərin əvvəllərindən bəri mal-qaranın sayı. kolxozlarda iri heyvandarlıq təsərrüfatlarının ləğvi və xırda fermerlər arasında yem çatışmazlığı səbəbindən xeyli azalmışdır. 2018-ci ildə respublikada 655,8 min baş iribuynuzlu mal-qara, 766 min baş qoyun və keçi var idi. Yəni müstəqillik dövründə mal-qaranın sayı 27,2% , qoyun və keçilərin sayı isə 40,3% azalmışdı [5].

1986-cı ildə 113 min ton ət (kəsim çəkisi) və 573 min ton süd istehsal edildiyi halda, 2019-cu ildə 176 min ton ət (diri çəkiddə) və 700 min tona yaxın süd istehsal edilib (illik istehlak 1 milyon ton). [6] Kəsim çəkisinin diri çəkisinin təqribən 50-60%-ni təşkil etdiyini nəzərə alsaq, ətin məhsuldarlığı aşağı düşüb.

6. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təqribən 95,5%-i (dəyərlə) fərdi təsərrüfatlarda istehsal olunur. 337,9 min kəndli təsərrüfatlarının orta sahəsi təxminən 1,4 hektar təşkil edir. Ölkə ərazisinin təqribən 45%-i kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün ayrılıb, lakin yalnız 20%-i becərilir. Otlaq torpaqları 25% təşkil edir.[7, 8] Böyük əkin sahələri yalnız üç ərazidə mövcuddur: adətən ildə iki və ya üç məhsul yığılan Ararat düzündə; Araz çayı vadisində və Göyçə gölünə bitişik düzənliklərdə. Torpaq eroziyası kənd təsərrüfatının inkişafına ciddi maneədir.

Cədvəl 1

1986 və 1999-cu illərdə Ermənistanda əkin sahəsi və məhsuldarlıq [9]

Mədəni bitkilər	1986-cı il əkin	1999-cu il əkin	1986-cı il üçün	1999-cu il üçün
------------------------	------------------------	------------------------	------------------------	------------------------

	sahəsi (min ha)	sahəsi (min ha)	məhsuldarlıq (t/ha)	məhsuldarlıq (t/ha).
Taxıl	133.2	175.7	2.4	1.7
Tərəvəz	18.0	20.9	31.8	21.5
Qovun	3.9	4.2	16.3	21.0
Kartof	20.3	32.0	13.0	12.9
Meyvə	52.1	20.7	3.8	4.3
Üzüm	25.7	15.2	8.1	7.6
Tütün	3.8	0.8	2.9	2.3
Yem	267.1	122.0	10.2	m/y

Cədvəl 1-də 1986 və 1999-cu illərdə Ermənistanda Mədəni bitkilərin əkin sahəsi və onların məhsuldarlığı haqqında müqayisəli məlumatlar təhlil olunmuşdur. Göründüyü kimi meyvə, üzüm, tütün və yem kimi əməktutumlu, ağır zəhmət tələb edən əkin sahələri və onların məhsuldarlığı xeyli aşağı düşmüşdür.

Əvvəlcə qəd etdiyim kimi azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti kənd yerlərində yaşayırdı və bütün Ermənistanın bitkiçilik məhsullarının ən azı 60%-i, heyvandarlıq məhsullarının isə 70-80%-i azərbaycanlı kəndlilər təmin edirdi. Bunu həmin məhsullar üzrə indi Ermənistanda müşahidə edilən azalmalardan da görmək olar.

2. Qərbi Azərbaycanlıların yaşadıkları məskənlərdə sosial-iqtisadi vəziyyətin öyrənilməsi üçün görülməsi zəruri işlər

Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların Ermənistanın sosial-iqtisadi həyatında rolunu, ölkə iqtisadiyyatına verdiyi töhfəni qiymətləndirmək üçün deportasiya prosesinin əvvəlinə ayrı-ayrı kənd, qəsəbə və şəhərlər üzrə aşağıdakı məlumatların əldə edilməsi və təhlili vacibdir:

I. Əhali - əhalinin sayı, onların müxtəlif kateqoriyalar həmçinin kişilər və qadınlar üzrə: əmək qabiliyyətli yaşadək olanlar (17 yaşa qədər); əmək qabiliyyətli yaşda olanlar (17-60 yaşa qədər); əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olanlar (60 yaşdan yuxarı); əhalinin təbii artımı (doğulanların və ölənlərin sayı); əhalinin milli tərkibi (azərbaycanlılar və digər millətlər).

II. Təhsil - uşaq bağçalarının sayı; uşaq bağçalarında uşaqların sayı; orta məktəblərin sayı; orta məktəblərdə şagirdlərin sayı; orta məktəblərdə müəllimlərin sayı; peşə məktəblərinin sayı; peşə məktəblərində şagirdlərin sayı; peşə məktəblərində müəllimlərin sayı.

III. Mədəniyyət - kütləvi kitabxanaların sayı; kitabxana fondu, nüsxə; kütləvi kitabxanalarda işçilərin sayı; klub müəssisələrinin sayı klub müəssisələrində işçilərin sayı.

IV. Səhiyyə - səhiyyə məntəqələrinin sayı; bütün ixtisaslardan olan həkimlərin sayı; orta tibb işçilərinin (tibb bacısı, feldşer və b.) sayı; xəstəxana carpayılarının sayı;

V. İdman - idman zalı və meydançaların sayı; idmançıların sayı; rayon və respublika çempionu olan idmançıların sayı; idman üzrə işçilərin (müəllim, təlimçi və b.) sayı.

VI. Sanatoriyalar, istirahət müəssisələri və turizm bazaları - sanatoriya və istirahət ocaqlarının sayı; onlarda carpayıların (yerlərin) sayı; sanatoriya və müalicə pansionatların sayı; onlarda carpayıların (yerlərin) sayı; turist bazalarının və digər istirahət ocaqlarının sayı; onlarda carpayıların (yerlərin) sayı; sanatoriyalar, istirahət müəssisələri və turizm bazalarında çalışan işçilərin sayı.

VII. Ticarət və ictimai iaşə - mağazaların sayı; onlardan ərzaq mağazalarının sayı; qeyri-ərzaq mağazalarının sayı; ictimai iaşə müəssisələrinin sayı; çayxanaların sayı; yeməxanaların sayı; digər iaşə xidmətxanalarının sayı; ticarət və ictimai iaşə sahəsində çalışan işçilərin sayı.

VIII. Faydalı qazıntılar və təbii ehtiyatlar - faydalı qazıntı yataqlarının sayı; onlardan növləri üzrə həcmi; təbii ehtiyatların sayı; onlardan növləri üzrə həcmi;

IX. Poçt və rabitə - poçtların sayı, poçt işçilərinin sayı, rabitə-telefon qovşaqlarının sayı, rabitə-telefon qovşaqlarında çalışan işçilərin sayı; telefon rabitəsi ilə təmin olunan yaşayış evlərinin və qeyri-yasayış yerlərinin sayı.

X. Nəqliyyat sisteminin mövcudluğu - dəmir yollarının uzunluğu; dəmir yolu stansiyalarının sayı; dəmir yolu qatarlarının sayı; dəmir yolunda çalışan işçilərin sayı; avtomobil yollarının uzunluğu; avtomobil dayanacaqlarının sayı; avtovağzalların sayı; avtovağzal və avtomobil yollarında çalışan işçilərin sayı.

XI. Energetika sisteminin mövcudluğu - elektrik enerjisi istehsal edən stansiyaların sayı; elektrik xətlərinin uzunluğu transformatorların və digər qurğuların sayı; energetika sistemində çalışan işçilərin sayı.

XII. Sənaye - sənaye müəssisələrinin sayı; onlardan hasilat sahəsi üzrə; onlardan emal sahəsi üzrə; sənaye müəssisələrində çalışanların sayı.

XIII. Kəndin fərdi və təsərrüfatı - ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının sayı; şəxsi minik məşinlərinin sayı; ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının malik olduqları torpaq sahələri; onlardan əkin sahələri onlardan otlaq sahələri; fərdi kəndli təsərrüfatlarında becərilən məhsulların növlər üzrə istehsalı; fiziki həcmə taxıl üzrə əkin sahəsi və məhsuldarlıq; taxıl üzrə ümumi yığım; taxıl üzrə məhsuldarlıq; tərəvəzin növlər üzrə əkin sahəsi; tərəvəzin növlər üzrə istehsalı; tərəvəzin növlər üzrə məhsuldarlığı; kartof əkin sahəsi; kartof istehsalı; kartofun məhsuldarlığı; meyvə və giləmeyvə bağlarının sahəsi; meyvə növlər üzrə istehsalı; meyvə bağlarının növləri üzrə məhsuldarlığı; üzüm bağlarının sahəsi; üzüm növlər üzrə istehsalı; üzüm bağlarının növləri üzrə məhsuldarlığı; yem

bitkilərin sahəsi; ot istehsalı; yaşıl kütlə ot hesabı ilə; ot istehsalı; quru kütlə tay hesabı ilə; il ərzində tutulmuş balığın miqdarı; il ərzində ovlanmış ovların miqdarı; iribuynuzlu mal-qaranın sayı; inəklərin sayı; camışların sayı; xırdabuynuzlu heyvanların sayı; qoyunların sayı; keçilərin sayı; atların sayı; eşşəklərin sayı; quşların sayı və yumurta istehsalı; arı ailələrinin sayı və bal istehsalı; ətin növlər üzrə istehsalı; kəsilmiş çəkiddə süd və süd məhsullarının istehsalı; yun istehsalı, fiziki çəkiddə.

XIV. Kənd təsərrüfatı (Kolxoz və Sovxozlar) - kəndin ərazisi, kv. km.; kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaq sahəsi; əkin sahələri; otlaq sahələri; meşə sahələri; suvarılan torpaq sahələri; kənd təsərrüfatında çalışanların sayı; kənd təsərrüfatı maşın və mexanizmlərinin sayı; traktorın sayı; taxılıya kəməşləyən kombaynların sayı; yük maşınlarının sayı; digər qurğuların, maşın və mexanizmlərinin sayı; kənd təsərrüfatı bitkilərinin növlər üzrə əkin sahələri; taxıl üzrə əkin sahəsi və məhsuldarlıq; taxıl üzrə ümumi yığım; taxıl üzrə məhsuldarlıq; tərəvəzin növlər üzrə əkin sahəsi; tərəvəzin növlər üzrə istehsalı; tərəvəzin növlər üzrə məhsuldarlığı; kartof əkin sahəsi; kartof istehsalı; kartofun məhsuldarlığı; meyvə və giləmeyvə bağlarının sahəsi; meyvə növlər üzrə istehsalı; meyvə bağlarının növləri üzrə məhsuldarlığı; üzüm bağlarının sahəsi; üzüm növlər üzrə istehsalı; üzüm bağlarının növləri üzrə məhsuldarlığı; yem bitkilərin sahəsi; ot istehsalı, yaşıl kütlə ot hesabı ilə; ot istehsalı, quru kütlə tay hesabı ilə; iribuynuzlu mal-qaranın sayı; inəklərin sayı; camışların sayı; xırdabuynuzlu heyvanların sayı; qoyunların sayı; keçilərin sayı; atların sayı; quşların sayı və yumurta istehsalı; əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ot istehsalı; süd istehsalı; yun istehsalı; fiziki çəkiddə arı ailələrinin sayı və bal istehsalı; meşəçilik, balıqçılıq və ovçuluq fondunun əsas göstəriciləri.

XV. Kəndin içməli su və suvarma təminatı - boru ilə su verilən evlərin sayı; suvarma üçün su mənbələrinin yetərliyi.

Kəndlər üzrə bu qeyd etdiyimiz məlumatların heç biri keçmiş sovet məkanı ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycanın statistik məcmuələrində dərc olunmur. Təəssüf ki, 1988-ci il deportasiyası zamanı kənd (kolxoz və sovxoz) rəhbərlərinin əksəriyyəti öz kəndləri haqqında bu məlumatların əksəriyyətini əks etdirən “Təsərrüfat kitablarını” özləri ilə götürməmişlər. Hazırda bütün kəndlər və bölgələr üzrə İcmalar formalaşmasından istifadə edərək, bu məlumatların böyük əksəriyyətini sorğu və müayinələr əsasında əldə etmək olar. Fikrimcə, belə tədqiqatların əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu işə peşəkar mütəxəssislərin cəlb olunması, onların maliyyələşdirilməsi mənbələrini də həll etmək olar.

3. Deportasiya nəticəsində azərbaycanlılara dəyən maddi zərərlərin hesablanması və qiymətləndirilməsinə dair.

Ermənistandan deportasiya olunan əhaliyə dəyən maddi və mənəvi zərərlərin hesablanması ən vacib məsələlərdən biridir. Təəssüf ki, bu məsələ də diqqətdən kənarda qalıb.

Əhaliyə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi, ilk növbədə, qiymətləndiriləcək əmlak növlərinin qruplar üzrə təsnifatı aparılmalıdır:

- yaşayış evləri;
- yardımçı tikililər (tövlə, qaraj, anbar və s.);
- ev əşyaları;
- məişət əşyaları;
- iribuynuzlu mal-qara;
- xırdabuynuzlu mal-qara;
- ev quşları;
- təkdırnaqlılar;
- şəxsi minik avtomobilləri;
- arı ailələri;

Yaşayış evləri qiymətləndirilərkən onların tikildiyi tarix, sahəsi, material və mərtəbəliliyi nəzərə alınır. Verilən məlumatlar əsasında yaşayış evlərinin bərpa dəyəri və aşınma

məbləği müəyyən edilərək qalıq dəyər hesablanır. Yardımçı tikililərin qalıq dəyəri də anoloji qaydada müəyyən edilir. Ev və məişət əşyalarının qiymətləndirilməsinə orta statistik azərbaycanlı ailələrin mənzil-məişət şəraiti göstəricisinə istinad etmək məqsədəuyğundur. Bəzi hesablamalara görə ev və məişət əşyalarının qiymətləndirmə tarixinə olan dəyəri yaşayış evinin dəyərinin təxminən 15%-ni təşkil edir. Burada ailənin minimal tələbatı və təminatlılığı nəzərə alınmışdır. Ev və məişət əşyalarının ümumiləşdirilmiş siyahısı soyuducu, televizor, xalça, kilim, mebel, yorğan-döşək və qab-qacaq dəstlərinin məcmusu kimi xarakterizə oluna bilər.

Bu qeyd olunanlar əhalinin birbaşa və demək olar ki, birdəfəlik itkiləridir. Əhalinin təsərrüfat fəaliyyətindən itkiləri isə dolayı və ilbəil artan itkilərə aiddir. Deportasiya ərazilərində yaşayan əhalinin heyvandarlıq, bitkiçilik, bağçılıq və arıçılıqdan illik itkiləri respublika üzrə orta məhsuldarlıq əsasında hesablana bilər və sonra deportasiya ilindən keçən müddətə - 36-ya vurula bilər. Əhaliyə dəyən zərər və itkilərin yekunu il ərinde bir ailə və ya ev təsərrüfatına dəyən zərərin məbləğini müəyyən etməyə imkan verir ki, onu da vaxt amili üzrə təshih etmək mümkündür. İribuynuzlu və xırdabuynuzlu mal-qaraya, arıçılığa görə itkilərin qiymətləndirilməsi üçün onların dövrüyyə modelini də qurmaq mümkündür. Onlardan istifadə zamanı alınan müxtəlif məhsulların satışından əldə edilməsi mümkün olan gəlirlərin hesablanaaraq yenə 36-ya vurulmalıdır. Bu zaman onların özlərinin geniş təkrar istehsalı, yaxud say artımı nəzərə alınmalıdır.

Aparılan araşdırmalar və qaçqınların çoxsaylı ifadələri göstərir ki, vaxtilə həmin ərazilərdə yaşayan əhaliyə məxsus ev heyvanlarının əksər hissəsi orada qalmış, ən yaxşı halda, Ermənistanda və ya Azərbaycanla sərhəd rayonlarında dəyərindən qat-qat aşağı qiymətə satılmışdır. Burada bərpa dəyərinin müəyyən edilməsi ilə kifayətlənmək yetərlidir.

Qərbi Azərbaycanda qalan və əksəriyyəti sonrakı illərdə dağıdılan və ya talan edilən tarix və mədəniyyət abidələrinin qiymətləndirilməsi də vacibdir. Bu ərazilərdə mədəni irs potensialının əsasını arxeoloji abidələr təşkil edir. İşğal altındakı ərazilərdə arxeoloji abidələrin çoxluğu dəyərli obyektlərin xüsusi ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə yolu ilə tətqiq edilməsi şəraitini tələb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin ərazilərdə arxeoloji abidələrin bir qismi ermənilər tərəfindən xüsusi qəddarlıqla tamamilə məhv edilərək artıq coğrafi xəritədən silinmişdir. Ermənilər tərəfindən dağıdılan daşınan tarix və mədəniyyət abidələrinin dəyəri yüz milyonlarla dollarla ölçülür. Dağıdılan mədəni arxeoloji abidələrin sayı isə hələlik dəqiq məlum deyil. Arxeoloji abidələr sahəsinə aiddir:

- qədim yaşayış məskənləri, ibtidai insan düşərgələri, magaralar, eləcə də kənd və şəhər qalıqları. Qədim müdafiə sistemləri və istehkamlar, daş və torpaq sədlər o cümlədən ağac və ya daşdan tikilmiş qədim mühafizə divarlarının qalıqları;

- dini xarakterli ərazilər yəni ziyarətgahlar, qədim məbəd və monastrların qalıqları, dini ibadət komplekslərinin qalıqları, dini mərasimlərin keçirildiyi güman edilən ərazilər;

- qədim qəbiristanlıqlar, dini xatirə abidələri, digər dəfn yerləri o cümlədən kurqanlar və torpaq qəbirlər kompleksləri, küp qəbirlər;

- qədim təsərrüfat yerlərinin qalıqları; o cümlədən hər cür qədim əşyalar, qaya və daş üzərində təsvirlər və yazılar, ovçuluqla bağlı yerlər, ərazilər və izlərin qalıqları, heyvandarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla bağlı ərazilər, qədim mədənlərin istismar izləri, əmək alətləri, istehsalat kürələri, tikinti qalıqları, hidrotexniki qurğuların qalıqları (*nohurlar, arxlar ovdan və kəhrizlər, su kəmərləri, kürəbəndlər və s.*), nəqliyyat xəttləri, tikintiləri və yaşayış məskənləri (*qədim yollar, körpü qalıqları, və s.*).

Bir qayda olaraq, arxeoloji abidələrin mahiyyəti onun çoxplanlılığı eləcədə digər aktual məsələləri müasir şəraitdə arxeoloji irs obyektlərinin informasiya və funksional xassələri ilə şərtlənən əhəmiyyətliliyini artırır.

Memarlıq abidələrinə - qalalar, siklon tipli memarlıq abidələri, körpülər, karvansaralar, malikanələr, saraylar, məscidlər, türbələr, su dəyirmanları, kahalar, qara damlar və ev damları; sovmələr, bazilikalar, kilsələr və monastrlar; xüsusi quruluşa malik fərdi evlər, hərbi istehkamlar, mədəniyyət sarayları, ictimai binalar, ticarət mərkəzləri; elm, təhsil və nəqliyyat müəsisələrinin binaları, o cümlədən heykəllər, qəbrüstü abidələr, bədii incəsənət nümunələri və s. daxildir.

NƏTİCƏ

Deportasiyası ərəfəsində Ermənistanda azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti (90%-dən artığı) kənd yerlərində, çox az bir hissəsi isə kiçik sənaye şəhərlərində və Yerevanda (İrəvanda) yaşayırdı.

Azərbaycanlıların deportasiyasına qədər Ermənistan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulunun dəyəri təxminən ölkə ÜDM-nin 53%-ni təşkil edirdi.

Ermənistanın bitkiçilik məhsullarının ən azı 60%-i, heyvandarlıq məhsullarının isə 70-80%-i azərbaycanlı kəndlilər təmin edirdi. Bunu həmin məhsullar üzrə indi Ermənistanda müşahidə edilən azalmalardan da görmək olar.

Hazırda əsasən azərbaycanlıların becərdikləri meyvə, üzüm, tütün və yem kimi əməkətutumlu, ağır zəhmət tələb edən əkin sahələri və onların məhsuldarlığı xeyli aşağı düşmüşdür.

Hazırda bütün kəndlər və bölgələr üzrə İcmalar formalaşmasından istifadə edərək, 1988-ci il deportasiyası zamanı kənd (kolxoz və sovxoz) bu məlumatların böyük əksəriyyətini sorğu və müayinələr əsasında əldə etmək olar.

Ermənistandan deportasiya olunan əhaliyə dəyən maddi və mənəvi zərərlərin hesablanması ən vacib məsələlərdən biridir.

Aparılan araşdırmalar və qaçqınların çoxsaylı ifadələri göstərir ki, vaxtilə həmin ərazilərində yaşayan əhaliyə məxsus ev heyvanlarının əksər hissəsi orada qalmış, ən yaxşı halda, Ermənistanda və ya Azərbaycanla sərhəd rayonlarında dəyərindən qat-qat aşağı qiymətə satılmışdır.

Qərbi Azərbaycanda qalan və əksəriyyəti sonrakı illərdə dağıdılan və ya talan edilən tarix və mədəniyyət abidələrinin qiymətləndirilməsi də vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. file:///C_2-11-2021.pdf
2. [https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/703808#. D0.BE](https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/703808#.D0.BE)
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/D0%B8>
4. <https://smekni.com/a/333931-2/sovetskaya-armeniya-v-period-sotsialisticheskogo->
5. <http://sohmet.ru/medicina/item/f00/s00/e0000763/index.shtml>
6. <https://dictionary.sensagent.com/D0%A0/ru-ru/>
7. <https://old.bigenc.ru/geography/text/4135547>
8. <https://dzen.ru/a/YJhSV6X4cCaxVIdL>
9. https://spravochnick.ru/geografiya/gosudarstva_zakavkazya/ekonomika_armenii/

G.Ə.Abbasova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
“İctimai fənnlər” kafedrasının dosenti, f.ü.f.d.
ORCID 0009-0009-8088-4830
multikultural@mail.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDAN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI (1948-1953)

Xülasə

Xalqımıza qarşı tarixi cinayət kimi qiymətləndirilən bu aksiyaya hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə Ulu öndər Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamışdır. Lakin xaricdə çap edilən əsərlərdə azərbaycanlıların Ermənistandan 1948-1953-cü illər deportasiyası sovet hakimiyyəti illərinin rəsmi sənədlərinin ruhuna uyğun olaraq, hələ də “köçürülmə” kimi xarakterizə edilir.

Azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırım tarixi tədqiqatçılarımızın birgə səyi nəticəsində sistemli surətdə araşdırılmalı, həqiqətlər dünya dövlətləri və xalqlarının diqqətinə çatdırılmalıdır.

Açar sözlər: *İrəvan, deportasiya, köçkün ermənilər, tarixi-etnik təmizləmə, ata-baba torpaqları, mədəniyyət abidələri.*

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ həyata keçirilən siyasət nəticəsində azərbaycanlılar

illər boyu yaşadıkları öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmışdır. Ermənistanda Azərbaycanlılara qarşı soyqırım, kütləvi repressiya və sürgün aksiyalarının həyata keçirilməsi haqqında dəfələrlə silsilə məqalələrə rast gəlmişik. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Qərbi Azərbaycandan Azərbaycan türklərinin ilkin qaçqınlıq dövrü 1801-ci ildə Rusiyanın Şərqi Gürcüstanı ilhaq etməsi və bunun nəticəsində Şəmsəddil və Loru-Pəmbək bölgələrinin rusların əlinə keçməsi anından başlamışdır. 1801-ci il iyulun 13-də general-mayor Lazerev Qafqaz qoşunlarının komandanı Knorringə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min türk əhalisi bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə yerləşdirilməlidir.

Ermənilərin bu ərazilərə axını 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra bir daha güclənmişdi. 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanları nəticəsində 400 minə yaxın erməni yenə də Qafqaza köçüb gəlmişdi.

Tədqiqatlar göstərir ki, indiki Ermənistanda yaşayan ermənilərin sələflərinin demək olar ki, hamısı vaxtilə Cənubi Azərbaycandan və sonralar Türkiyədən, son dövrlərdə isə xarici ölkələrdən - əsasən Suriyadan, Yunanıstandan, Livandan, Bolqarıstandan, Rumıniyadan köçüb gələnlərdən ibarətdir.

Hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən sonrakı dövrlərə nəzər salsaq qeyd etməliyəm ki, M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Almanıyanın Münhen şəhərində "İstiqlal" qəzeti nəşr olunurdu.

"İstiqlal" qəzetin 1933-cü il 1 aprel tarixli 31-ci sayı demək olar ki, bütünlüklə Bakıdakı 1918-ci il mart qırğınının 15 illiyinə həsr edilmişdir. "Azərbaycan öz istiqlaliyyətini yenidən əldə etdikdən sonra bu gün hər il anılmaqdadır. 80 illiyi bu il tamam olacaq bu hadisəni yalnız biz özümüz öyrənməklə qalmamalıyıq. Qoyun dərisinə girmiş "zavallı ermənilərin" yırtıcı canavar sifətlərini bütün dünyaya bəyan etməliyik. Elə

etməliyik ki, bütün dünya xalqları ermənilərin rəzil sifətlərini görsün və kimin kim olduğunu yaxşıca tanısin. Elə etməliyik ki, xalqımızın başına açılan bu müsibətlər bir də təkrar olunmasın.”¹

Geniş miqyaslı deportasiya siyasətinin tarixi kökləri 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1993-cü illərə gedib çıxır.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası son 200 ildə soydaşlarımızın başlarına gətirilən faciələr silsiləsinin bir həlqəsidir. Deportasiya və yaxud əhalinin zorakılıqla miqrasiyası sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif üsullarla həyata keçirilən siyasi repressiyanın xüsusi forması idi. Ermənistan SSR ərazisindəki torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiya 1948-1953-cü illərdə yenidən gündəmə gəldi. Ermənilərin İkinci Dünya müharibəsinin sonunda yaranan şəraitdən bəhrələnmək siyasətinin növbəti mərhələsi belə başladı.

Müharibə bitən kimi SSRİ-nin rəhbəri İ.Stalin və sovet dövlətində böyük vəzifə tutan A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistan SSR Türkiyə və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladı. Ermənistan rəhbərliyi 1945-ci ildə İ.Stalinə müraciət edərək Dağlıq Qarabağ “əhalisinin arzusunu” və bu bölgənin Ermənistanın tərkibində daha əlverişli şəraitdə inkişaf edəcəyini nəzərə alıb, DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılması və Ermənistana verilməsi məsələsinə baxılmasını xahiş etmişdi.

Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutyunovun Mərkəzə ünvanladığı məktub 1945-ci il noyabrın 8-də məxfi qriflə Azərbaycanın rəhbəri M.C.Bağirova göndərilmişdi.

Şübhəsiz ki, Q.Arutyunov belə bir addımı atmazdan əvvəl Sovet Azərbaycanının rəhbəri M.Bağirovla kifayət qədər mürəkkəb münasibəti olan A.Mikoyanla məsləhətləşmişdi. Üstəlik, Arutinovun qardaşı qızı Mikoyanın oğlu Alekseyin

arvadı idi. Arutyunovun bu addımı ilə bağlı sənədli bir dəlil olmayan başqa versiyalar da var. Uzun müddət Sov.İKP Mərkəzi Komitəsində məsul vəzifələr tutmuş K.Brutentsin xatirələrində bu hadisələr bir az fərqli təsvir edilmişdir: “Hələ rəsmi olaraq təsdiqlənməmiş belə bir versiya var ki, 1945-ci ildə Qarabağ məsələsini Ermənistan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi Arutyunov və Beriya qaldırmışdı, Stalin Beriyanı bu məsələni həll etmək əmri vermişdi. O isə Bağırovla birlikdə ümumi layihə təklif etmişdi: Qarabağ – Ermənistan, Dağıstan – Azərbaycana və eyni zamanda, Soçi – Gürcüstana”.

M.C.Bağırov 10 dekabr 1945-ci ildə Moskvaya göndərdiyi cavab məktubunda Ermənistanın Dağlıq Qarabağa olan iddialarının tamamilə əsassızlığı, Yuxarı Qarabağın qədimdən Azərbaycan torpağı olması çox sanballı dəlillərlə sübuta yetirilmişdi. M.C.Bağırov Ermənistanın təklifi ilə bağlı Şuşanı çıxmaqla, DQMV ərazisinin Ermənistanla verilməsinə bu şərtlə razılıq verirdi ki, Ermənistanın tamamilə azərbaycanlılar yaşayan və 3 rayonunu əhatə edən Zəngəzur bölgəsi bütövlükdə Azərbaycana qaytarılsın.

M.C.Bağırov müdafiədən hücum taktikasına keçərək Dağlıq Qarabağın əvəzində müxtəlif vaxtlarda Ermənistan, Gürcüstana, hətta Rusiyaya (məsələn Dərbənd) güzəştə gedilmiş Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını qətiyyətlə tələb etmişdi. M.C.Bağırovun bu cavabı təbii ki, nə mərkəzi, nə də Ermənistanı qane etməsə də, məsələ gündəlikdən çıxarılmış və sənədlər arxivə göndərilmişdi. Çünki Ermənistan rəhbərliyinin əsas məqsədi ərazi və əhali mübadiləsi deyil, respublika sərhədlərinin genişləndirmək olduğundan, sakitcə məsələ gündəmdən çıxarılmışdı.

Bu dövrdə Stalinin Türkiyədən də müəyyən ərazilər qoparmaq planı da baş tutmamışdı. Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan ərazisinin genişləndirmək cəhdi uğursuz

alındıqdan sonra SSRİ rəhbərliyi yeni və dəhşətli bir planı həyata keçirtməyə başladı. 1946-cı il oktyabrın 19-da xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsinə icazə verilməsi haqqında fərman imzalandı. Bu fərmanı icra etmək üçün ilk növbədə Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqlar boşaldılmalı idi. Yəni azərbaycanlılar ata-baba torpaqlarından çıxarılmalı və onların yaşadıkları ərazilərdə köçkün ermənilər yerləşdirilməli idi.

Ermənistan hökuməti köçürüləcək yaşayış məntəqələrinin siyahısını əvvəlcədən hazırlamışdı. Bu siyahıya ilk növbədə İrəvan şəhəri və onun yaxınlığında olan Əştərək, Zəngibasar, Eçmiədzin, Hoktemberyan, Artaşat (Qəmərlı) Qarabağlar, Vedi, Yeğeqnadzor, Hrazdan (Axta), Əzizbəyov və s. rayonlar daxil edilmişdi. Ermənistan rəhbərləri Stalini başa salmışdılar ki, köçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Sovet rəhbərliyinin bu addımını xaricdə fəaliyyət göstərən Daşnaksütun partiyası və Ermənistanın Qriqoryan kilsəsi də alqışlamışdı. Bütün bunların nəticəsində azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba torpaqlarından qovulmasının - deportasiya edilməsinin növbəti mərhələsi başladı.

SSRİ Ali Sovetinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanına əsasən xaricdən Ermənistana “repatriasiya” edilən ermənilərə Sovet İttifaqının ərazisinə daxil olduqları andan etibarən SSRİ vətəndaşı statusu verilməsi qərara alınır. Əslində, xaricdən köçürülüb gətirilən erməniləri “repatriant” deyildi. Çünki onlar heç vaxt indiki Ermənistan ərazisində yaşamamışdılar.

1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İraq, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50 min 900 nəfər erməni immiqrasiya edilir. 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilərək Ermənistanda yerləşdirilir. Ermənistan rəhbərliyi 1946-cı ilə

nisbətən 1947-ci ildə xaricdən köçürülüb gətirilən ermənilərin sayının azalmasının səbəbini onunla izah edirdi ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər.

Ümumiyyətlə, 1946-1949-cu illərdə xarici ölkələrdən Ermənistanı 96 min erməni köçürülmüşdü ki, onların da xeyli hissəsi İrəvanda məskunlaşmışdı. Onlar əsasən şəhər ətrafındakı Nor-Areş, Zeytun, Nor Kilikiya massivlərində məskunlaşdırılmışdılar

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in “Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar qəbul edildi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarı ilə köçürmə tədbirlərinin konkret planı hazırlandı.

Bu plana görə 1948-1953-cü illərdə 100 min azərbaycanlı Ermənistandan “kəndçilik əsasında” Azərbaycana köçürülməli və onların boşaldılmış yaşayış evlərində xaricdən gələn ermənilər yerləşdirilməli idi. 1948-ci ildə deportasiya başlayanda Ermənistan SSR-də 500 min nəfərə yaxın azərbaycanlı yaşayırdı. Ermənilər etnik təmizləməni ilk növbədə azərbaycanlıların yığcam şəkildə yaşadıkları bölgələrdə daha sürətlə aparmağa çalışırdılar.

Etnik təmizləmə dövründə 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı Ermənistandakı dədə-baba torpaqlarından zorla qovulmuşdu. Onlardan hər 3 nəfərdən biri Aran bölgəsinin isti iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilmədiyindən aclıq və xəstəlik nəticəsində həlak olmuşdu. Köçürülənlərin bir hissəsi Ermənistanı qayıtsa da, artıq bu ölkədə onların heç bir vətəndaş hüququ təmin olunmur və öz dədə-baba torpağında ikinci növ sakinə çevrilirdilər.

Ermənistan SSR-nin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin 1948-ci ilə olan məlumatına görə, köçürülmədən əvvəl respublikada 25 min ailə və ya 110 minə yaxın azərbaycanlı yaşayırdı. Bunlardan yalnız 9 min ailə və ya 35 min insan düzən ərazilərdə, qalan 75 min nəfəri Ermənistan SSR-in yüksək dağ bölgələrində yaşayırdı. Azərbaycanlıların köçürülməsinin səbəbi ABŞ, Avropa, Yaxın Şərqdə yaşayan ermənilərin “öz yurdlarına köçmək istəyi” idi.

Arxiv sənədlərində İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların deportasiyasına dair faktlar da öz əksini tapmışdır. Məsələn, 1948-ci ilin dekabrında İrəvan şəhərindən 64 azərbaycanlı ailəsinin (253 nəfər) köçürüldüyü, 1949-cu ildə isə 400 ailənin köçürülməsinin nəzərdə tutulması faktı qeyd edilmişdir. Köçürülənlər əsasən onların Ermənistanda yaşadıkları rayonların iqlim şəraitinə uyğun olmayan, Zərdab, Əli-Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşir (Tərtər), Salyan, İmişli, Sabirabad, Jdanov (Beyləqan), Yevlax, Ucar, Saatlı rayonlarında yerləşdirilmişdilər ki, onların da bir qismi yoluxucu xəstəliklərə düşər olaraq tələf olmuşdular.

Köçürülənlər üçün yeni mənzillər tikilib istifadəyə verilmədiyindən onlar əsasən ictimai binalarda, yararsız tikililərdə, anbarlarda, tövlələrdə, yerli əhalini sıxışdırmaq yolu ilə onların mənzillərində yerləşdirilmişdi. 1948-1950-ci illərdə Ermənistandan köçürülmüş 8110 ailədən yalnız 3232-si yaşayış evləri ilə təmin olunmuşdu. 1950-ci ildə köçürülənlər üçün 3500 ev tikmək qərara alınsa da, yalnız 470 ev tikilmişdi. Yalnız 1488 köçkün ailəsi həyətyanı təsərrüfat sahəsi ilə təmin olunmuşdu. 1951-ci ildə köçkünlər üçün 5000 yaşayış evinin tikintisi planlaşdırılsa da, cəmi 3074 ev tikilib istifadəyə verilmişdi.

1948-53-cü illər deportasiyası nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi yarıbayarı azaldı. 1939-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 6569 nəfər azərbaycanlının qeydə alındığı halda, 1959-cu ildə 3413 nəfər

azərbaycanlı qeydə alınmışdı. Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası ilə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi əməliyyatı aparılırdı. Təkcə 1947-1953-cü illərdə 60-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin adlarını dəyişdirilmişdir.

1948-ci il yanvarın 9-da «Sovet Ermənistanı» qəzeti baş məqaləsində yazırdı: «Bolşeviklər Partiyası, Sovet hökuməti və şəxsən Stalin yoldaşın qayğısı sayəsində öz doğma yurdundan uzun illər boyu didərgin düşərək yad ellərdə səfilliklə həyat keçirən 90 minə qədər erməni öz doğma vətəninə - Sovet Ermənistanına qayıtmaq imkanı tapmışdır.

Vətənə qayıdan ermənilər böyük şadlıq və misli görünməmiş ruh yüksəkliyi ilə onlar üçün yeni olan həyata qoşulurlar. Sovet hökuməti vətənə qayıdan erməniləri aclıq və dilənçiliyinin girdabından xilas etmiş, onlara yeni həyat şəraiti yaratmışdır.» Göründüyü kimi, «millətlər atası» Stalinin sayəsində ermənilərə «yeni həyat», azərbaycanlılara isə sürgünlər, didərginlik və deportasiya qismət olurdu.

Ermənistandan azərbaycanlıların zorla Azərbaycana köçürülməsinə razılıq verən, isti iqlim şəraiti və baxımsızlıq nəticəsində on minlərlə adamın tələf olmasında müqəssir hesab edilən Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mircəfər Bağirovun məhkəməsi zamanı o, həmin prosesi belə şərh etmişdi ki, 1947-ci ilin sonunda İ. Stalinin köməkçisi Poskrebışev ona zəng edib Stalinin onu çağırıldığını söyləyir. O, Moskvaya gedir və Stalinin qəbul otağında Q. Arutyunovla rastlaşır.

Birlikdə Stalinin kabinetinə daxil olurlar. Stalin müqəddiməsiz filansız deyir: - "Bağirov, bilirsən də ermənilər xaricdən Ermənistana gəlirlər. Harutyunovun da torpağı yoxdur. Sən öz azərbaycanlılarını oradan götür, onları Muğanda, Mildə yerləşdirərsən. M.C.Bağirov deyir ki, yoldaş Stalin, bu asan məsələ deyil. İcazə verin qayıdım, Bakıda yoldaşlarla da

məsləhətləşim. Məsələni yoluna qoymağı götür-qoy edək. Stalin onun bu cavabından əsəbiləşir və deyir: - Deyildi, əməl et! Qurtardı! ”²

Təkcə 1947-1953 - cü illərdə 60-dan artıq yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 19 sentyabr 1950-ci il fərmanı ilə aşağıdakı dəmiryol stansiyalarının adları dəyişdirilmişdir: Kolagirən-Tumanyan, Hamamlı-Spitak, Ortakilsə-Maisyan, Tomardaş-Vardakar, Arpaçay-Axuryan, Buğdaşen-Baqravan, Qaraqula- Gedap, Ələyəz-Araqats, Boğudlu-Artəni, Qaraburun-Qarmraşen, Qamışlı-Sovetaşen, Uluxanlı-Masis, İmanşahlı-Mxçyan, Qəmərlı-Artəşat, Şirazlı-Ayqavan. 1951-ci il martın 19-da verilən fərmanla Dilican rayonu İcevanla, Əzizbəyov rayonu Mikoyan rayonu ilə, Ələyəz rayonu Abaranla, Qarabağlar rayonu Vədi ilə, Qukasyan rayonu Amasiya ilə birləşdirilmişdi. Kadr məsələləri həll edildikdən, yəni azərbaycanlı kadrlar çıxdaş edildikdən sonra bəzi rayonları sonralar yenidən ayırmışdılar. Ermənistandan zorakı köçürülmə aksiyasını həyata keçirdikdən sonra türkdilli əhalinin azalmasını əsas götürərək rayon və respublika səviyyəli türkdilli kadrları ermənilərlə əvəz edilməyə başlamışdılar.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T. Quliyev SSRİ Nazirlər Soveti qarşısında vəsatət qaldırmışdı ki, sonrakı illərdə köçürmə planı aşağıdakı kimi müəyyən edilsin: 1951-ci ildə 10000 nəfər, 1952-ci ildə 20000 nəfər, 1953-cü ildə 20000 nəfər, 1954-cü ildə 15000 nəfər. Lakin 1951-ci ildə 911 təsərrüfat (3714 nəfər), 1952- ci ildə 1257 təsərrüfat (5512 nəfər), 1953-cü ildə 1898 təsərrüfat (8254 nəfər) köçürülmüşdü. 1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra köçürmə dayandırılır və əhalinin geriye qayıtma prosesi sürətlənir.

Beləliklə, Ermənistandan deportasiya və miqrasiya prosesi 1957-ci ilədək davam etmişdi. 1950-1960-cı illərdə Ermənistanda azərbaycanlılara aid olan mədəniyyət abidələri də

məhv edilir, yer adları erməniləşdirilirdi. Bizə məxsus yer adlarının dəyişdirilməsində digər qonşumuz gürcülər də ermənilərdən geri qalmırdılar.

Azərbaycanda milli-mənəvi oyanış əlamətlərindən bərk qorxuya düşən və hər vasitə ilə bunun qarşısını almağa çalışan Moskva hökumətinin gözü qarşısında Ermənistanda daşnak Andronikə heykəl qoyulmuş və 1965-ci ildə “Osmanlı dövlətində ermənilərin genosidə uğramasının 50 illiyi” rəsmi şəkildə qeyd olunmuşdu. 1960-cı illərdə Ermənistanda “Qarabağ Komitəsi” açıq şəkildə antiazərbaycan və antitürk fəaliyyətini davam etdirirdi. 1964-cü ildə A.Mikoyanın söyləri ilə SSRİ rəhbərliyi qarşısında yenidən Dağlıq Qarabağ məsələsi qaldırılmışdı. SSRİ-nin rəhbəri N.Xruşşov ölkədə çoxlu sayda milli münəqişə ocağı yaranacağından ehtiyatlanaraq bu təklifi qətiyyətlə rədd etmişdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001, səh. 207-225.

2. Əhmədova F. Qan və göz yaşları hesabına böyük Ermənistan yaradılır // “Xalq qəzeti”, 2 Aprel 2007.

3. Arzumanlı V. Mustafa N . Tarixin qara səhifələri. Bakı, 1998, səh. 112-122.

4. Abışov.V //“Xalq qəzeti”, 31 aprel 2005.

QƏRBI AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA DAİR

Qərbi Azərbaycanda həmvətənlərimizin yaratmış olduğu maddi-mənəvi mirasın araşdırılması olduqca vacibdir. Xüsusilə Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında azərbaycanlıların iştirakı və onların zəhməti danılmazdır. Bu sahədə geniş, əsaslı tədqiqatlara böyük ehtiyac var.

Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımız dəfələrlə indiki Ermənistan Respublikasının ərazisindən, yəni, tarixi torpaqlarımız olan öz dədə-baba yurdlarından kütləvi şəkildə deportasiya olunublar. Lakin Qərbi Azərbaycandan öz yurduvalarından zorla tərk etməli olsalar da, əzəli torpaqlarına qayıdacaqları ümidini heç vaxt itirməmişlər. Xüsusilə Azərbaycan ordusunun tarixi qələbələri Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qətiyyətli siyasəti, 2022-ci il 24 dekabrda bir qrup Qərbi Azərbaycan ziyalıları ilə görüşdə səsləndirdiyi fikirlər bu ümidi daha da möhkəmləndirir.

Dövlətimizlə yanaşı hər birimiz Böyük Qayıdışa hazırlaşmalı və əsas hədəf olan Qərbi azərbaycanlıların pozulmuş hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə bərpasına nail olmaqdır. Bunun üçün Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin tarixi-mədəni, iqtisadi irsi daha dərinlən yenidən öyrənilməli, həmçinin təbliğ edilməli, beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə tam məhv olunmasının qarşısı alınmalı, didərgin düşmüş soydaşlarımızın öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq hüququna nail olunulmalıdır.

Bu mənada Qərbi Azərbaycanın iqtisadiyyatının öyrənilməsi, bu sahədə elmi araşdırmaların aparılması olduqca vacibdir. Qərbi Azərbaycanın iqtisadiyyatının formalaşmasında əsrlər boyu dömə el-obalarında işləmiş azərbaycanlıların əməyi

danılmazdır. Onlar istər kənd təsərrüfatı sahəsində, istər dağ-mədən sənayesi və şəhər təsərrüfatının inkişafı sahəsində öz əməklərini əsirgəməmiş, öz xidmətlərini göstərmiş və bölgənin inkişafı üçün böyük əmək sərf etmişlər. Belə ki, Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində dəmir yolu çəkilişində, Qafan rayonunun Qacaran mis- molibden kombinatının tikilməsində azərbaycanlılar iştirak etmiş, xüsusilə ağır zəhmətli işləri soydaşlarımız görmüşdür.

XX əsrdə tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Zəngəzurun Qafan şəhəri sənaye mərkəzi kimi inkişaf edir, mis-molibden mədəni bütünlükdə indiki Ermənistanın iqtisadiyyatında əhəmiyyətli yer tuturdu. Mis və molibden istehsalı Ermənistan SSR -nin milli gəlirinin təxminən 70%-ni təşkil edirdi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Sovet hökuməti qurulana qədər Qafan mis-molibden mədənlərinin böyük bir hissəsi Qərbi Zəngəzur bəylərindən olan Sultanovlar ailəsinə məxsus olmuş, XX əsrin əvvəllərindən Sultanovlar mis-molibden mədənlərini o dövr üçün müasir texnologiya əsasında yenidən qurulması və işlətməsi məqsədi ilə fransız sahibkarlara icarəyə vermişdilər [1].

İqtisadiyyatın inkişafında dəmir yol xəttlərinin rolu şübhəsizdir. XX əsrin 20-ci illərində Mincivan-Qafan dəmiryolunun tikintisində, Gorus-İrəvan yolunun çəkilişində Şəki, Tatev, Şam, Spandaryan, Vorotan su elektrik stansiyalarının tikilib, araya-ərsəyə gəlməsində də, Zəngəzur azərbaycanlılarının böyük zəhməti olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının iqtisadiyyatının əsas sahələrindən birincisi kənd təsərrüfatı ilə bağlı idi. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin kolxoz və sovxozları maldarlıq, qoyunçuluq, əkinçilik, tütüncülük, bağçılıq sahəsində xeyli uğurlu nəticələr əldə etmişdir. Burada azərbaycanlılar arıçılıqla da geniş məşğul olurdu və bol məhsul əldə edilirdi.

XX əsrin 80-ci illərində soydaşlarımıza qarşı başlanan növbəti etnik təmizləmə siyasəti Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların dinc qurub-yaratmaq istəyini yarımçıq qoydu və onlar öz yurd-yuvalarını tərk etməli oldular. Ölkə rəhbərinin həyata keçirdiyi gələcəyə hesablanmış siyasəti soydaşlarımızın ləyaqətlə geri dönəcəyinə və bölgənin iqtisadi inkişafına böyük töhfələr verəcəyinə əsaslı inam yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Musa Urud. Qərbi Zəngəzurun iqtisadi inkişafında azərbaycanlıların rolu <https://modern.az/news/369276/>

Z.Kərimov

***AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi”
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d., dosent
zafer.karimov@mail.ru***

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ İNKİŞAFI
TARİXİNDƏN (XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)**

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının mühüm bir qolunu da Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan Respublikası) nəşr olunan anadilli mətbuat orqanları təşkil edirdi. Bunlar qədim oğuz-türk yurdu İrəvan şəhərində çap olunmuş “Lək-lək” (1914), “Bürhani-həqiqət” (1917) jurnalları və “Cavanlar” şurası (1917) qəzeti Cənubi Qafqazda çar üsulidarəsinin bir çox eybəcərliklərini açıb göstərir, xalqın dözülməz

həyat şəraitini, mədəniyyət sahəsindəki geriliyi, eləcə də mövhumat və cəhaləti əhatəli şəkildə oxuculara çatdırırdı. Qərbi Azərbaycan mətbuatının öyrənilməsi, onun ətraflı araşdırılması ilə bağlı ölkəmizdə bir çox tədqiqat işləri aparılmış, elmi əsərlər nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatçı-alimlərimizdən Nazim Axundov, İsrafil Məmmədov, Nəriman Zeynalov, Ziyəddin Məhərrəmov, Cəlal Allahverdiyev və b. öz araşdırmalarında Qərbi Azərbaycan mətbuatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini, çar istibdadı quruluşunun ədalətsizliyinə qarşı onların cəsarətli çıxışlarını və yüksək sənətkarlıq bacarıqları haqqında məlumatları oxuculara çatdırmışlar. Məqaənin yazılmasında məqsəd, “Lək-lək”, “Bürhani-həqiqət”, “Cavanlar” şurası kimi mətbu orqanlarda dərc olunmuş məqalələrin aktuallığını nəzərə alıb, bugününümüzə səsləşən erməni şovinizminin hələ ötən əsrin əvvəllərindən baş qaldırdığını və xalqımıza qarşı təxribatçı hücumlarını genişləndirdiyinə diqqəti yönəltmək və eyni zamanda o dövr anadilli mətbuatda bu kimi məsələlərin işıqlandırması forma və metodlarını araşdırmaqdan ibarətdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrindən (1906) sonra Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qərbi Azərbaycanda da xalqın milli ruhuna yaxın, sadə ana dilində dərc olunan satirik bir məcmuənin çap olunmasına ciddi ehtiyac yaranmışdı.

XX əsrin ilk onilliyinin ortalarına doğru İrəvan ziyalılarından Mirməhəmməd Mirfətullayev və Cabbar Əsgərzadə (Aciz İrəvani) (1885-1966) Qafqaz canişinliyinə məcmuə çap etdirmək üçün müraciət etmişdi. C. Əsgərzadənin 1913-cü il dekabrın 4-də Bakıya göndərdiyi məktubda dostu Məmmədəli Sidqiyyə (1886-1956) xəbər verirdi ki, “Lək-lək” adlı jurnal çıxarmaq fikrindəyik. Məsləkimiz, gərək məlumuñuz olsun, “Molla Nəsrəddin”dir. Amma səliqəmiş ayrı vəziyyətdədir” [1, s. 295-296].

1914-cü ilin yanvar ayının 21-də Qafqaz canişini baş

idarəsinin Qafqaz senzura komitəsinə yazdığı şəhadətnamə ilə İrəvanda Azərbaycan dilində “Lək-lək” adlı (əslində senzura sənədlərində - “Leylək” (Aist)) həftəlik jurnal çıxarmaq üçün Mirməhəmməd Mirfətullayev və Cabbar Əsgərzadəyə icazə verildi [2, v. 14]. Nəhayət, 1914-cü il fevralın 22-də “Lək-lək” məcmuəsinin birinci sayı işıq üzə gəldi. “Lək-lək” məcmuəsinin cəmi 12 sayı çap olunsada (22 fevral 1914 – 30 iyun 1914) o, təkcə İrəvanda deyil bütün Azərbaycanda tanınmışdı.

Satirik jurnal həftədə bir dəfə çap olunurdu. “Lək-lək” jurnalı Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində həyatı əhəmiyyətə malik məsələlərə toxunur və bir çox üstüörtülü mətləbləri satirik bir dildə ifadə edirdi. Məcmuənin əhatə etdiyi mövzular içərisində ölkədə maarif və mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması xüsusi yer tuturdu. Jurnal, dolayı yolla da olsa göstərməyə çalışırdı ki, çar hökuməti gənclərin itaətkar ruhda böyüməsi və gələcəkdə öz sosial, maddi və mənəvi hüquqlarını tələb etməyə qadir olmaması üçün onları məktəbdən və təhsildən yayındırmağa çalışır, əyyaşlığa və tufeyli həyat sürməyə vadar edir.

Qoçaq ol, pəhləvan ol, qorxma div, əjdahalardan,
Gedib yol kəskinən, talan gətir baydan, gədədan.
Başından harada görsən bas fəqir, binəva oğlum!
Amandır, elm-məktəbdən demə bir söz mənə, oğlum.
Məktəbdən də gəyçək qoçuluqla bir ad almaqdır.
Və yaxud əl hənalı ildə üç-dörd arvad almaqdır [3, № 2].

“Lək-lək” əyalətdə hökm sürən özbaşınalıqların gənclərin də təlim-tərbiyəsinə mənfi təsirini göstərərək ictimai quruluşa etirazını bildirirdi. Jurnal “Ordubad” adlı yazıda çar üsulidarəsinin xalq maarifinə bəslədiyi ögey münasibətin acı nəticələrindən söz açırdı: “Sənət məktəbləri açıldı. Kasıb uşaqlarından başqa heç kəs götürülməyəcəkdir. Uşaqların rəsmi libasları ayaqyalın olmaq, başına dəsmal bağlamaq, yırıq tuman

geymək olacaqdır. Məktəbdə oxunan elmlər: ocaq yandırmaq, su daşımaq, hamballıq etmək. Allah dövlətlilərimizə bu tövr işlərin cəzasını versin” [3, № 11].

“Lək-lək” jurnalı irsinin tədqiqatçısı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru İsrəfil Məmmədov məcmuənin zəngin çeşidli yazılar dərc etməsi və ictimai mühitə təsiri məsələlərinə toxunaraq yazır: “Ümumiyyətlə, jurnal xalq maarifi sahəsində çar mütləqiyyəti quruluşunun yeritdiyi eybəcər siyasətin tənqidiyə həsr olunmuş 40-a yaxın felyeton, xəbər, satirik şeir, teleqram və məktub dərc etmişdir. Müxtəlif janrlarda olan bu yazılarda kütlələri mövcud quruluşu devirməyə çağırış sədası açıq eşidilməsə də, həmin quruluşun yaramazlıqlarını aradan qaldırmağa, ictimai həyatda dəyişiklik edilməsinə ciddi bir ehtiyac duyulması fikrini oxuculara çatdırmaq səyi çox güclü səslənir” [5, s.110]. “Lək-lək” jurnalının diqqət yetirdiyi mövzulardan biri də ana dilinin saflığı və onun inkişafı məsələləri idi. Qəzet və jurnallarımızda, dərsliklərdə işlədilən hədsiz dərəcədə çoxlu qəliz və anlaşılmaz sözlər, ibarələr “Lək-lək”i daim düşündürür və narahat edirdi. “Təzələşmək” və “Dil məsələsi” adlı felyetonlarda Azərbaycan dilinin uzun illər istismarçı rejim tərəfindən zərərli təzyiqlərə məruz qalması faktları göstərilir ki, bu da nəticədə “iki azərbaycanlının bir-biri ilə dilmanc, tərcüman vasitəsilə danışmasına gətirib çatdırmışdır” [5, s. 112].

Jurnalın çap etdiyi materialların birindən məlum olur ki, məhkəməyə çağırılmış kəndli Arpa çayının daşması üzündən İrəvana gec gəlib çatır. Hakimdən üzr istədikdən sonra kəndli, gecikməsinin səbəbini söyləyir.

Lakin hakim kəndlinin sözlərindən heç nə anlamır və tərcüməçi çağırırlar. Tərcüməçi də kəndlinin danışığından bir şey başa düşməyərək gözlərini döyür. “Lək-lək” oxucularını anlatmağa çalışırdı ki, “kəndlinin bir cümlədə işlətdiyi beş kəlmənin hərəsi bir dildə səslənir” [5, s. 112].

Jurnal hesab edir ki, kəndlinin belə danışmasının səbəbi yəqin ki, “danışığımızın, dilimizin islahı intilligentlərimizə, yarımçıqlarımıza yaramadığı kimi, mollalarımız, vaizlərimiz hətta kəndlilərimiz üçün də əlverişli deyil”. Axı kəndliyə dəfələrlə demişlər: “Ağaların hüzurunda çoban dili ilə danışmaq hörmətsizlikdir”. Çünki “kəndlinin ətrafındakı vaizlər, yarımçıq ziyalılar nar, alma, heyva və göyərçin əvəzinə ətar, seyb, nadanə, kabutər deməyə adət etmişlər” [3, № 7].

Ümumiyyətlə, “Lək-lək” məcmuəsi çar Rusiyasının müstəmləkə əsarəti altında yaşayan xalqların dilinə hörmətsizliklə yanaşan hakim dairələri, “ana dilində oxumaq, yazmaq, danışmaq yaramaz, qəbahətdir” – söyləyən yarımçıq ziyalıları ardıcıl olaraq tənqid edirdi. Təsadüfi deyil ki, jurnalın ilk səhifəsində həmişə bu sözlər yazılırdı: “Açıq türk dilində yazılan məktublar qəbul və dərc olunacaqdır”. “Lək-lək” məcmuəsinin mütərəqqi və üstün cəhətlərindən biri də o idi ki, jurnal o dövrdə ayrı-ayrı yerlərdə, müxtəlif dillərdə çap olunan mətbuat orqanları haqqında tez-tez yazılar dərc edirdi. “Əksəriyyəti xəbər şəklində və elanlar şöbəsində dərc edilən bu yazılar mətbuat tarixini ətraflı öyrənmək üçün indi də az əhəmiyyətli deyildir” [5, s. 123].

“Lək-lək”-in elanlar şöbəsində o zaman ayrı-ayrı yerlərdən bir çox qəzet və jurnalların İrəvana, eləcə də Qərbi Azərbaycanın digər yerlərinə gəlib çatması haqqında məlumatlar vardır. Jurnalın yazdığı elana görə «rusca bilən intelligentlərimizin çoxu Peterburqda rus dilində nəşr olunan müsəlman qəzetəsini almış» [3, № 12].

İ.S.Məmmədov Əli Məhzun Hacı Zeynalabdinzadənin həmin qəzetin İrəvan üzrə vəkili olduğunu qeyd edir [5, s. 123]. Tədqiqatçı digər qəzet və jurnalların da Qərbi Azərbaycanda oxucularının olması haqqında məlumat verir. “Daşkənddə çıxan ədəbi, iqtisadi, fənni” “Sədəi Türküstan” qəzetinin və İstanbulda nəşr olunan elmi-ədəbi “Şəhbal” məcmuəsinin də Ermənistanda

oxucuları var imiş” [5, s. 123].

“Lək-lək” məcmuəsində dərc olunan yazılardan aydın görünür ki, jurnal Qərbi Azərbaycanın hüdudlarından kənarda da tanınmış və oxucularına çatdırılmışdır. Bu faktı təsdiqləyən mənbə hələlik jurnalın özüdür. Məcmuənin 4-cü sayında bu haqda belə bir yazı verilmişdir: “Sair şəhərlərdə əldə satılmaqdan ötəri jurnal göndərdiyimiz cənablardan təvəqqe olunur ki, satılan jurnalların pulunu tezliklə idarəyə göndərsinlər” [3, № 4].

“Sair şəhərlər» dedikdə çox güman ki, “Lək-lək”in səhifələrində tez-tez rast gəldiyimiz Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Gəncə, Bakı, Tiflis kimi şəhərlərdən verilən xəbərlərə əsasən, jurnalın həmin şəhərlərdə oxucusu və ya müxbirləri olmuşdur. “Culfada Cinbəy Meymunbəyova cavab”, “Tiflisdən məktub”, “Bir nəfər ordubadlı” və “Ordubad”, hər ikisi “Palazqulaq” imzası ilə verilən “Gəncədən məktub” və “Gəncə”, “Bakı”, “Naxçıvan”, “Kələntərovun rəyası” başlıqları altında dərc edilən yazılar bu qənaətin gerçəkliyə çox yaxın olduğunu sübut edir” [5, s. 124]. “Lək-lək” məcmuəsinin sonuncu 12-ci sayı 30 iyun 1914-ci ildə çap olunmuşdur. Jurnal bu nömrədə bildirirdi ki, “Bəzi səbəblərə görə bir neçə nömrədən sonra daha “Lək-lək” məcmuəsi çıxmayıb və “Lək-lək” müştərilərinə yeni nəşr ediləcək “Çinqi” namində” [3, № 12] məcmuə göndəriləcəkdir”. Lakin “Çinqi” işıq üzü görmədi. “Bürhani-həqiqət” İrəvan şəhərində Azərbaycan dilində nəşr olunan ikinci məcmuə olmuşdur.

Cəmi 9 sayının (1 yanvar 1917 – 29 iyun 1917) işıq üzü görməsinə baxmayaraq, o da öz sələfləri “Molla Nəsrəddin” və “Lək-lək”in yolunu davam etdirmiş, “öz oxucusunu “cəhalət və zəlalət zülmündən” xilas etmək, “nicata çatdırmaq”, ətrafda cərəyan edən hadisələrin mahiyyəti, səbəb və nəticələrini həqiqətin dili ilə təsvir etmək, işığın qaranlığı qovacağına inam yaratmaq məqsədini gəlişi gözəllik namınə deyil, zamanın

təkidli tələbi əsasında seçmişdi” [5, s. 158].

Məcmuənin birinci sayı 1917-ci il yanvarın 1-də çap olunmuşdur. “Bürhani-həqiqət”in «müdir və mühərriri tanınmış mollaəsrəddinçi şair və publisist Əli Hacı Zeynalabdinzadə Rəhimov (Məhzun) olub, nəşiri isə İrəvanın nüfuzlu ziyalılarından Həsən Mirzəzadə Əliyev idi” [5, s. 157]. Ədəbi, siyasi, tarixi və fənni jurnal olan “Bürhani-həqiqət” adətən ayda iki dəfə 500 nüsxə tirajla çap olunurdu [6, s. 7]. “Bürhani-həqiqət”in çap olunduğu 1917-ci il İrəvan quberniyası azərbaycanlılarının həyatında çox ağır, məşəqqətlərlə dolu bir dövr idi. Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) hələ davam etdiyindən quberniyanın əksər şəhər və kəndləri rus və erməni silahlı birləşmələrinin tapdağı altında idi.

Osmanlı dövləti ərazisindən döyüşlərdən qayıdan erməni könüllü silahlı qoşun dəstələri azərbaycanlılar yaşayan kəndləri, evləri dağıdır, od vurub yandırır, müsəlman əhalisini kütləvi şəkildə qıraraq əsl soyqırımına məruz qoyurdular. Bütün dərd və bəlalарın, fəlakətlərin əsl günahkarını mütləqiyyət rejimində görən “Bürhani-həqiqət” çarizmin devrilməsi xəbərini böyük şadyanılıqla qarşılayaraq Fevral inqilabını “hürriyyət baharının ilk günəşi”nə bənzədib yazırdı: “Hürriyyət baharının ilk günəşi atəş yayan nişan topları kimi işıqlı zərrələrinin bombardmanı istibdadın azad ürəklərə vurduğu buxovlar üzərinə tökərək, bu buxovları məhv etdi. İstibdadın siyah buludları altında zülmət şəkli almış olan vətənimizi səadət, hürriyyət və ədalət ziyası ilə işıqlandırdı.

Deməli ki, üzərimizdə hakimiyyət edən müstəbidlərin, siyah qüvvələrin... rəhimsiz cəlladların, ev yıxanların və məzlumların göz yaşı bahasına olaraq istirahət edən canilərin sonu çatdı” [7, № 4]. Fevral inqilabının, nəhayət ki, xalqlara hürriyyət və azadlıq gətirəcəyinə, insanların bərabər hüquqlu bir cəmiyyətdə yaşayacağına böyük inam və ümid bəsləyən ziyalılar arzu və istəklərini çox vaxt “Bürhani-həqiqət”in

vasitəsilə oxuculara çatdırırdılar. “Bir nəfər mütəllibin (haqqını istəyən – Z.K.) təbriki” şeirində müəllif öz fikirlərini belə ifadə edirdi:

“İşıqlandı cahan ruhi günəş ta aşkar oldu.
Qış istibdadı getdi, lalə güllər tacidar oldu.
Bəzəndi güllər ilə rəngarəng bağ-hürriyyət,
Oxur azadə bülüllər, həqiqətdə bahar oldu,
O qış ki, qəlbimə təzyiq edirdi müstəbdanə
Baharın kəlməsindən puçlanıb büqtidar oldu.
Üfüqdə parladı çıxdı zühirə şəmsi hürriyyət” [7, № 4].

Lakin Fevral inqilabından sonra bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi Qərbi Azərbaycanda da siyasi vəziyyət xeyli gərginləşmişdi. Keçmiş imperiyanın hər yerində olduğu kimi burada da əsgər, fəhlə, kəndli deputatları sovetləri yaradılır, hakimiyyət icraiyyə komitələrinə verilir. Yeni yaradılan bu orqanların kimlərin əlində cəmləşməsi məsələsi isə demək olar əsl mübarizə obyektinə çevrilmişdi.

“Bir qütbə hürriyyət, azadlıq şüarları altında nümayişlər, mitinqlər keçirilir, əsgər, fəhlə, kəndli deputatları sovetləri yaradılır, digər qütbə isə müvəqqəti hökuməti dəstəkləyir, “Türksüz Ermənistan” planının gerçəkləşməsinə hazırlıq görürdülər” [5, s. 163].

Ölkədə izdihamlı mitinq və nümayişlər keçirilir, tətilçilər çar məmurlarını işdən qovur, polis və hərbiçiləri tərksilah edirdilər. Yaranmış mürəkkəb ictimai-siyasi bir vəziyyətdə “Bürhani-həqiqət” vilayəttəbaş verən hadisələrə heç də biganə qalmır, ölkə idarəçiliyinin təcrübəsiz, naşı adamların əlinə keçməsi ehtimalından böyük narahatçılıq keçirirdi: “Heyyəti icraiyyə və başqa nümayəndələr seçilməsində diqqətli olmalı, layiq və bacarıqlı əza seçməli və bu ağır qiymətin qabil-qədrini bilib mühafizəsini bacaran sərraflar əlinə keçməsinə hümmət etməli” [7, № 3].

“Bürhani-həqiqət”in keçirdiyi narahatlıq və nigarançılıq

hisləri heç də əbəs deyildi. Yerli orqanlara seçkilərdə ədalətsizlik və özbaşnalıqlar kütləvi xarakter almışdı. İrəvan şəhəri də daxil olmaqla ətraf rayonları da, Böyük Qarakilsə, Gərnibasər kəndlərində vəziyyət daha acınacaqlı idi. “Kafqazskiy raboçi” qəzetinin verdiyi məlumata əsasən Böyük Qarakilsə kəndində icraiyyə komitəsinə seçilənlərin azı 90 faizi köhnə üsuli-idarənin nümayəndələri, polis məmurları və quldurlardan ibarət idi [5, s. 165].

Gərnibasərdə də eyni ilə belə seçkilərə uyğun seçkilər keçirilmişdi. Seçkilərlə bağlı kəndlilərin və müəllimlərin yazdıqları şikayət məktublarında bildirilirdi ki, yerli müsəlman əhalisinə qənim kəsilmiş daşnak partiyasının quldurları, dinc əhaliyə hədə-qorxu gələrək təzyiq vasitəsilə onları varlılara səs verməyə məcbur edirlər: “Mülkədarlar, riyakarlar, rüşvətxorlar, kəndxudalar təkcə icraiyyə komitəsinəmi seçilirlər? Yox! Onları hətta komissar vəzifəsinə də verirlər. Qərribə mənzərə yaranmışdır: dünənki mütləqiyyətçi bir-cə gün ərzində necə də asanlıqla dönüb bu gün inqilabçı olur” [5, s. 165].

Fevral inqilabından sonra Qərbi Azərbaycanda yaranmış gərgin ictimai-siyasi vəziyyətdən istifadə edən “Daşnaksütyun” partiyası hər vəchlə hakimiyyətə yiyələnərək türksüz “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmağa çalışırdı. “Hüriyyət bayrağı”na pənah gətirən bir qrup azərbaycanlı ziyalılar isə bütün bu təhlükəli oyunlardan xəbərsiz halda yeni-yeni firqələr, cəmiyyət və komitələr yaratmaqla məşğul idilər. Yeni yaradılmış firqələr haqqında məlumat verən “Bürhani-həqiqət” göstərirdi ki, seçkilərdə uğur qazanmamış və özlərini alçaldılmış hiss edən bəzi şəxslər vəzifə sahibi olmaq üçün bu üsullara əl atmalı olurdular. Məcmuə bununla bağlı yazırdı: “Şəhərdə “İrşad”, “İttihad”, “Yeni firqə”, “Müdafiəyi məzluman” adlı firqələr, müsəlman komitəsi, məhəllə komitələri, cəmiyyəti-xeyriyyə, “fəhlə nümayəndələrinin heyəti icraiyyəsi”, nəşri maarif ittifaqı, ictimai təşkilatların nümayəndələrindən ibarət komitə kimi bir

sıra təşkilatlar yaradılmışdır.

“Bu firqələrin törəmələri və meydana çıxmaları... Seçkilərdə özlərini təhqir olunmuş hesab edənlərin iş başına keçmək arzusunda bulunmalarından əmələ gəlmişdir. Keçən dəfə heyəti icraiyyə seçkilərində seçilməyənlər “İrşad» firqəsi təşkil etdilər. Yerdə qalanlar “Yeni firqə”, “İttihad” düzəltməyə müvəffəq oldular. İki axırıncı firqələrdən məhrum olanlar dəxi gələcəkdə nə qədər müddətə firqələr təşkil edəcəklərini kim bilir?” [7, № 3].

Qərbi Azərbaycanda yaranmış partiya, komitə və cəmiyyətlərin fəaliyyət prinsipləri, onların məqsəd və məramları, ideya istiqamətləri haqqında təəssüf ki, kifayət qədər məlumat yoxdur. Yalnız bəlli olan odur ki, fevral inqilabından sonra azadlıq şüarı “altında yaradılan partiya və təşkilatların müstəsna bolluğu şəraitində beləcə, şəhərin azərbaycanlıları milli-mədəni muxtariyyətə, özlərinin öz müqəddəratını təyin etmək hüququna nail ola bilmədilər” [5, s. 167].

“Bürhani-həqiqət” məcmuəsinin 5 şöbəsi var idi. Jurnal bu şöbələrdə oxuculara maraqlı yazılar təqdim etməklə yanaşı, dərc olunmuş materialların anlaşıqlı və aydın olması üçün sadə ana dilindən geniş istifadə edirdi. Məcmuənin birinci şöbəsi “Lüğətin-lüğəti”, ikinci “Ədəbiyyata dair”, üçüncü “Məişət məsələləri”, dördüncü “Elmi məqalələr”, beşinci isə “Elanlar şöbəsi” adlanırdı. “Bürhani-həqiqət” “Lüğətin lüğəti”ndə o dövrün bir çox ictimai-siyasi yarıtmazlıqlarını kəskin tənqid edərək bu naqislikləri doğuran səbəbləri açıb göstərir və çox zaman xalqın mənafeyinə uyğun mövqedə dayanırdı. Məcmuə yaranmış siyasi firqə və komitələrin bir qrup varlı məmurun əlində cəmlənməsini, eləcə də, idarəetmə orqanları fəaliyyətlərinin sadə xalq kütlələrinin mənafeyinə zidd siyasət yürütməsini dəfələrlə oxucuların diqqətinə çatdırmışdı.

“Lüğətin lüğəti” başlığı altında təqdim olunan yazılar öz dərin, ibrətamiz məziyyətləri ilə yanaşı, bütövlükdə Qərbi

azərbaycanlıların sosial-mənəvi və fəlsəfi yaşam tərzinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malik bədii sənət nümunəsidir. “Bürhani-həqiqət” “Lügətin lügəti”ndə oxucusunu bir çox sözlərin hikməti ilə tanış edir, sosial-siyasi problemlərisatirik şəkildə üzə çıxarmağa çalışırdı: “**Uprava** – müsəlman qılsnılarının yataq yeridir, gecələrin nə halda olduğunu görməyən gözlərdir. **Asqıraq** – hər bir xeyir işə başlayanda qabağımızı kəsən canavardır. **Adı var, özü yox** – tərəqqimiz, hüququmuzdur. **Asiya** – başımızda dolandırılan dəyirmanın daşındır. **Anbar** – molların qarnı, millətpərəstin cibidir. **Axur**–müftəxorların süfrəsi, yaranan yeni-yeni cəmiyyətlərin təmənnasıdır. **Un** – adını çəkmək qadağandır. **İrəvan** – upravadan, qorodovoylardan ibarət mürəkkəb, müşkül bir hökumətdir. **İrəvan apteki** – ölmə, yaz gələr, yonca bitər deməkdir. **Astar** – şəkər satanların putu on beş manata satdıqları şəkərin meşoklarıdır. **İnsaf** - İrəvan ağalarına məxsus sifətdir. **Böhtan** – zorlunun gücsüzə deyəcəyi haqq sözdür. **Təfavüt** – seçkilərdə dövlətli ilə fəqirə verilən imtiyaz. **Təpəbaşı** – İrəvanın ən abad məhəlləsidir ki, gecələri gündüzdən işıqlı olur. **Cavan** – iki tapança, bir xəncər bağlayaraq papağını yan qoyanlar. **Cəmiyyət** – qərəz meydanı...” [7, № 4].

Qeyd etmək lazımdır ki, “Lügətin lügəti” bölümündə təqdim edilən Qərəz meydanı açıqlamasında məcmuənin Qərbi azərbaycanlılara qarşı yaranan erməni-daşnak təhlükəsindən xəbər verildiyi göstərilir. Tarixçi alim İ.S.Məmmədov bununla bağlı yazır: “Ancaq “qərəz meydanında dəyirman daşının” o illərdə azərbaycanlıların başında necə hərləndiyinin mənzərəsini aydın görə bilmək üçün bəzi faktları xatırlatmaq gərəkdir. Birtərəfli və qərəzli münasibət olmasın deyə yalnız erməni qaynaqlarına müraciət edək” [5, s. 172].

O, daha sonra erməni mənbələrindən çox maraqlı faktlar gətirir: “Daşnaklar dinc azərbaycanlı əhalisini qətlə yetirir, sıxışdırıb Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasından,

İrəvan quberniyasının İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Novo Bəyazıt qəzalarından qovurdular” [5, s. 172].

“İrəvanda hər yüz nəfərdən 25-i, orta hesabla hər saatda 1,6 adam ölmüşdü. Ölənlərin çoxu azərbaycanlı idi” [5, s.172]. “Yeni Ermənistan yetimlər və qaçqınlar diyarı, hüzn və kədər, qüssə və iztirabla dolu cəhənnəmə bənzər bir diyardır” [5, s. 172]. “Bürhani-həqiqət”də tanınmış maarif xadimi Mirzə Cabbar Məmmədovun “Tərbiyə” başlığı altında silsilə məqalələri də dərc olunmuşdur. Mirzə Cabbar gənc nəslin sağlam böyüməsi və onun normal, hərtərəfli inkişafı üçün mövcud şəraitin olmamasından şikayətlənərək, hakimiyyət və cəmiyyət tərəfdən gənclərə qarşı diqqətsizlik və laqeydlilik halları ilə heç cür barışmırdı.

Mirzə Cabbar yazırdı: “Ev heyvanlarının bədənini salamat saxlamaq üçün çəkilən zəhmətin onda biri insan balalarına işlənsə idi uşaqlarımız və balalarımız cürbəcür insanı şikəstedici və öldürücü mərzələrin qurbanı olmazdılar. Analarımız toyuğun təzə yumurtadan çıxmış cücələrinə qanuna müvafiq nəzarət edir, onlara yumşaq və mədələri həzm edə biləcək yemək hazırlayırlar. Onları başqa quşlardan, heyvanlardan və suya düşüb boğulmaqdan mühafizə etməyə çalışırlar. Amma canından artıq sevdiyi cocuqlara isə...” [7, № 4].

“Bürhani-həqiqət”də tərbiyə mövzusunda xüsusi şöbənin açılması uşaq və gənclərə qarşı diqqət və qayğının artması işinə təbii ki, müsbət təsir göstərirdi. Bu şöbədə bədən tərbiyəsi, gigiyena məsələləri, körpələrə qulluq etmək qaydaları və s. bu kimi faydalı məsləhətlərlə bağlı yazılar dərc olunurdu. Sovet dövrü Azərbaycan tarixşünaslığının bütün sahələrində olduğu kimi, mətbuat tarixi sahəsində də bəzən dəlil və sübuta, fakta əsaslanmayan yanlış mövqe və baxışlar yaranmışdı. Aparılan tədqiqatların bir çoxu sovet ideologiyasına xidmət göstərirdi. “Bürhani-həqiqət” məcmuəsi haqqında sovet dövrü mətbuat tarixi araşdırmalarında da bu qəbildən olan yanlışlıqlara yol

verilmişdir. “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nda məcmuənin “...digər tərəfdən isə dini ehkamları müdafiə edən ziddiyyətli jurnal...” [9, s. 379] kimi göstərilməsi mətbuat orqanına ədalətsiz bir yanaşma kimi qiymətləndirilməlidir. Əslində “Bürhani-həqiqət” heç də dini ehkamları müdafiə etmir, elm və maarifin yayılması, xurafatın aradan qaldırılması kimi əhəmiyyətli məsələlərin təbliğinə daha çox diqqət yetirirdi.

Məcmuənin ideya istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmək üçün elə təkcə onun əsas müəlliflərindən olan Mirzə Cəbbar Məmmədovun yazılarına nəzər salmaq, oxumaq yəqin ki, məsələyə obyektiv aydınlıq gətirmək üçün kifayət edər. Artıq gənclər hərəkəti Cənubi Qafqazda da hiss olunacaq dərəcədə canlanmaqda idi. Qərbi Azərbaycanda yaşayan gənclər Qarakilsədə, Aleksandropolda, İrəvanda, Novo Bəyazıtda nümayişlər keçirir, müvəqqəti hökumətə, imperialist müharibəsinə qarşı öz etirazlarını bildirirdilər [5, s.187].

Yaranmış siyasi vəziyyətdən istifadə edən erməni daşnak partiyası “millətin xilaskarı” pərdəsi altında azərbaycanlılara qarşı qatı millətçi siyasət yürüdərək gəncləri milli münaqişəyə qoşulmağa təhrik edirdilər. Onlar “Erməni gərək erməni millətinə xidmət etsin, gəncliyin siyasət ilə nə işi?!” [5, s. 189] şüarı altında təbliğat apararaq yeni yaranan gənclər təşkilatını daşnak siyasətinin təsiri altına salmağa çalışırdılar. Qərbi Azərbaycanda yaşayan gənclərə yaranmış bu vəziyyəti anlatmaq və baş verə biləcək milli münaqişənin qarşısını almağa hazır olmaq üçün, şübhəsiz ki, digər tədbirlərlə yanaşı mətbuat orqanının yaradılmasına da ehtiyac duyulurdu. İrəvanda yaşayan azərbaycanlı ziyalılar bu məqsədlə beynəlmiləl bir şura təşkil etdilər.

Erməni sosialistləri ilə birləşən Şura üzvləri, milli münaqişəni sülh yolu ilə həll etmək üçün müxtəlif yollar axtarır arayırdılar. Şura öz fikir və ideyalarını həyata keçirmək üçün həm də “Cavanlar Şurası” adlı qəzetin nəşrinə başladı.

“Cavanlar Şurası” siyasi, ictimai, ədəbi qəzet kimi İrəvan Beynəlmiləl Gənclər Şurası tərəfindən həftədə bir dəfə İrəvan şəhərində nəşr olunurdu [6, s. 123].

Qəzetin redaktə olunması və çapa hazırlanmasında İrəvan gimnaziyasının tələbəsi Rza Tağıyev, M.Ə.Nasir və Mirfətullayev yaxından iştirak etmişdi. “Cavanlar Şurası”nın sayları hələlik əldə olunmadığından qəzet tədqiq edilməmişdir. Qəzetin fəaliyyəti haqqında “Yoldaş” jurnalının 3-cü sayında M.Ə.Nasirin “İrəvanda firqəçilik” [10, № 3] başlıqlı felyetonunda müəyyən məlumat verilir. Tədqiqatçı İ.Məmmədov “Cavanlar Şurası” qəzetinin nəşr olunduğu illərin dəqiq müəyyən edilməsi üçün felyetondakı faktlara diqqəti yönəldərək yazır: “Həmin felyetonun birinci cümləsində isə müəllif təqribən iki il bundan əqdəm İrəvanda”... kəlmələrini işlətməklə bildirir ki, bu söhbət 1918-ci ildə, hələ bəlkə də 1917-ci ilin sonlarına aiddir. Üçüncüsü, elə həmin yazının sonunda deyilir ki, qəzet cəmi bir neçə nömrə çıxandan sonra, Milli Komitə tərəfindən bağlanmışdır. Başqa sənədlərə əl atmadan belə, yalnız həmin felyeton əsasında bu fikrə gəlmək olar ki, qəzet 1918-ci ildə də bağlanmışdır” [5, s. 192].

Felyetondakı növbəti açıqlama tədqiqatçı alimin haqlı olduğunu həqiqətən təsdiqləyir: “Xülasə, 4-5 ay rayonlarda Milli Komitə davam etdi” [10, № 3]. Doğrudan da “Cavanlar Şurası”nın bağlanmasına səbəbkar Milli Komitədirsə bu komitə 1918-ci ildə 4-5 ay “davam” etmişsə, çox ehtimal ki, qəzet də elə həmin il qapanmışdır. “Cavanlar Şurası” qəzetinin məramı Qərbi Azərbaycanda milli qırğının qarşısını almaq, azərbaycanlı gəncləri həmrəyliyə səsləyərək, erməni daşnaklarının yeritdiyi millətçilik siyasətinin mahiyyətini onlara anlatmaqdan ibarət idi. Qəzetin redaktorlarından Mirməhəmməd Mirfətullayev “Lək-lək” məcmuəsinin redaktoru olmuş, “Kefcil və kefcillər” adlı operettanı 1916-cı ildə İrəvanda “Luys” mətbəəsində çap etdirmişdi. Təcrübəli qələm sahibi M.Ə.Nasirin həm İrəvan,

həm də Bakıda fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarında xeyli sayda məqalələri dərc olunmuşdu. “Cavanlar Şurası” qəzetinin digər redaktoru, İrəvan gimnaziyasının tələbəsi Rza Tağıyev “marksist tələbə dərnəyinin üzvlərindən biri olmuş, Q.Qukasyan və A.Xancyanla tez-tez görüşmüşdür” [5, s. 194].

Qeyd edək ki, “Cavanlar Şurası” qəzetinin fəaliyyətinə erməni gəncləri də maraq göstərmişdir. M.Ə.Nasirin xatirələrinə əsasən erməni dilində çıxan “Spartak”(ilk nömrəsi 1919-cu il mayın 1-də çıxmışdır) adlı gənclər qəzetinin nəşrinə hazırlaşmaqda olan Q.Qukasyan və A.Xancyan “Cavanlar Şurası”nın nəşri məsələləri ilə yaxından maraqlanırdılar [5, s. 194].

A.Xancyan Azərbaycan dilini yaxşı bildiyindən tez-tez “Cavanlar Şurası” qəzetinin redaksiyasına gəlir və redaktorlardan bəzi məsləhətlər almış.İrəvanda Azərbaycan dilində nəşr olunan “Cavanlar Şurası” qəzetinin yazarları sırasına Cabbar Əsgərzadə və Mirzə Cabbar Məmmədovun adları da məlumdur. Təəssüf ki, qəzetin sayları, hansı mətbəədə çap olunması və dərc etdiyi yazılar haqqında hələlik dəqiq məlumat yoxdur.

XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən mətbuat orqanları buranın daimi sakinləri və aborigen xalqı olan Azərbaycan türklərinin sosial-siyasi həyatını əks etdirməklə yanaşı, maarif və mədəniyyətin yayılması üçün də xeyli işlər görmüşdü. Müsəlman cəmiyyətinin bəlası olan, dini xurafata qarşı ardıcıl mübarizə aparan mətbuat, ölkədə yeni açılmış məktəblərin fəaliyyəti, onların tədris üsulları, dərslük problemləri ilə bağlı çoxlu sayda yazılar dərc etmişdi.Bütün yuxarıda irəli sürülən fikirlərin yekunu olaraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

Birincisi, XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan Respublikası) nəşr olunan anadilli mətbuat orqanları “Lək-lək” (1914), “Bürhani-həqiqət” (1917) jurnalları

və “Cavanlar” şurası (1917) qəzeti Cənubi Qafqazda çar üsulidarəsinin bir çox nöqsan və çatışazlıqlarını açıq şəkildə bəyan etməklə yanaşı, xalqın çətin, acınacaqlı həyat şəraitini, sosial-mədəni sahədəki geriliyi, həmçinin ölkədəki cəhalət və xürafatı geniş şəkildə öz səhifələrində işıqlandırmağa çalışırdı.

İkincisi, Qərbi Azərbaycan mətbuatı gənc nəslin sağlam böyüməsi və onun hərtərəfli inkişafı üçün daim təbliğati yazılar dərc edir, bununla bağlı mövcud şəraitin olmamasından şikayətlənir, hakimiyyət və cəmiyyətin gənclərə qarşı diqqətsizlik və laqeydlik halları ilə heç cür barışmırdı. Mətbu orqanlarda çalışan qələm sahibləri və ziyalılar yaxşı başa düşürdülər ki, xalqın hüquq və azadlıqlar əldə etməsi və gələcəkdə öz istiqlalına qovuşması, gənclərin yüksək bilik və bacarığından, onların siyasi mübarizədə yetkin qərarlar qəbul etməsindən bilavasitə asılı olacaqdır.

Üçüncüsü, Qərbi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Lək-lək”, “Bürhani-həqiqət” və “Cavanlar” şurası kimi mətbu orqanlar azərbaycanlılara qarşı hələ XX əsrin əvvəllərindən baş qaldıran daşnak erməni separatçılarının təxribatçı fəaliyyətindən geniş bəhs edir və orada yaşayan soydaşlarımızı düşmən ünsürlərə qarşı daim ayıq-sayıq olmağa səsləyir və ümumxalq mənafə naminə sıx birləşərək birgə təxribatçılara qarşı mübarizə aparmağa çağırırdı. Ana dilində çap olunan Qərbi Azərbaycan mətbu orqanları dövrün aktual problemlərini əks etdirməklə yanaşı, özü də keyfiyyətə daim yeniləşir, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təkmilləşdirir və səhifələrində yeni yazı növlərinə, publisistik janrlı yazıların nəşrinə geniş imkanlar yaradırdılar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin. Bakı, 1965. 328 s.
2. Gürcüstan SSR Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, 480-ci

fond, 1-ci siyahı, 968 nömrəli iş-qovluğu.

3. “Lək-lək” jurnalı, 4 mart 1914, № 2.

4. Yenə orada, 17 iyun 1914, № 11.

5. Məmmədov İ.S. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qərubsəyən üföqləri. Bakı, Adiloğlu, 2002. 210 s.

6. Axundov N. Azərbaycan dövrü mətbuatı. (1832-1920). Biblioqrafiya, Bakı, Elm, 1987. 120 s.

7. “Bürhani-həqiqət” məcmuəsi, 26 mart 1917, № 4.

8. Məmmədov M.C. Tərbiyə.// “Bürhani-həqiqət” məcmuəsi, 26 mart 1917, № 4.

9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II c. Bakı, 1978. 592 s.

10. “Yoldaş” jurnalı, 20 fevral, 1920. № 3.

З.Э.Сулейманов

Бакинский государственный университет

azregion@gmail.com

НОВЫЕ ОРИЕНТИРЫ ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЯ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Возникновение очагов межгосударственных конфликтов и зон военных противостояний продолжает оказывать негативное воздействие на состояние мировой экономики. Постепенное восстановление мировой экономики и относительные увеличение темпов роста в постпандемичный период, проявляемые практически во всех сферах деятельности человека, обусловил

необходимость внесения кардинальных корректив в выборе ориентир будущего экономического развития. Вместе с тем, обострение международной обстановки, связанное с расширением очагов военных конфликтов (российско-украинский и палестино-израильский) стал дополнительным фактором углубления международной напряженности и разрушения цепочки экономических связей в отдельных регионах мира. В этих условиях каждая страна начала выстраивать экономическую политику по развитию приоритетных для себя отраслей хозяйства.

Как известно, Азербайджан, как нефтегазовая страна, за последние годы последовательно реализует практику по развитию ненефтяного сектора экономики страны. В контексте этого, со стороны государства оказывается поддержка малого и среднего предпринимательства в сельском хозяйстве, создаются благоприятные условия для привлечения иностранных инвестиций в инфраструктурные проекты, а также поощряется развитие инновационных и «зеленых» технологий. Создание и развитие «зеленых» технологий ныне становится мировым трендом будущего развития экономики. Принимая во внимание такие тенденции развития, в Азербайджане практически началось осуществление комплекса мер по организации совокупности основных составляющих зеленой экономики. Это, в первую очередь, связано с созданием центров по использованию альтернативных источников энергии.

Из ныне используемых видов альтернативных источников энергии, в Азербайджане наиболее востребованными являются солнечная и ветровая энергетика. Потенциал этих неиспользованных источников энергии в республике достаточно значителен, а именно - потенциал "зеленой энергии" в республике оценивается почти в 200 ГВт (200 тыс. МВт).

Достаточно проанализировать особенности природных условий республики, чтобы выявить наличие огромных пространств для организации центров по производству солнечной и ветровой энергии. Абшеронский полуостров и практически вся Кура-Аразская низменность представляют собой огромную по площади, где годовое количество часов солнечного сияния составляет 2200-2400 часов. Величина солнечной радиации в Приаразской равнине Нахчыванской АР еще больше - 2600-2800 часов в год. Надо учесть, что создание солнечных электростанций предполагает решение некоторых важных задач, которые связаны как с привлечением инвестиций, так и с внедрением более совершенных технологий и необходимостью подготовки квалифицированных кадров, для обслуживания производственного оборудования. Одновременно с этим, особую значимость приобретает научно обоснованный выбор места размещения солнечных панелей. Солнечные панели электростанций обычно занимают площадь размером в несколько футбольных полей. Если они располагаются в пустынных, необжитых и неосвоенных территориях, то возникает только одна проблема – аккумуляция и передача электроэнергии в отдаленные районы потребления.

В случае, если сотни и тысячи солнечных панелей занимают площади сельскохозяйственных пригодных земель, то возникают проблемы социально-экономического и экологического характера. В частности, большое количество солнечных панелей накрывая поверхность земли на значительных площадях оказывает негативное воздействие на биоразнообразие этих территорий. Учет этих и других последствий организации солнечных электростанций обуславливает необходимость принятия

превентивных мер по минимизации негативных последствий их эксплуатации.

Следует отметить, что именно солнечная и ветровая энергетика становятся основополагающими столпами зеленой энергетики в республике. Не секрет, что на государственном уровне поощряется создание новых центров по использованию альтернативных источников энергии. В конце 2023 года в Карадагском районе республики началось строительство самой большой солнечной электростанции на Кавказе. (1). Вместе с этим, планируется строительство солнечных электростанций и на освобожденных от армянской оккупации земель Карабаха. Уже в Джебраильском районе компания ВР строит солнечную электростанцию "Шафак" мощностью 240 МВт, которую планируют сдать в эксплуатацию к концу 2025 года. Одновременно с этим, ныне на крышах новых жилых и административных зданий устанавливаются солнечные панели.

Потенциал ветроэнергетики пока практически остается неиспользованным. Наибольший природно-ресурсный ветроэнергетики потенциал республики связан с Абшеронским полуостровом, приморскими районами и островами Каспийского моря. Согласно прогнозу Всемирного банка, потенциал офшорной ветроэнергетики Азербайджана составляет 35 ГВт на мелководье и 122 ГВт на больших глубинах для плавучих фундаментов (2). Как и при строительстве солнечных электростанций, строительство ветроустановок требует определенных условий, которые обуславливает необходимость учета географии дислокации потребителей, объектов инфраструктуры, жилых и административных зданий. Непременным условием создания сети ветроустановок является соблюдение требований безопасности по их

эксплуатации. Известно, что мощность ветроустановок и их размеры (высота и длина лопастей) определяют радиус их безопасной зоны. Таким образом, соблюдение этих условий в определенной степени ограничивают ареалы потенциального размещения ветроустановок.

Приморские районы и острова республики обладают большой аттрактивностью для строительства ветроустановок. Международный опыт показывает, что в приморских районах обычно размещают многочисленные ветроустановки в отдаленных от населенных пунктов зонах. Между тем, значительная часть приморских районов республики остаются достаточно высоко востребованными многими отраслями хозяйства. Именно на побережье «сталкиваются» экономические интересы нефтяной индустрии, транспорта, рыбного хозяйства, туризма, строительства и т.д.

На протяжении последних десяти лет на севере Абшеронского полуострова эксплуатируются несколько десятков ветроустановок небольшой мощности. В 2023 году Саудовская компания Acwa Power осуществляет строительство парка ветростанций (ВЭС) "Хызы-Абшерон" мощностью 240 МВт и планирует завершить проект к 2025 году. (3). Одновременно с этим, рассматривается возможность строительства ветряной электростанции мощностью 100 МВт в Кяльбаджар-Лачинской зоне. Государство весьма заинтересована в продвижении зеленой энергетики, в том числе ветряной энергетики в освобожденных территориях, что предопределяет проведение соответствующих изыскательных работ по выбору места строительства ветряных установок. Освобожденные территории в основном представлены горными и предгорными областями, что усложняет задачу мест размещения ветряных установок. Причем, высокая

пересеченность местности создает дополнительные проблемы в определении основных направлений розы ветров. Ко всему этому следует добавить, существующие сложности по восстановлению разрушенных поселений. Ныне формируемая новая система расселения будет определять определяющую роль в создании производственных отраслей, в том числе в создании сети энергетической системы.

Понятно, что стоимость создания мощностей ветряной энергетики и доставки электроэнергии к потребителю, по сравнению с традиционной энергетикой, будет существенно больше. Для снижения этой разницы, в начальном периоде реализации ветроэнергетических проектов и строительства ветроустановок, необходимо со стороны правительства поощрение и содействие льготного финансирования. Наряду с этим, следует разрабатывать комплексные программы по комбинированному использованию имеющихся всех видов возобновляемых источников энергии (малая энергетика, солнечная и ветровая энергия). Как нам представляется, лишь при комбинированном использовании различных источников энергии можно достичь повышения эффективности потребления электроэнергии.

При высокой волатильности цен на углеводородное сырье, связанное в глобальном масштабе с возникающими трудностями по их транспортировке и доставке к потребителям, все более востребованным становится реализация проектов по поставкам «зеленой энергии» за пределы республики. В организации проекта по поставке «зеленой энергии» на европейский рынок Азербайджан установил партнерские связи с Грузией, Румынией и Венгрией. В соответствии с реализуемым проектом, предполагается через Грузию, по дну Черного моря,

экспортировать электроэнергию в страны Европы. Интерес к этому проекту уже проявили Казахстан, Узбекистан, Туркменистан и даже Армения. Со всей очевидностью можно ожидать, что Россия и Иран в ближайшем будущем также изъявят желание участвовать в этом проекте. Как известно, Россия, Азербайджан и Иран несколько лет тому назад объединили свои энергосистемы, с целью регулирования энергопотребления в пиковые их периоды.

Одной из стратегической целей развития национальной экономики к 2030 году остается развитие мощности генерации «зеленой энергии» и увеличение ее доли в энергобалансе республики до 30 процентов. Для достижения этого, следует планомерно продолжать курс по поддержке проектов реализации зеленой энергетики в тех регионах республики, где имеется значительный потенциал альтернативных источников энергии.

Список использованной литературы:

1. Баба Рзаев. Самая большая электростанция на Кавказе будет введена в эксплуатацию в 2025 году. 23.12.2023 - <https://ru.apa.az/energy-and-industry>

2. Айгюль Тагиева. Потенциал и финансирование: каковы сценарии развития ветроэнергетики в АР. 11.06.2022 – <https://az.sputniknews.ru/20220611/potentsial-i-finansirovanie-kakovy-stsenarii-razvitiya-vetroenergetiki-v-ar-442744090.html>

3. Али Асадов и вице-президент БР обсудили строительство солнечной электростанции в Карабахе. 20.01.2024 - <https://az.sputniknews.ru/20240120/ali-asadov-i-vitse-prezident-bp-obsudili--stroitelstvo-solnechnoy-elektrostantsii-v-karabakhe-462098302.html>

B.H.Şirinov
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-4872-4035
revan622@mail.ru
S.Ə.Cəfərova
müəllim, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
nəzdində İnşaat Kolleci

İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ VƏ ZƏNGƏZUR QƏZASINDA BAŞ VERMİŞ DEMOQRAFİK DƏYİŞİKLİKLƏRİN FƏSADLARI

Xülasə

Məqalədə İrəvan şəhərində və Zəngəzur qəzasında baş vermiş demoqrafik dəyişikliklərin Qərbi Azərbaycanlılar üçün fəsadları, Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur üzərində suverenliyinin bərpası və yerli azərbaycanlı əhalinin bu bölgəyə qayıtması, ermənilərin Qərbi Azərbaycana köçürülməsi və azərbaycanlıların deportasiyası mərhələləri kimi məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, deportasiya, icma, demoqrafiya, mədəni irs, etnik təmizləmə.*

Azərbaycan hökumətinin indiki Ermənistan ərazisində yerli əhalini öz ata-baba yurdlarına qaytarmaqla tarixi ədaləti bərpa etmək söyləri fonunda “Qərbi Azərbaycan” ifadəsi medianın başlıqlarında getdikcə daha çox yer alır. Qərbi Azərbaycan uzun müddətdir ki, Ermənistan hökuməti və xalqı tərəfindən Azərbaycan irsinin dağıdılması yolu ilə təbliğ edilən saxta povestlər və təhrif olunmuş tarixi faktlar arxasında müasir Ermənistanın - tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış bir ölkənin sərhədləri daxilində gizlənilir.

Azərbaycan 2020-ci ildə 44 günlük müharibə zamanı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarını erməni işğalından azad etdiyi kimi ədaləti bərpa etmək və həqiqəti bərqərar etmək vaxtıdır. Xüsusilə qeyd edirik ki, Bakının Qərbi Azərbaycanın bərpası strategiyası sülhə əsaslanır.

Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur üzərində suverenliyinin bərpası və yerli azərbaycanlı əhalinin bu bölgəyə qayıtması Azərbaycanın müasir Ermənistan ərazisində Qərbi Zəngəzura - Qərbi Azərbaycanın bir hissəsinə sakinlərin qayıtmasına nail olmaq üçün əlverişli şərait yaratdı.

“Əlbəttə, qərbi azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarına qayıtmalıdır, bu onların hüququdur, bütün beynəlxalq konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Biz isə Azərbaycan dövləti olaraq bu hüququn təmin olunması üçün əlimizdən gələni etməliyik. Mən yenə də ictimaiyyət nümayəndələri ilə görüşdə dedim ki, biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik və əminəm ki, biz buna nail olacağıq”, - deyə Prezident İlham Əliyev yerli telekanallara verdiyi son müsahibəsində bildirib.

Prezidentin dedikləri Azərbaycanın Qərbi Azərbaycanla bağlı planlarının ümumi ifadəsidir. Ermənistanla üçüncü müharibə regionda ən güclü silahlı qüvvələrə və resurslara malik olsa da, Bakı üçün seçim deyil. Bundan başqa, Azərbaycan tərəfi Ermənistanla qarşı heç bir ərazi iddiası irəli sürmür. Azərbaycan öz sərhədlərini yeni torpaqlara qədər genişləndirmək istəmir; Azərbaycan qoşunları şərti sərhəddə erməni təxribatlarının qarşısını alarkən belə, qonşu dövlətin ərazisinə irəliləmək əmri almayıb, baxmayaraq ki, bu, bir-iki dəfə baş verə bilərdi. Bu arada Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan) azərbaycanlıların deportasiyası ermənilərin etnik təmizləmə kampaniyasının yeganə mərhələsi deyildi. Deportasiyadan sonrakı dövr Qərbi Azərbaycanda yaşayan yerli azərbaycanlıların mədəni irsinə də zərbə vurdu.

“Eyni zamanda, ictimaiyyət nümayəndələri ilə görüşdə demişəm ki, deportasiyadan sonra getdikləri kəndlərdə demək olar ki, ümumiyyətlə, həyat yoxdur. Video kadrlar var, başqa sənədlər var, bu kəndlərə səfər edənlər var. Görürlər ki, orada hər şey dağıdılıb, həyat yoxdur”, - deyən prezident Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda indi baş verənlərə bənzər bütün imkanlardan istifadə edərək bu yaşayış məntəqələrini bərpa edəcəyinə söz verib.

2022-ci il dekabrın 24-də Bakıda Qərbi Azərbaycan icmasının üzvləri ilə görüşündə Prezident Əliyev demişdi ki, Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır. Bunu çoxsaylı tarixi sənədlər, xəritələr və tarixin özü təsdiq edir. Onun sözlərinə görə, “Azərbaycanlılar öz tarixi bölgələrindən - Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilənlər və biz bu əhvalatı yaxşı bilirik, xatırlayırıq. Biz azərbaycanlıların yaşadıkları qəsəbələrin sayını da yaxşı bilirik - 170-dən çox kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşayırdı. Mən o vaxtkı Ermənistanı, Ermənistan Respublikasını nəzərdə tuturam. 90-a yaxın kənddə 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi. Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla qovulub, çoxları öldürülüb, işgəncələrə məruz qalıb. Amma təəssüflər olsun ki, ermənilər Qarabağda olduğu kimi Qərbi Azərbaycanda da bütün tarixi-dini abidələrimizi yerlə-yeksan edib dağıdıblar. Onlar azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyirdilər, lakin buna nail ola bilmədilər, çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var”.

Prezidentlə görüşdən sonra “Qərbi Azərbaycan İcması” qeyri-hökumət təşkilatı tarixi ədalətin bərqərar olması, məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması üçün lazımi tədbirlər gördü. Yanvarın 5-də İcma 20-ci əsrin müxtəlif illərində Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların siyahıyaalınmasına başladı. Hazırda o dövrdə azərbaycanlıların yaşadıkları 300-dən

çox yaşayış məntəqəsinin 150-dən çoxunda əhalinin siyahıyaalınması aparılıb və bu istiqamətdə işlər davam etdirilir.

Yanvarın 12-də Qərbi Azərbaycan icmasının üzvləri Ermənistan hakimiyyətinə məktub göndərərək 1905-06, 1918-21, 1948-53 və 1988-91-ci illərdə azərbaycanlıların zorla qovulduğunu, azərbaycanlıların tarixi və mədəni abidələrinin kütləvi şəkildə məhv edildiyini xatırladıblar. Məktubun son bəndlərində İrəvandan azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycanda öz vətənlərinə təhlükəsiz qayıtmaları üçün lazımı şərait yaratmağa çağırılır.

Azərbaycan hakimiyyəti əmindir ki, Cənubi Qafqazda və bütün Avrasiya regionunda monoetnik dövlətlər olmadığından, etnik azərbaycanlıların qayıtması Ermənistan üçün də faydalı olacaq. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi, bu, Ermənistana “monodövlət damğasını silməyə” kömək edəcək.

Müxtəlif mənbələrə görə, Ermənistan əhalisinin demək olar ki, 99 faizini ermənilər təşkil edən monoetnik dövlətdir. Bu fakt yerli sakinlər üçün “qürurverici məqamdır”, çünki onlar özlərini Cənubi Qafqazda “yerli” hesab edirlər və etnik müxtəlifliyə dözümsüz olduqları bilinir. 2022-ci ilin avqustunda BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının İrqi Ayrı-seçkiliyin Aradan Qaldırılması Komitəsi öz hesabatında Ermənistanın monoetnik dövlət statusundan narahatlığını ifadə edib.

Ermənilər öz ölkələrində müstəsna üstünlüklə öyünərkən, 2022-ci il dekabrın 30-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Qərbi Azərbaycanla bağlı üç tarix bölməsi, xüsusən də qanunsuz olaraq dəyişdirilmiş Azərbaycan yer adlarının tədqiqi ilə və ermənilər tərəfindən təhrif edilmişdir. Bu, ölkədə başqa xalqların da yaşadığını göstərir.

Qərbi Azərbaycan- Azərbaycanın ölkənin qərb hissəsindəki tarixi torpaqları sovet hakimiyyətinin hazırladığı “parçala və hökm sür” planının qurbanına çevrilməzdən əvvəl

etnik azərbaycanlılar tərəfindən məskunlaşmışdı. Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri (müasir İrəvan) və Zəngəzur ərazisi müvafiq olaraq 1918 və 1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən (AXC) zorla ayrılana qədər Azərbaycan əhalisinin və mədəniyyətinin beşiklərindən biri olmuşdur.

İrəvan yarandıqdan sonra ilkin olaraq etnik azərbaycanlılar yaşamışdır. Erməni tarixçisi və keşiş Hovhannes Şahxatunyan yazırdı ki, 1441-ci ildən 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığını 390 il idarə etmiş 49 xanın hamısı Azərbaycan türkləridir. Onun sözlərinə görə, Erməni Sovet Ensiklopediyasına Azərbaycan İrəvan xanlarının adları ilə siyahı daxil edilib. Çikaqo Universitetinin siyasi elmlər və tarix üzrə fəxri professoru Ronald Qriqor Suniyə görə, 1918-ci ildə Osmanlı İmperiyası və Zaqafqaziya Seyminin nümayəndələrinin iştirak etdiyi Batumi konfransından əvvəl İrəvan müsəlman şəhəri idi. 1787-ci ildə Azərbaycanla gürcü hökmdarları arasında gərginlik yarananda rus məxfi agent, Gürcüstandakı nümayəndəsi və polkovnik Stepan Burnaşev general Qriqori Potemkinə yazdığı məktubda Osmanlı hakimiyyətinin Azərbaycanı müdafiə edəcəyini və Azərbaycanın İrəvan şəhərinin ona verilməsinə razılıq verməyəcəyini bildirirdi.

Ermənilər İrəvanda 1804-1812 və 1826-1828-ci illərdə iki müharibədə imperiyanın farslar üzərində qələbəindən sonra başlayan Rusiya imperiyası tərəfindən onların kütləvi şəkildə köçürülməsi nəticəsində məskunlaşmışdılar. Osmanlı və İran ərazilərindən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi məsələsini həll etmək üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Köçürülmə nəticəsində 1828-1829-cu illərdə Qarabağda ermənilərin sayı 18 min nəfərə, 1843-cü ilə qədər isə 34 min 606 nəfərə çatmışdı. Ermənilərin Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqaza köçürülməsinin növbəti dalğası 1904-cü ildən 1915-ci ilə qədər davam etdi, o zaman Azərbaycanda 260 mindən çox etnik

erməni yerləşdirildi. Etirazlara baxmayaraq, 130 minə yaxın erməni Azərbaycanın İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarına (Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanın Gəncə şəhərinin adı) köçürüldü.

İrəvan 1918-ci il mayın 29-da yeni yaradılmış ermənistan respublikasına təhvil verildi. Şəhər “könüllü” təhvil verilsə də, tarixi mənbələr prosesin xarici qüvvələrin təzyiqi ilə zorla həyata keçirildiyini iddia edir.

İrəvanın ilhaqı onun yerli azərbaycanlı əhalisinə və mədəni irsinə ziyan vurdu. 1916-cı ilin məlumatlarına görə İrəvanda 373 mindən çox azərbaycanlı yaşasa da, 1922-ci ildə əhalinin siyahıyaalınmasında cəmi 12 min azərbaycanlı qeydə alınıb.

“Erməniləşdirmə”nin və azərbaycanlıların İrəvandan deportasiyasının sonuncu mərhələsi 1988-ci ildə, tarixi Qərbi Azərbaycan bölgəsində və ya indiki Ermənistanda yaşayan 300 mindən çox etnik azərbaycanlı öz ata-baba yurdlarından zorla qovulduğu zaman baş verdi.

1920-ci il aprelin 28-də bolşevik qoşunları ADR-i tabe etdikdən az sonra Zəngəzur rayonunun əhəmiyyətli hissəsi də Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil oldu. Ərazilərin ilhaqı sovet imperiyasının himayəsi altında baş verdi ki, bu da Azərbaycan hakimiyyətini ermənilərə ərazi güzəştlərinə getməyə məcbur etdi.

Türk boylarının məskunlaşdığı Zəngəzur bölgəsinin 11-12-ci əsrlərdə 150 illik hakimiyyəti dövründə Səlcuq imperiyasının tərkibində olması bölgədə türk-islam təsirini daha da genişləndirdi. 13-cü əsrdən başlayaraq ərazi monqol-tatar tayfalarının və Teymuri imperiyasının işğalına məruz qaldı. XV-XVIII əsrlərdə ərazi orta əsr Azərbaycan dövlətləri olan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvilərin tərkibində olmuşdur.

İrəvan şəhərində və Zəngəzur qəzasında demoqrafik dəyişikliklər Çar Rusiyası və Sovetlər İttifaqı dövründə baş

vermişdir. İrəvanda olduğu kimi, Zəngəzurun demoqrafik tərkibində əhəmiyyətli dəyişikliklərə Rusiya imperiyası tərəfindən ermənilərin köçürülməsi və daha sonra həmin erməni köçkünlərinin azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədilməsi səbəb olmuşdur.

Erməni silahlı qüvvələrinin 1905-1907 və 1914-1920-ci illərdə Zəngəzurdə həyata keçirdikləri qırğınlar nəticəsində yarım milyona yaxın azərbaycanlı və digər yerli müsəlman sakinlər qətlə yetirilib. Bu illərdə Zəngəzurun 115 müsəlman kəndi yer üzündən silinib. 1919-cu ildə erməni millətçiləri Zəngəzurun Çaylı və Oxçu kəndlərində 900 müsəlmanı, o cümlədən 400 qadın və uşaq öldürmüşlər. Həmin il “Daşnaksütyun” partiyasının ifrat sağçı millətçiləri Zəngəzuru “Ermənistanın ayrılmaz hissəsi” elan etdilər və 1920-ci ildə Zəngəzurun 3-cü və 4-cü bölmələrində ümumilikdə 51 kəndi ələ keçirərək rayonun “erməniləşdirilməsi” prosesini başa çatdırdılar.

1933-cü ildə Ermənistan SSR ərazisi rayonlara bölündü, onların adları dəyişdirildi. Qafan, Gorus, Qarakilse, Mehri kimi Azərbaycan rayonları erməni adları almışdır.

Müasir Ermənistan ərazisindəki tarixi azərbaycanlı məskənlərinin erməniləşdirilməsinin sonuncu mərhələsi 1988-1991-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan 300 mindən çox etnik azərbaycanlının öz ata-baba yurdlarından qovulması ilə həyata keçirilib.

Ermənilərin Qərbi Azərbaycana köçürülməsi və azərbaycanlıların deportasiyası amansız etnik təmizləmə kampaniyasının növbəti mərhələsinə zəmin yaratdı. Bu dəfə Azərbaycan sakinlərinin irsinə qarşı yönəldilib.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Tarix İnstitutunun mədəni irs üzrə eksperti, elmi işçisi Faiq İsmayılov bildirib ki, ermənilər müasir Ermənistan ərazisində 3500-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsini məhv ediblər. Vaxtilə etnik

azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdə yaşayış binalarını, məscidləri, alban dövrünə aid ziyarətgahları, boyalı daş nümunələrini, qəbir daşlarını və s. dağıdıblar.

İrəvanda dövlət tərəfindən icazə verilən mədəni vandalizm şəhərin azərbaycanlılara məxsus olduğunu göstərən bütün maddi sübutların məhv edilməsinə yönəlmiş genişmiqyaslı anti-Azərbaycan kampaniyasının tərkib hissəsi idi. Tarixi mənbələrə görə, 20-ci əsrin əvvəllərində İrəvan vilayəti (indiki İrəvan və Ermənistanın şimal rayonları) ərazisində 310 məscid qeydə alınmışdır. Ancaq bu gün şəhərdə yalnız bir məscid görmək olar - "Fars" adlanan Göy Məscid. Bundan başqa, Dəmirbulaq məscidi, Əmir Səədin məqbərəsi, Sərdar məscidi, Təpəbaşı məscidi və azərbaycanlılara məxsus onlarla başqa mədəniyyət və dini abidələr Ermənistan tərəfindən planlaşdırılmış mədəni vandalizm aktlarına məruz qalıb.

Hazırda Bakıda yaşayan ermənilərin sayı 20 min nəfər təşkil edir üstəlik, paytaxt Bakının tam mərkəzində erməni kilsəsi qorunub saxlanılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. <https://caliber.az/post/137116/>
2. Azərbaycan ensiklopediyası, Deportasiya. Bakı- 1998.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin, Prezident kitabxanası, məqalələr toplusu. (2009 – 2014-cü illər).
4. B.Ə.Budaqov, Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1995, 270 səh.
5. S. N. Mirmahmudova Ermənistanda türk mənşəli yer adları. B., «Yazıçı». Ədəbi nəşrlər evi,.1995. 72 səh.

ZƏNGƏZURDA TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRƏ QARŞI ERMƏNİ SOYQIRIMI SİYASƏTİ

Xülasə

Məqalədə Zəngəzurun tarixindən, coğrafiyasından və türk mənşəli toponimlərinə qarşı erməni separatçılarının siyasətindən, vaxtilə həmin bölgədə yaşamış türklərin, azərbaycanlıların yaşadıkları yer-yurd adlarının ermənilər tərəfindən dəyişdirilməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *Zəngəzur, Gorus, hidronim, etnotoponim, soyqırımı.*

XX – XXI əsrlərdə ümumilikdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən soyqırımı, etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində xalqımız dəfələrlə ağır faciələrlə, məşəqqətlərlə üzləşmişdir. Mərhələlərlə gerçəkləşdirilən qeyri-insani siyasət nəticəsində yüzminlərlə azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycandan – minillər boyu yaşadıkları doğma tarixi, dədə-baba torpaqlarından didərgin salınmış və müxtəlif kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmışlar. Ermənilər öz mənfur siyasətlərini gerçəkləşdirmək üçün müxtəlif üsul və vasitələrə, tarixi saxtalaşdırmağa, yaşadıkları coğrafiyada türk mənşəli toponimləri dəyişdirməyə, siyasi təxribatlara, separatizmi və qonşu xalqlara qarşı təcavüzü dəstəkləməyə əl atırlar. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, onlar son yüz ildə indiki Ermənistan ərazisində minlərlə türk mənşəli coğrafi adlarımızı dəyişmişlər. Həm sovet dönməində, həm də müstəqillik dövründə Zəngəzur mahalında, onun bir hissəsi olan Qərbi Zəngəzurda da türk

mənşəli toponimlərə qarşı ermənilər tərəfindən əsil soyqırımı siyasəti yeridilmişdir.

Zəngəzur Azərbaycanın və Ermənistanın bir hissəsini əhatə edən tarixi mahaldır. Zəngəzur bölgəsi Qarabağ ilə Naxçıvan arasında yerləşir. **Zəngəzur** Albaniyanın tarixi Sünik (*Sisakan* – Göyçə gölündən Araz çayına qədər olan tarixi ərazi) əyalətinin bir hissəsinin XIV əsrdən sonrakı adıdır. Zəngəzur ətazisi Azərbaycanın tarixinə görə ən qədim, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə ən strateji, təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir.

Zəngəzur mahalı Qərbi Zəngəzur (Ermənistan Respublikası) və Şərqi Zəngəzur (Azərbaycan Respublikası) adlanan iki hissədən ibarətdir. Qərbi Zəngəzura Gorus, Qafan, Sisian (Qarakilsə), Meğri (Mehri) inzibati rayonları, Şərqi Zəngəzura isə Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Cəbrayıl rayonları daxildir. XX əsrin əvvəllərində aparılmış siyahıyaalmaya görə bütövlükdə Zəngəzur mahalında 149 azərbaycanlı kəndi olmuşdur [1; s. 42 – 43].

Zəngəzur toponiminin özünün ad açımı ilə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Bir qisim tədqiqatçılar quruluş etibarı ilə mürəkkəb söz olan **Zəngəzur** toponimini iki komponentə – **zəngə** (**zəngi**) və **zur** hissələrinə ayırırlar. Onlara görə **zəngi** tayfa adı, **zur** komponenti isə türk dilində “*dərə*”, “*yarğan*” mənasında işlənən **car** sözünün fonetik variantıdır. Deməli, onlar **Zəngəzur** coğrafi adına etnotoponim kimi yanaşırlar. **Zəngi** (*zəngə*) etnotoponimi XVI əsrin əvvəllərində qızılbaşlara qoşulmuş **Zəngi** tayfasının adındandır [2; s. 262].

Zəngəzur toponimi tarixən bu ərazilərdə yaşamış, qəhrəmanlığı, cəsurluğu ilə seçilmiş **Zəngi** tayfasının adı ilə bağlıdır. Tarixdən məlumdur ki, **Zəngi** tayfaları görkəmli qoşun başçıları, sərkərdələri, dövlət və mədəniyyət xadimləri ilə məşhur olan türk boyudur. Onlar Orta Asiyadan tutmuş Qafqaza, Yaxın Şərqə qədər geniş arealda yayılmışlar. **Zəngilər** eramızın

əvvəllərində daha geniş coğrafiyada yaşamışlar. Hazırda onlar Cənubi Qafqazdan başqa Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Əfqanıstan, Pakistan, İran, İraq, Türkiyə, Rusiya və başqa ölkələrdə də yaşayırlar.

Zəngəzur toponimin ad açımına müxtəlif prizmalardan yanaşan araşdırıcılar da vardır. Belə ki, bölgədə Tatev monastırı adlanan köhnə bir kilsə var. Əmir Teymur bölgəni fəth etmək istədikdə ona zəngin insanları xəbərdar etdiyini və onların qarşısını aldığını söyləyirlər. Beləliklə, təxribatçılar göndərilir. Şəhər olanda monqollar xalqın küçələrə çıxması üçün **zəngi** çalırlar. Bundan sonra xalq, camaat bir-birinə dedilər: “**Güc zəngi (zəngezor) çalındı...**”

Qədim fars dilində **zəng** komponentinin **səng** (“daş, qaya”) sözündən ibarət olması fikrini əsas götürərək, **Zəngəzur** toponimini **zəng** və **zur** (“uzun”) komponentləri ilə əlaqələndirənlər (“uzun qaya, daş”) da vardır. Dilimizdə **zəngi** sözünün “qara” mənası da var [3; s. 295].

Tarixdən məlumdur ki, Zəngəzur 40 ilə yaxın – Cavidan və Babək dövründə Xürrəmilər hərəkətinin, ərəblərə qarşı döyüşlərin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Zəngəzurdə atəşpərəstlik məbədləri yerləşirdi. Ərəblər VII əsrin II yarısından başlayaraq Cənubi Azərbaycan – Naxçıvan – Gorus – Laçın – Bərdə istiqamətləri ilə hərəkət edərək Albaniyanı (Şimali Azərbaycanı) zəbt etmişlər.

XI əsrdə – 1065-ci ildə Böyük Səlcuq İmperiyasının hökmdarı Alp Arslan Qafan şəhərini tutaraq Sünik knyazlığının mövcudluğuna son qoymuşdur. 150 il davam edən səlcuqlu hökumranlığı dövründə indiki Zəngəzur ərazisində çoxlu sayda türksoylu tayfalar məskunlaşmışdır.

Zəngəzur 1236-cı ildə monqol-tatarlar, 1395-ci ildə Əmir Teymur tərəfindən zəbt edilmişdir. Sonralar o, Qaraqoyunlu (1410 – 1468), Ağqoyunlu (1468 – 1502), Səfəvi qızılbaşlarının (1502 – 1736) hakimiyyəti altında olmuşdur. Xanlıq dönməində

Zəngəzur Qarabağ xanlığının, çar Rusiyası dövründə isə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində olub.

1905 – 1907 və 1914 – 1920-ci illərdə silahlı erməni dəstələrinin Zəngəzur mahalında törətdikləri qırğınlar nəticəsində ümumilikdə 400 000-dən çox yerli türk əhali öldürülmüş, 115 müsəlman kəndi yer üzündən silinmişdir. Osmanlı imperiyası ilə bağlanan müqaviləyə görə, Zəngəzur bölgəsi yeni yaranan Ermənistan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinə daxil olmamışdır. Bu müqaviləni tanımaq istəməyən Andranik Ozanyan Osmanlı ordusundan qaçaraq Zəngəzur bölgəsinin də bir hissəsini işğal etmişdir...

30 noyabr 1920-ci il tarixində keçirilən Azərbaycan K(b) P MK Siyasi və Təşkilat Bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarla Zəngəzur mahalının böyük bir hissəsinin Ermənistana verilməsi məsələsi öz həllini tapdı. Qərarla Zəngəzur bölgəsi 2 yerə – Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi Zəngəzur qəzası (Kürdistan qəzası) hissələrinə bölmək təklif edilirdi [4; s. 284]. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6742 kv. verstlik ərazisindən 3105 kv. verst Azərbaycan SSR tərkibində qalmış, 3637 kv. verst isə Ermənistana verilmişdir. Bəli, 1 dekabr 1920-ci il tarixində Zəngəzurun qərb hissəsi Sovet Ermənistanına bağışlanmışdır.

70 illik Sovet dönməində ermənilər bütün Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları yuzlərlə yaşayış məntəqələrinin (oykonimlərin), dağ, dərə, təpə, düz, çökək, çuxur və s. (oronimlərin), arx, bulaq, çay, göl və s. (hidronimlərin) adını dəyişdirərək erməniləşdirmişlər. Bu proses Zəngəzurdə də özünü bariz şəkildə göstərmişdir.

Son 100 ildə ermənilər Azərbaycan və türk mənşəli toponimlərə münasibətdə həmişə qərəzli mövqe nümayiş etdiriblər. Ermənistan deyilən Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Qərbi Zəngəzurdə türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilərək erməniləşdirilməsi faktlarla sübut olunmuşdur. Sanki onlar bu coğrafiyada azərbaycanlıların izlərini silməyi qarşılarına

məqsəd kimi qoymuşlar. Sovetlər dönmənin hər bir on ilində Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti demək olar ki, onlarla kəndlərimizin adlarını dəyişərək, onları erməniləşdirmişdir. Təəssüf ki, onları bu hüquqa zidd olan hərəkətlərindən çəkəndirmək mümkün olmamışdır. Onlar 3 yanvar 1935-ci il tarixində Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadıkları 76, 2 mart 1940-cı il tarixində 13, 1 iyun 1940-cı il tarixində 11, 7 dekabr 1945-ci il tarixində 18, 4 aprel 1946-cı il tarixində 26, 26 aprel 1946-cı il tarixində 29, 15 iyul 1946-cı il tarixində 14, 10 sentyabr 1946-cı il tarixində 12, 12 noyabr 1946-cı il tarixində 24, 19 aprel 1950-ci il tarixində 19, 3 iyul 1968-ci il tarixində 14, 25 yanvar 1978-ci il tarixində 74, 19 aprel 1991-ci il tarixində 91 yaşayış məntəqəsinin adını dəyişdirmişlər [5; s. 750 – 765]. Bunlar hələ sovet dönməində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların yaşadıkları adları dəyişdirilmiş məntəqələrin heç yarısı da deyil.

Əbətə ki, bu külək Zəngəzur ərazisindən (Qərbi Zəngəzur) də yan keçməmişdir. Bu bölgədə də ermənilər zaman-zaman azərbaycanlıların yaşadıkları türk mənşəli məntəqələrin adlarını dəyişmişlər. Onlara bəzi nümunə olaraq **Gorus rayonu** üzrə: Əliqulukənd – *Azataşen* (01.06.1940), Qurqalaq kəndi – *Kurtkullak* (09.04.1941), Muğancıq kəndi – *Haygedzor* (19.04.1950), Yaycı kəndi – *Qarjis* (03.07.1968); **Qafan rayonu** üzrə: Acıbac kəndi – *Acibac* (09.04.1991), Dəymədağlı kəndi – *Şrvenants* (12.11.1946), Dördnü kəndi – *Antaraşat* (29.06.1949), Gütqum – *Gedamuş* (29.06.1949), Qovşut kəndi – *Kavçut* (09.04.1991), Pirməzrə kəndi – *Katnarat* (29.06.1949), Sirkətas – *Xdrants* (03.01.1935), Zeyvə kəndi – *David-bek* (29.06.1949); **Mehri rayonu** üzrə: Lehvaz kəndi – *Leyvaz* (19.04.1991), Lök kəndi – *Vartanadzor* (18.06.1960), Maralzəmi kəndi – *Tskut* (1991); **Sisyan rayonu** üzrə: Əlili kəndi – *Salvard* (03.01.1935), Qarakilsə kəndi – *Sisyan* (02.03.1940), Məliklər – *Spandaryan* (04.05.1939), Murxur

kəndi – *Tsqut* (1990), Saybalı kəndi – *Sarnakunk* (10.09.1946), Şinatağ kəndi – *Lernaşen* (02.03. 1940), Təzəkənd – *Tasik* (03.07.1968), Urud kəndi – *Vorotan* (03.07.1968) və başqalarını göstərmək olar [6; s. 334.]

Göründüyü kimi, Zəngəzurda türk mənşəli toponimlərin erməni millətçiləri tərəfindən ucdantutma dəyişdirilməsi, erməniləşdirilməsi onların xalqımıza qarşı apardıqları soyqırımı siyasətinin tərkib hissəsidir. Biz Qarabağ torpaqlarımızın müvəqqəti işğal altında olan zaman da bunun şahidi olmuşuq. O zamanlar da onlar müvəqqəti işğal etdikləri Qarabağda yüzlərlə coğrafi adlarımızı dəyişdirmişdilər. Məsələn, Füzuluni Varanda, Laçını Berdzor, Zəngilanı Kovsakan, Ağdamı Akaku, Şuşanı Şuşi və s. Əlbəttə ki, bütün bunlar ermənilərin əyintili xislətlərindən xəbər verir.

Sonda bir faktı da qeyd etmək tamamilə yerinə düşər ki, Zəngəzur mahalı ərazisindəki bütün çayların adları (*Araz çayı, Bazarçay, Bərgüşad çayı, Bəsitçay, Çaundur çayı, Dəli çay, Əyri çay, Oxçu çayı, Oxdar çayı* və s.) Azərbaycan və türk dilində olan adlardır. Son onillərdə aparılan tarixi, etnoqrafik, linqvistik, toponimik tədqiqatlar bunu deməyə əsas verir ki, bir neçə kənd istisna olunmaqla, Zəngəzurda erməni mənşəli topoformant yoxdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kavkazskiy kalendar na 1900 q. III Otdel. Statist. Sved. s. 42 – 43. Yelizavetpolskaya quberniya. Cvod statističeykix dannıx izvleçennıx iz posemeynıx spiskov naseleniya Kavkaza. Tiflis, 1888, c. V.

2. B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev: Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Oğuz eli”, 1998, s. 262.

3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cildə. II c. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s. 295.

4. İ.Musayev: Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917 – 1921) monoqrafiyası. Bakı, 1998, s. 288.

5. Həsən Mirzəyev: Qərbi Azərbaycanın Dərələyaz mahalı. Bakı, “Elm”, 2004, s. 750 – 765.

6. Musa Urud: Zəngəzur toponimləri. Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2013, s.334.

T.Ş.İsmayılzadə

TGT sədr, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

QƏRBİ AZƏRBAYCAN REGIONLARINDA GƏNCLƏRİN SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNƏ CƏLB OLUNMASI PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Sahibkarlıq fəaliyyəti cəmiyyət üzvlərinin şəxsi gəlir və ya mənfəət əldə etməyə yönəldilən, öz riski və öz əmlak cavabdehliyi ilə həyata keçirilən müstəqil təşəbbüskar təsərrüfat fəaliyyətidir. Sahibkarlıq fəaliyyətində təsərrüfat qanunlarının qəbul olunması, məhdud resurslardan istifadənin daha müntəzəm üsullarının axtarılıb tapılması, az xərclə və keyfiyyətli məhsul istehsalı, yeni xidmət üsullarını tapılması, satışın səmərəli təşkili, istehlakçıların araşdırılması, rəqiblərin hərtərəfli öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir.

Açar sözlər: sahibkar, gənclərin sahibkarlıq fəaliyyəti, iqtisadiyyat, kiçik, orta və iri sahibkarlıq.

sahəsində "İmperiya" yaratmaq, azad fəaliyyət göstərmək, cəmiyyətdə özünü təsdiq etmək və s. Bu səbəblərdən asılı olmayaraq başlıca məqsəd gəlir, mənfəət əldə etməkdir.

Sahibkarlıq öz miqyasına görə kiçik, orta və iri sahibkarlığa ayrılır. Bazar iqtisadiyyatına keçid ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq xalq təsərrüfatının inkişafını, əhalinin məşğulluğunu, ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən edən əsas iqtisadi amildir.

Kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyəti hər bir ölkə üçün əvəzsizdir. Onlar iri müəssisələrin buraxa bilmədiyi məhsulları və ya məhsulların buraxılması üçün lazım olan hissələri istehsal edir, müxtəlif xidmətlər göstərir, iş yerləri məhdud olan yerlərdə işsizliyi qismən aradan qaldırır, istehlakçıları məhsulla təmin edir, vergi ödəməklə büdcənin gəlirini artırır, ümumi həyat səviyyəsinin yüksəlməsində kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Gənclər üçün Təhsil Mərkəzi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirdiyi "Gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə Dəstək Xidməti" adlı layihəsinin icrasına başlamışdır [3].

Bakı, Gəncə və Mingəçevir şəhərlərində reallaşdırılacaq layihənin əsas məqsədi gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə təşviq edilməsi, onların sahibkarlıq subyektinə çevrilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması, gənclərin bu sahədə bilik və bacarıqlarının artırılması, onlara hüquqi və texniki yardımların göstərilməsidir.

Layihə çərçivəsində gənclər üçün aparıcı şirkətlərdə praktiki məşğələlərin təşkili, sahibkarlıq fəaliyyətinə dair təlim proqramının və tanınmış iş adamları ilə görüşlərin keçirilməsi nəzərdə tutulur. Sahibkarlıq subyekti olmaq istəyən gənclərə texniki yardımların göstərilməsi, onlar üçün hüquqi məsləhət xidmətlərinin təşkili də planlaşdırılır.

Layihənin icrası müddətində gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək vermək məqsədilə Bakı şəhərində aparıcı

şirkət və müəssisələrinin rəhbərlərinin, habelə gənclərin iştirakı ilə əməkdaşlıq forumunun keçirilməsi də əsas fəaliyyətlərdəndir.

Hazırda ölkəmizdə əlverişli sahibkarlıq mühiti formalaşdırılmış, müvafiq qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmiş, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaradılmışdır. Hazırda çox sayda fiziki və ya hüquqi şəxs rəsmi olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğuldur. Amma statistik göstəricilərə nəzər yetirsək görürük ki, sahibkarlıqla məşğul olanların böyük əksəriyyəti orta yaşlı insanlardır. Gənclər sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində əsasən işçi rolunu oynayır. Aktiv olaraq şəxsi biznesini quran gənc yaşlı insanlar çox azdır. Gənclərlə bağlı dövlət proqramlarında da gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunması ilə bağlı müddəa mövcuddur və bu istiqamətdə müvafiq qurumlar əməli işlər həyata keçirirlər [3]. Amma bunlarla kifayətlənmək olmaz. Müxtəlif qurumlar fərqli üsullarla gəncləri sahibkarlıq fəaliyyətinə daha da həvəsləndirə bilirlər. Gənclər biznes mühitinə yenilik gətirə, müxtəlif beynəlxalq biznes toplantılarında və sərgilərdə ölkəmizi daha fəal təmsil edə bilirlər.

Bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına inteqrasiyası uğurla həyata keçirilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpa-quruculuq prosesinə infrastruktur layihələrindən başlanılıb. Prezident İlham Əliyev çıxışlarının birində bu barədə deyib: “Bu gün Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun bərpa edilməsi məsələsi bizim üçün əsas prioritetdir və mənim bölgələrə səfərlərimin əksəriyyəti məhz o bölgələrə olan səfərlərdir. Halbuki mən ölkəmizin digər yerlərinə də müntəzəm olaraq gedirəm. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda görülmüş işlər bir daha onu göstərir ki, biz bu torpaqların sahibləri öz doğma dədə-baba torpaqlarımıza qayıtmışıq. Otuz il ərzində Ermənistan bu torpaqları viran

qoyub, daş-daş üstə qoymayıb, talançılıq və soyğunçuluqla məşğul olub, barbarlıqla məşğul olub. Biz– bu torpaqların sahibləri isə gəlmişik qurmaq üçün, yaratmaq üçün...”.

Vətən müharibəsindəki tarixi qələbədən sonrakı üç il müddətində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında bərpa-quruculuq işlərinə dövlət büdcəsindən 7 milyard dollar vəsait ayrılıb [4]. Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı qəbul edilib və uğurla icrasına başlanılıb. Beləliklə, işğaldan azad olunan ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyasından, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcək. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən olunmasında rolunu daha da möhkəmləndirəcək.

NƏTİCƏ

Hazırda düşməndən təmizlənən ərazilərdə infrastruktur layihələri uğurla icra edilir. Dəmir və avtomobil yollarının çəkilişi, elektrik enerjisi, su təchizatı məsələləri, meliorativ tədbirlərlə bağlı layihələr reallaşdırılır. Qısa müddətdə salınan “ağıllı yaşayış sahələri”ndə Ağalı, Talış, Zabux kəndlərində, Laçın və Füzuli şəhərlərində məskunlaşdırma davam etdirilir. İki hava limanı artıq fəaliyyətdədir, üçüncü isə tikilir. Müasir beynəlxalq standartlar əsasında istifadəyə verilən aeroportlar nəinki iqtisadi, həm də geosiyasi və geoiktisadi baxımdan region ölkələri arasında Azərbaycanın nüfuzunu daha da gücləndirir. Ən diqqətçəkən məqam isə Azərbaycan dövlətinin bütün bu və ya digər layihələrin həyata keçirilməsinə çəkdiyi xərcləri daxili imkanlar hesabına reallaşdırmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. http://www.sahibkarol.biz/gen/html/azl/virtual_tehsil/virtual_tedris-1.htm
2. Niftullayev Vaqif “Sahibkarlığın əsasları”. Zaman nəşriyyatı, Bakı 2022
3. <https://youthfoundation.az/legislation/program/>
4. <https://sia.az/az/news/social/1030755.html>

BÖLMƏ 2

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN REGIONLARININ TARİXİ-İQTİSADI POTENSİALI VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

Z.Q.Qurbanov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
rektoru, texnika üzrə fəlsəfə doktoru

1990- CI İLLƏRƏ QƏDƏR QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN MİLLİ TƏRKİBİ

Xülasə

Qərbi Azərbaycan azərbaycanlıların tarixi torpaqları olduğu heç kimə sirr deyildir. Bu ərazilərin tarixini araşdırmaq üçün qədim dövlətləri deyil son 100 ilin tarixini araşdırmaq və faktları görmək kifayət edir. Təkcə İrəvan xanlığının tarixi coğrafiyasına diqqət yetirmək kifayət edir ki, bu ərazilərin qədim sahiblərinin azərbaycan türklərinin olması, İrəvan qalasının İrəvan xanları tərəfindən inşa edilməsi və idarə etməsini azərbaycanlılar etmişlər. Rus imperiyasının işğalından sonra İrəvan xanlığı süquta uğramışdır. İllərdir İrəvan xanlığını və azərbaycanlıların məskunlaşdığı digər coğrafiyadan köçürülməsini həyata keçirən ermənilər öz pis xislətlərindən bu dəfə də yüksək səviyyədə istifadə edərək İrəvan xanlığının , Göyçənin, Zəngəzur, Dərələyəz və digər yaşayış məntəqələrin ərazisində məskunlaşmağa başladılar.

Açar sözlər: toponim, məskən, deportasiya, milli, məskunlaşma.

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətlərindən - xanlıqlarından biri idi. Hazırda Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi yaxın keçmişdə-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının torpaqları idi. Bu torpaqların ən qədim yerli əhalisi - aborigen sahibləri Azərbaycan türkləri olmuşdur. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş hürrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar,

hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda İrəvan xanlığının ərazisində cərəyan etmişdir. Oğuznamədə - Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə"sində oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada - Göyçə dənizi ətrafındakı torpaqlarda yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olunduğu qeyd edilir. Xanlar xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sərkərdələri də özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olunmuşlar. (Yaqub Mahmudovun, "İrəvan xanlığı" kitabından)

Ermənilər zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarını fürsət düşdükcə zəbt etdiyi kimi yer-yurd adlarımızı da işğala məruz qoymuş, onları saxtakarcasına dəyişdirə bilmişlər. Və sonradan məskunlaşdıqları ərazilərdə tarixi azərbaycan toponimlərini dəyişdirmişlər. Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənləri mövcuddur ki, bu gün həmin tarixi yaşayış məskənləri ermənilər tərəfindən dağılmış, məhv edilmişdir.

Tarixi mənbələr göstərir ki, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi heç də keçmiş zamanlara aid deyildir. Onların bizim torpaqlarımıza köçürülməsi prosesi XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası tərəfindən həyata keçirilməyə başlamışdır. Bu köçürülmə tədbirləri, xüsusilə, 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədrinə müqavilələri əsasında baş tutmuşdur. Həmin dövrdə ermənilər İrandan, Osmanlı İmperiyasından və digər yerlərdən bərkətli torpaqlarda məskunlaşdırılmaq xəyalları ilə kütləvi şəkildə Azərbaycan ərazilərinə gətirilmişlər [2; 6, s.21-23]. Ancaq əlbəttə ki, tarix heç

nəyin izini itirmir. Yazılardan itirilmiş tarixi xatirələrdə həkk olunub zamanların yaddaşında kök salır.

Hər birimizə məlumdur ki, bu günki, Ermənistan Respublikası azərbaycanlıların yaşadığı tarixi torpaqlarda formalaşmış respublikadır. Uzun illər burada coğrafi yer adları, şəhər, yaşayış məskənləri Azərbaycan türklərinin toponimləri olmuşdur. Lakin son 25 ildə türk mənşəli toponimlər dəyişdirilmişdir. Ermənistanın coğrafi ərazisində 11 vilayətə (marz) bölünür: Araqatsotn (Aştarak), Armavir (Armavir), Geğarkunik (Qavar), Kotayk (Razdan), Lori (Vanadzor), Şirak (Gümrü), Syunik (Qafan), Tavuş (İjevan), Vayotsdzor (Exeqnadzor), İrəvan. Qeyd olunun bütün vilayətlərdə azərbaycanlıların tarixən məskunlaşdığı ərazilərdir. Azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənləri aşağıdakı cədvəldə də verilmişdir

Ermənistanda Azərbaycanlıların məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin tarixi adları

Şəhərlər		Rayonlar	
Əsl adı	İndiki adı	Əsl adı	İndiki adı
İrəvan	Yerevan	Basarkeçər	Vardenis
Sərdərabad	Hoktemberyan	Qəmərlı	Artaşat
Kəvər	Kamo	Vedi	Ararat
Gümrü	Leninakan	Hacı Nəzər	Kamo
Qarakilsə	Kirovakan	Molla Dursun	Şaumyan
Cəlaloğlu	Stepanavan	Karvansaray	İcevan
Hamamlı	Spitak	Ağbaba	Amasiya
Üçkilə	Eçmiadzin	Ellər	Abovyan
		Çəmbərək	Krasnoselsk
Qəsəbələr			
Əsl adı	İndiki adı		
Alagöz	Araqaş		
Arpaçay	Axuryan		
Ortakilsə	Mnasyan		
Göyçə	Maralik		

Yaşayış məskənlərinin toponimləri bir daha onu sübut edir ki, Ermənistan deyilən respublika azərbaycanlıların tarixi yaşayış məskənlərində yaranmış yeni bir dövlətdir. Ümumilikdə Qərbi Azərbaycanda olan bütün vilayət və rayonlarda azərbaycanlılar yaşamışlar. Təkcə İrəvan ərazisində Türkmənçay müqaviləsindən və ermənilərin İran və Türkiyədən immiqrasiyasından sonra şəhərin erməni əhalisi 40 faizə yüksəlmişdi. Qərbi Azərbaycan və İrəvan Rusiya işğalından sonra İrəvan xanlığının xristian əhalisinin ümumi sayı 20 faizdən çox olmamışdır. Qərb tədqiqatçıları G. Bournoutian və R. Hewson “Encyclopedia Iranica”da “The Persian khanate of Erevan” məqaləsində göstərilir: “Yüz illik müharibələr səbəbindən 1804-cü ildə İrəvan şəhərinin əhalisi 6000 nəfərə qədər azalmışdı. 1827-ci ildə sonuncu xanın (Hüseynqulu xan nəzərdə tutulur) hakimiyyəti dövründə əhali artaraq 20000 nəfəri keçmişdi. Ermənilər əhalinin yalnız 20 faizini təşkil edirdilər.

Ümumi əhali isə yəni azərbaycanlıların şəhəri tərk etməsindən sonra təqribən 12 min nəfərə qədər azalmışdı. ” Müəlliflərin yazdıqlarından belə nəticə çıxır ki, İrəvan xanlığının rus qoşunları tərəfindən işğalından öncə şəhərin 20 min nəfər əhalisinin 20 faizini – yəni 4 min nəfərini ermənilər, 16 min nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil etmişdir. Rus işğalından sonra əhali şəhərdə 12 min nəfər əhali olmuşdur ki, onun da 40 faizini – yəni 4800 nəfərini ermənilər, qalan 7200 nəfərini isə azərbaycanlılar təşkil etmişdir. işğaldan öncə İrəvan şəhərində mövcud olmuş 16 min nəfər azərbaycanlıdan 8800 nəfəri şəhəri tərk edərək müxtəlif yerlərə köçməyə məcbur olmuş və yaxud müharibə nəticəsində həlak olmuşlar.

Bir sözlə, rus işğalından sonra şəhərin azərbaycanlı əhalisi yarıbayarı azalmışdır. Azərbaycanlıların sayının azalması ermənilər təfəfindən məqsədli olaraq həyata keçirilirdi. Bu hadisələrin davamını sonralar 1918-20 ci illərdə İrəvanda Zəngəzurda, Dərələyəzdə, Basarkeşərdə, Karvansarada, Dilicanda,

Ağbabada və s ərazilərdə baş vermişdir. Belə ki, qeyd olunan rayonlarda ermənilər məqsədli şəkildə azərbaycanları sıxışdırıb çıxarır və saylarının azlmasını, təbii artımın aşağı düşməsinə çalışırdılar. Həttdə ermənilər statistik məlumatlarda azərbaycanlı əhalinin sayını gizlədir və ya az sayda göstərirdilər.

1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası, II Dünya müharibəsindən sonra Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların həyatında acınacaqlı şəkildə olmuşdur. Ümummili lider Heydər Əliyev o zamanlar azərbaycanlılara edilən ədalətsizlin həcmi araşdırmış və bununla əlaqədar olaraq, 1997-ci il dekabrın 18-də sərəncam vermişdir. Sərəncamda 1948 - 1953-cü il deportasiyasını kompleks şəkildə öyrənmək vacib şərt sayılır.

Deportasiyanın kompleks şəkildə öyrənilməsi, onun tarixi-demoqrafik səpkisi nəzərə alınmadan mümkün deyil. Deportasiya ilk dəfə məhz bu baxımdan araşdırılmışdır. Deportasiyanı törədən təkzibedilməz faktlar onun sovet deportasiya tarixində yerini müəyyənləşdirmişdir.

1948-1953-cü illər deportasiyasını dərinlən təhlil etmək deportasiyanın ideya rəhbərlərini, təşkilatçılarını və həyata keçirilməsinin bütün məsuliyyətini aydınlaşdırır. Ümumiyyətlə, əhaliyə aid məlumatlar içərisində əhalinin say dinamikasının müəyyənləşdirilməsi əsas yer tutur. 1941-1945-ci illər müharibəsi, müharibədən az sonra 1948 - 1953-cü illər deportasiyası Ermənistan azərbaycanlılarının say dinamikasında əsaslı sarsıntı yaratdı. Bu dövrdə Qərbi Azərbaycan əhalisinin sayı kəskin azalmışdı (3, s. 11).

Əhalinin siyahıyaalmalarının ən müsbət cəhətlərindən biri də odur ki, burada əhalinin demoqrafik göstəriciləri dəyərli məlumatlardır. Ümumilikdə 1959, 1970, 1979 və 1989-cu illərin əhali siyahıyaalmalarına əsasən, Ermənistan SSR - də yaşayan azərbaycanlı ailələrinin sayında artım müşahidə olunur. Bununla bərabər, ailənin həcmində də artım müşahidə olurdu.

Ermənistanıda yaşayan azərbaycanlı ailələrində şəhər yerində 3-4 uşaqly ailələr, kənd yerində 5-6 bəzi rayonlarda 7-8 və daha çox uşaqly ailələr üstünlük təşkil edirdi. Əlbətdəki ermənilər Ermənistanıda azərbaycanlı əhalinin təbii artımına narahat olurdular.

1886-cı ildə çar Rusiyasının keçirdiyi siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 14.738 nəfər (2.968 ailə) qeydə alınmışdır. Şəhər əhalisinin 49,04 faizini (7.228 nəfər) azərbaycanlılar, 48,45 faizini (7.142 nəfər) ermənilər təşkil etmişdir.

1897-ci ildə aparılan siyahıya alma zamanı İrəvan şəhərində 29.006 nəfər əhali yaşamışdır ki, onun 43,15 faizini (12.516 nəfər) azərbaycanlılar, 43,19 faizini (12.529 nəfər) ermənilər təşkil edirdi. Statistika göstərir ki, İrəvan şəhərinin daxil olduğu İrəvan qəzasında 2542 nəfər əsilli zadəganlardan 59,04 faizini (1.501 nəfər) azərbaycanlılar, 12,03 faizini (306 nəfər) ermənilər təşkil edirdi.

Türkiyədən ermənilər Cənubi Qafqaza axışmışdır. Onların böyük bir qismi qaçqın kimi İrəvanda məskunlaşmışdır. Erməniləri daimi məskunlaşdırmaq məqsədilə İrəvanda 1905-1906-cı illərdə 4dəfə qırğınlar törədilmiş, azərbaycanlıların xeyli hissəsi ya məhv edilmiş, ya da evlərindən didərgin salınmışdı.

1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900 min erməni yaşadığı halda, 1908-ci ildə 1.301 min erməni yaşamışdır. 1914-1916-cı illərdə Cənubi Qafqaza daha 350 min erməni Türkiyədən gəlib yerləşmişdi ki, onların da bir qismi İrəvanda məskunlaşdıqdan sonra azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı.

1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin hakimiyyəti dövründə İrəvan şəhərində azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırımı törədilmişdir ki, bu da orada yaşayan azərbaycanlıların köçüb gətməsinə səbəb olmuşdur. Ermənistanıda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıdabilmişdi. 1922-ci ildə İrəvanda cəmi 5.124 azərbaycanlı yaşadığı halda, ermənilərin sayı 40.396 nəfərə çatmışdı. İrəvan

şəhərində 1926-cı ildə 4.968 nəfər azərbaycanlı, 57.295 nəfər erməni, 1931-ci ildə 5.620 nəfər azərbaycanlı, 80.327 nəfər erməni yaşayırdı. 1939-cu ildə əhalisinin sayı 200 min nəfərə çatan İrəvanda azərbaycanlılar 3,3 faiz (6.569 nəfər) təşkil edirdi. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul etmişdi. Xaricdən Ermənistana köçürülüb gətirilən ermənilərin məskunlaşdırılmasına xidmət edən bu qərar kənd rayonlarında yaşayan azərbaycanlı əhaliyə şamil olunmalı olduğu halda, fərsətdən istifadə edən Ermənistan rəhbərliyi İrəvan şəhərində yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətinin deportasiya edilməsinə nail oldular. 1959-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı təqribən yarım milyon əhalisi olan İrəvanda cəmi 3.413 nəfər (0,7 %) azərbaycanlı qeydə alınmışdı.

Halbuki, 1939-cu ildən ötən 20 il ərzində təbii artımla İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların sayı azı 10 min nəfəri ötməli idi. 1970-ci il statistikasına görə, İrəvan şəhərində 775.028 nəfər yaşamışdır ki, onlardan 2.721 nəfərini azərbaycanlılar (0,4 %), 738.045 nəfərini ermənilər (95,2 %), 21.802 nəfər ruslar (2,8 %) təşkil etmişdir. Maraqlı orasıdır ki, şəhərdə siyahıya alınan 2.721 nəfər azərbaycanlının 1.662 nəfərinin kişi, 1.059 nəfərinin isə qadın olduğu göstərilib. Kişilərlə qadınlar arasında təqribən 36 % fərq olması onu göstərir ki, İrəvanda azərbaycanlılar arasında düzgün siyahıyaalma keçirilməmişdir.

SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ətrafında vəziyyətə həsr edilmiş iclasında çıxış edən İrəvan dövlət universitetinin rektoru akademik Sergey Ambarsumyandan Sov.İKP MK-nın Baş Katibi Mixail Qorbaçov XX əsrin əvvə lində İrəvanda azərbaycanlı əhalinin neçə faiz təşkil etdiyini soruşmuşdu. Rektor “Deməyə çətinlik çəkirəm” cavabını verəndə, Qorbaçov demişdi: “Siz bunu bilməlisiniz. Mən sizə xatırladıram - əsrin əvvəlində Yerevanda azərbaycanlılar 43 faiz təşkil edirdi. Bəs indi

azərbaycanlılar neçə faizdir?” sualına S.Ambarsumyan “İndi çox azdır. Yəqin ki, bir faiz olar” cavabını vermişdir¹.

Ümumilikdə 1988- ci ilin sonunda Azərbaycanlılar nəticədə 250 min azərbaycanlı əhali tarixietnik torpaqlarından qovulmuşdur. Həmin vaxt 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə uşaq, qoca və qadın bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur.

Göyçə mahalı ta qədimdən Azərbaycanlı əhalinin daimi yaşayış məskəni kimi tanınmışdır. Mənbələrdə göstəriləyinə görə 1747-1828-ci illər ərzində Göyçə mahalı İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olub. 1828-ci ildən sonra da ərazi quberniyalara bölünüb və Göyçə İrəvan quberniyasının tərkibində qalıb. Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan respublika kimi formalaşdırılmış və Göyçə mahalı beş inzibati rayon arasında bölüşdürülüb. Həmin inzibati ərazi rayonlaşdırıldıqdan sonra isə ərazinin əvvəlki adları dəyişdirilmişdir. Məqsəd isə tarixi gerçəkliklərin və keçmişin unudurulmasından ibarət olmuşdur. Həmin adlar bunlardır: *Kəvər* (Kamo), *Qaranlıq* (Martuni), *Basarkeçər* (Vardenis), *Çəmbərək* (Krasnoselo), Yelenovka.

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldığı vaxtda Göyçə mahalı Cümhuriyyətin tərkibində olmuşdur. 1920-ci ildə bolşeviklərin müdaxiləsi ilə qədimdən Azərbaycanlı əhalinin yaşayış məskəni olan Göyçə mahalı və onunla birlikdə Dərələyəz mahalı və Dilican ərazisi qanunsuz şəkildə Ermənistana verilmişdir. Bu da Sovet imperiyasının həmin ərazilərdə qədimdən məskun olan Azərbaycanlı əhali ilə oraya yerləşdirilmiş ermənilər arasında daimi münaqişə ocağı yaradılması məqsədindən ibarət olmuşdur. Göyçə süni şəkildə ermənilərə təslim edilməsinə baxmayaraq oranın hər bir qarışında qədim türk-oğuz izləri yaşamaqda davam edir.

¹ 72. “Pravda” qəzeti, 19 iyul 1988-ci il.

Göyçənin dilbər guşələrindən sayılan *Basarkeçər* adı da türkmənşəli etnotoponim kimi özünün yaranmasına görə çox-çox qədim zamanlarla səsləşir. *Basarkeçər* adı mənbələrdə göstərildiyinə görə 1392-ci ilə dair sənədlərdə də yaşayış məskəni adı kimi qeydə alınmışdır. Basarkeçər rayonu 1930-cu il sentyabrın 9-da yaradılmışdır. 1969-cu il iyunun 11-nə kimi *Basarkeçər*, həmin tarixdən sonra isə *Vardenis* adlandırılmışdır. Buna baxmayaraq indi də əhali tərəfindən həmin ad *Basarkeçər* deyə işlədilir.

Basarkeçər rayonunda mövcud olan kəndlərin əksəriyyətində (36 kənd var idi. Bu kəndlərdən 4-ü 1948-53 cü ildə tamamilən məhv edilmişdir.) azərbaycanlılar yaşamışdır. 1988-ci ildə Basarkeçər rayonun köcən əhalinin sayı 31.300 nəf. Olmuşdur. (1989).

Karvansara (1930-cu ildə dəyişdirilmişdir. İcevan) rayonunda da azərbaycanlılar bu coğrafiyada tarixən məskunlaşmış və yaşamışlar. Məlum hadisələrdə 1989 – ci ildə İcevan rayonunda azərbaycanlıların sayı 26 937 (1989-ci il) nəfər olmuşdur .

Qaraqoyunlu Dərəs (Krasnoselsk rayonu) rayon əhalisinin əksəriyyəti car rusiyasının işğalına qədər azərbaycanlılar təşkil etmişdir. 1989-ci il məlumatına burda yaşayan azərbaycanlıların sayı əsasən 20 000 nəfərə yaxın olmuşdur.

Ağbaba mahalı Amasiya rayonunda da əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Burda olan kəndlərin 40 –da azərbaycanlılar məskunlaşmışdır. 1989 cu ilə qədər burada 21 000 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır. Ümumilikdə yaxın tarixi araşdıranda məlum olur ki, indiki Ermənistan respublikasının bütün ərazisi azərbaycanlıların məskunlaşdığı coğrafi ərazilər olmuşdur.

1988-89 cu illərdə Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilən əhalinin sayı 250 000 nəfərdən çox olmuşdur. Biz inanırıq ki, azərbaycanlılar öz tarixi torpaqlarına qayıdacaqlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli "1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında" fərmanı
2. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında" fərmanı
3. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: Azərbaycan, 1992, 72 s.
4. Mirvahmudova S. Ermənistanda türk mənşəli yer adları. Bakı, Yazıçı Ədəbi Nəşrlərin Evi, 1995, 72 s.
5. Prezident.Az/articles/52742 16 oktyabr, 2021.
6. Teymurova G. Osmanlı-Rusiya münasibətləri və Azərbaycan (XIX əsrin birinci otuz ili) Tarix üzrə fəlsəfə dokt.dis.avtoref., Bakı, 2018, 28 s.

Hacı Nuru oğlu Həsənov
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu,
“Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi”
şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d., professor

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ZƏNGƏZUR ELLƏRİMİZİN TARİXİNDƏN

Tarixən Quzey Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin cənub-qərbində, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan torpaqlarımızın kəsişməsində yerləşən Ulu Zəngəzurumuzun Rusiya imperiyası tərəfindən işğal 1805-ci ilə təsadüf edir. İşğalçı general P.D.Sisianovun hədələrinin təsiri altında 1805-ci il mayın 14-də

İbrahimxəlil xan Şuşalı tərəfindən Kürəkçay müqaviləsinin imzalanması ilə¹ Qarabağ xanlığı, o cümlədən onun tərkibində olan Zəngəzur torpaqları Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılsa da, rusların buradakı hakimiyyəti ilk illərdə çox şerti xarakter daşıyırdı. Rus hakimiyyəti orqanları hələ ki, buradakı prosesləri nəzarət altında saxlamaq iqtidarında deyildi. Məsələn, 1806-cı il dekabrın 13-də podpolkovnik Kotlyarevski Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı qraf Qudoviçə şikayətlənirdi ki,² «Qarabağ qəzasının Sisian mülkündə yaşayan Abbasqulu xan Naxçıvanski» Təbriz, Ordubad, Naxçıvan və b. yerlərdən gələn erməni tacirlərini soyub-talayır, vəliəhd Abbas Mirzə ilə yazışır.

Həmin podpolkovnik Qudoviçə ünvanlandığı 6 oktyabr 1807-ci il tarixli digər bir raportunda³ Mehdiqulu xan və rus orqanlarının Mehri kəndindən 1000 çervon, Güney mahalından 200 çervon məbləğində təzminat haqqının yığılmasında aciz qaldıqlarından bəhs edirdi. Şimali Azərbaycanın digər yerlərinin işğalı və müstəmləkəyə çevrilməsində olduğu kimi, Zəngəzurun da hakimiyyət altına alınmasında imperiya qüvvələri erməni «kartından» gen-bol istifadə edirdilər.

Məsələn, bunu qraf Qudoviçin polkovnik Aselyevə ünvanlandığı 1808-ci il 19 sentyabr tarixli 139 sayılı tapşırığından da görmək olur. Qraf polkovnikə bərk-bərk tapşıırırdı ki, rus qoşunlarına meyllərinə görə Mehdiqulu xan tərəfindən incidilib mülkiyyəti əllərindən alınmış «hörmətli məliklər Ağarza bəy və Lala bəyi mükafatlandırıdığı gizli medallara əlavə olaraq onların hər birinə 100 gümüş rubl verilsin.⁴ Onlardan əlavə «Sisian məliyi Mikirtiş, habelə Poqos və Kosa kovxalara bildirilsin ki, cəhd və sadıqlıqlarına görə

¹ Azərbaycan tarixi, IV c., s. 22.

² AKAK, т.III. с.340, док. 622

³ Yəni orada, s.345, sənəd 634.

⁴ AKAK, т.III, с. 340, док. 638.

çardan onların mükafatlandırılmasını xahiş edəcəyəm».¹

Təəssüf ki, bütün səylərə, Gəncə, Çar-Balakən, Şirvan, Quba, Bakı, Lənkəran və b. bölgələrdə göstərilən müqavimətə, Azərbaycanın igid oğlu Abbas Mirzənin bütün cəhdlərinə baxmayaraq qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabərliyi, siyasi pərakəndəlik ucbatından Rusiya müstəmləkəçiləri bu müharibəni İrəvan və Naxçıvan istisna olunmaqla Quzey Azərbaycanı işğal edə, bu işğalları Qacarlara (12 oktyabr 1813-cü il Gülistan müqaviləsi ilə)² və Osmanlılara (may 1812-ci il Buxarest müqaviləsi ilə)³ qəbul etdirə bildilər. Ancaq xalq bu məğlubiyyətlə razılaşmır, müxtəlif yollarla mübarizəni davam etdirirdi. 1826-cı ilin ümummüsəlman antirusiya üsyanı bu müqavimətin zirvə nöqtəsi oldu.⁴ Yeni müstəmləkəçi hakimiyyət orqanlarının bütün cəhdlərinə baxmayaraq işğalçılar bu torpaqlarda, o cümlədən də Zəngəzurda özlərini rahat hiss edə bilmirdilər.

Təsədüfi deyildir ki, işğaldan 20 il sonra belə, yeni 1826-1828-ci illər Rusiya-Azərbaycan müharibəsi ərəfəsində Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general Yermolovun 2 iyun 1825-ci il tarixli 9 sayılı əmrinə⁵ əsasən general-mayor Mədətov Nuxa və Şirvandan gətirilmiş yeni hərbi qüvvələr hesabına Mehri-Perxut-Çuğundurçay, Oxçu-Qızılvəng, Qırnant-Ərikli, Kilsəli və digər Zəngəzur bölgələrində rus hərbi kontingentinin gücləndirilməsi üçün genişmiqyaslı tədbirlər gördürürdü.⁶

Təbii ki, işğalçılar belə bir zəngin diyardan, onun

¹ Yenə orada.

² Azərbaycan tarixi, IV c., s. 37.

³ Yenə orada.

⁴ Qurbanov R. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkəti. B., 20..

⁵ AKAK, т. VI, ч. I, с. 516, док. 719

⁶ Yenə orada.

gəlirlərindən faydalanmaq üçün hər şeyə getməyə hazır idilər. Müstəmləkəçilərin hesablamalarına görə, 1820-ci illərin ortalarında Qarabağ əyalətinin ancaq icarəyə verilə biləcək gəlir qaynaqlarından ildə xan pulu ilə 132 min rubl, rus pulu ilə 32433 rubl götürmək ümidində idilər.¹ Bunlardan əlavə əyalətin 9073 vergiödəyən və 9490 vergidən azad həyatından 9506 çervon təzminat pulu, 1551 rubl otaq xərci bütövlükdə xan pulu ilə 185592 rubl 88 qəpik (rus pulu ilə 30364, 10 rubl) toplamaq mümkün idi.² Təkcə Sisian mahalından xan pulu ilə 5221,96 rubl toplamaq nəzərdə tutulurdu. Təsədüfi deyildir ki, Qacarlar və ruslar arasındakı sərhəd mübahisələrində Mehri və Qafan əsas «alver» subyektlərindən olmuş,³ 1826-cı ilin hərbi kampaniyasında Abbas Mirzə özü bu bölgəyə böyük önəmə verərək Təbriz ordu hissələrini məhz Qapana yollamışdır.⁴

Bu müharibənin gedişində də ermənilər ruslara gen-bol xidmət etməkdə davam edirdilər. Artıq 1826-cı il iyunun 27-də Təbrizdən Qazar Məliknubarovun Abbas Mirzənin hərbi hazırlıqları barədə məlumatı bircə həftədən sonra Tatev arxiyepiskopu Martiros vasitəsi ilə polkovnik Reutta çatdırılmışdı.⁵

Bu müharibədə hər iki tərəf Zəngəzur bölgəsinə ciddi önəm verirdi. Məsələn, 1826-cı ilin sonlarında Mehri-Bərgüşad bölgələrində ruslarla Abbas Mirzənin qoşunları arasında kəskin çarpışmalar getmişdi.⁶ Qarabağ xristianları bu əməliyyatlarda ruslara yaxından yardım edirdilər.⁷ 1827-ci ilin əvvəllərində Ağoqlan, Gorus, Həkəri və b. Zəngəzur bölgələrində də ciddi

¹ АКАК, т. VI, ч. I, с. 858, док. 1308.

² Yənə orada.

³ Yənə orada, s. 891, sən. 1370.

⁴ Yənə orada. II hissə, s. 349, sənəd 633.

⁵ Yənə orada, т. VI, ч. II, с. 350, док. 635.

⁶ Yənə orada, s. 387, sən. 701, 702.

⁷ Yənə orada, sənəd 703.

hərbi əməliyyatlar gedirdi.¹

Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq işğalçılar bu dəfə də qalib gəlib Cənubi Qafqazda mövqelərini daha da möhkəmləndirdilər. Qacarlar Türkmənçay (10 fevral 1828-ci il),² Osmanlılar isə Ədirnə (2 sentyabr 1829-cu il)³ müqavilələri ilə bu məğlubiyyətlərlə barışmalı oldular. Quzey Azərbaycan torpaqları təxminən 100 ilə yaxın romanovların müstəmləkəsi olaraq qaldı. Əsasən Qarabağ xanlığının tərkibində olmuş Zəngəzur torpaqları sonralar eyniadlı əyalətin və daha sonra qəzanın tərkibində qaldı. Rusiya çarizmin bütün müstəmləkə ucqarlarında olduğu kimi Şimali Azərbaycanda da yerli aborigen xalqların milli özgürlüyünü unutdurmağa, onların əzəli torpaqlarını parçalayıb paylaşdırmağa yönəli müstəmləkəçi inzibati-ərazi siyasəti yürütmüşdü.

Bu, Zəngəzur ellərimizdə də tətbiq olunmuşdur. XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Çar Rusiyası hakimiyyət orqanları Qarabağ əyalətində keçmiş 9 minbəşliyi, mahalı özündə birləşdirən yeni bir iri Zəngəzur mahalını yaratdı. Həkəri və Bərgüşad çaylarının vadilərindən Zəngəzur sıra dağlarınadək ərazini əhatə edən bu mahallar aşağıdakılar idi: Sisiyan, Tatev, Zəngəzur, Qaraçorlu, Püsiyan, Bərgüşad, Qapan, Mehri-Güney və Çavundur (Çıldur). 1840-cı il 10 aprel tarixli inzibati-ərazi islahatına görə Güney Qafqaz iki yerə (Xəzər vilayəti və Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına) bölünərkən 1841-ci il yanvarın 1-dən etibarən keçmiş Zəngəzur mahalı Xəzər vilayətinin Qarabağ qəzasının tərkibində iki sahəyə – Zəngəzur və Mehri mahallarına parçalandı. 1846-cı ildə Cənubi Qafqazın yeni inzibati-ərazi islahatının gedişində Xəzər vilayəti Bakı quberniyası, Qarabağ qəzası isə Şuşa qəzası adlandırıldı.

¹ Yenə orada, səh.397, sənəd 715.

² Azərbaycan tarixi, IV c., s. 48.

³ Yenə orada, s.52.

1849-cu ildə İrəvan quberniyası yaradılarkən Zəngəzur mahalının cənub hissəsi (Qapan, Mehri-Güney, Çuldur və Püsyən) bu quberniyanın Ordubad qəzasının tərkibinə verildi. Bu vəziyyət 1867-ci ilə kimi davam etdi.

1867-ci ildə Yelizavetpol quberniyası təşkil olunarkən onun tərkibində yeni qəzalar da yaradıldı. Şuşa qəzasının tərkibindən Zəngəzur qəzası ayrıldı, Mehri sahəsi isə İrəvan quberniyasının Ordubad qəzasından ayrılıb yeni yaradılan Zəngəzur qəzasının tərkibinə qatıldı.¹Məlumdur ki, Zəngəzurun da daxil olduğu Sünik bölgəsi tarixən 12 mahala bölünürdü.² Sünikin bir hissəsi olan Zəngəzur vaxtilə Qarabağ xanlığının tərkibində idi.³ Zəngəzur qəzası 50-ci illərdə (XIX əsrin) Şamaxı və İrəvan quberniyalarının, 60-cı illərdə isə Bakı və İrəvan quberniyalarının tərkibində idi. Cənubi Qafqaz diyarının yeni inzibati, məhkəmə və mərz quruluşu haqqında layihənin təsdiqindən sonra 1868-ci il fevralın 25-də Tiflis, Bakı və İrəvan quberniyalarının hissələrindən Yelizavetpol quberniyası yaradılmış, Bakı quberniyasının Şuşa qəzasının və İrəvan quberniyasının keçmiş Ordubad qəzasının hissələrindən yaradılmış indiki Zəngəzur qəzası onun tərkibinə daxil edilmişdir». ⁴Rusdilli qaynaqların birində deyilirdi ki, “Zəngəzur qəzası çoxdan bəri dörd müstəqil sahəyə, - yerlilərin dedikləri kimi mahala bölünür: Mehri-Güney, Qapan, Zəngəzur və Sisian”.⁵ XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında inzibati cəhətdən 3 sahəyə (Mehri, Zəngəzur və Sisian) bölünürdü. İlk 2 sahəni pristavlar, sonuncunu isə qəza rəisinin köməkçisi-müavini idarə

¹ И вопросу об исторической географии Зангезура //Материалы IX научно – практической конференции по теме «Карабах вчера, сегодня, завтра» - Б., 2010, [http:// Karabakh – doc.azerall. info](http://Karabakh – doc.azerall. info)

² МИЭВГКЗК, т.IV, ч.I, с.1.

³ Yənə orada, s.2.

⁴ МИЭВГКЗК, т.IV, ч.I, с.1.

⁵ Yənə orada, s.8.

edirdilər. Məhkəmə baxımından qəza 2 bərişiq sahəsinə – Zəngəzur və Mehri sahələrinə bölünürdü.¹Mehri sahəsi qəzanın cənub hissəsini əhatə edib qərbdən Alagöz sıra dağları, cənub və cənubi-şərqdə Araz çayı, şimaldan və şimali-şərqdən Cibənd – Ustup - Baybuğvan zirvəsi Basut çayı (sonuncunun Araza töküldüyü yerədək) xətti ilə hüdudlanırdı.²

Qapan sahəsi qəzanın orta hissəsini təşkil edirdi. Bu sahə Zəngəzur sahəsindən şimalda və şərqdə Bərgüşad çayının orta axını ilə həmsərhəd idi, cənubda Mehri sahəsinə, qərbdə isə Sisian sahəsinədək uzanırdı. Sisian sahəsindən onu Lutsən çayının dərəsi, Məciddi Gəzbel və Almeras dağları ayırırdı. Yerlilər arasında bu sahə altı kiçik mahala bölünürdü: Oxcu (eyniadlı dərədə Bacıdağ və Cibənd sıra dağlarının arasında yerləşirdi); Qiqiçayın vadisində yerləşən Qiqidərəsi; Acanantürk (Acanançayın dərəsi); Kəpəz (Qapanın şimalını təşkil edib bərgüşadçayın orta və aşağı axarına söykənirdi); Çaundurçay və Basutçay.

Çaundurçay öz başlanğıcını Qavart və Qafan Misəritmə zavodlarından, Basutçay isə Şıxauz kəndindən götürürdü.³Qəzanın şimal-şərq hissəsi Zəngəzur sahəsi adlanırdı. Cənubdan və cənubi-qərbdən bu sahəni Qapan sahəsindən Bərgüşad çayının aşağı və orta axını, Sisyardan isə Lutsen-İşıqlı-Kəltəpə-Mıxtökən dağlarından keçən xətt ayırırdı. Zəngəzur sahəsi 4 dairəyə (mahala) bölünürdü: Hacısamli, Əliyanlı, Bərgüşvad və Həkəri.⁴Hacısamli mahalı Şalvaçay, Ələkçi və Qacar çaylarının vadilərini əhatə edirdi. Əliyalın mahalı Şuşa-Gorus yolundan cənuba doğru Həkəri çayının sol sahilində yerləşən Bərgüşad və Həkəri mahalları eyniadlı çayların orta və aşağı axınlarının hər iki sahilini əhatə

¹ Yənə orada.

² Yənə orada.

³ Yənə orada, s.8-9.

⁴ МИЭБГКЗК, т.IV, ч.I, с.1.

edirdi. Qarakilsə (Sisian) sahəsi qəzanın şimali-qərbin də yerləşib Cavanşir, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları ilə həmsərhəd idi.

Relyefinin xarakterinə görə bu sahə iki hissəyə bölünürdü: qəzanın başlıca yaylaqları yerləşən şimali-şərq və əhalinin məskunlaşdığı cənubi-qərb hissə. Zəngəzur qəzasının Zəngəzur və Qapan sahələrində tərəkmə Azərbaycan türkləri və kürdlər yaşayırdılar. Onlar məhdud yaz əkinləri və barama yığılmasından sonra mal-qara ilə birlikdə yaylaqlara qalxıb əkinlərini muzdurlara tapşıırırdılar. Mehri və Sisian sahələrində azərbaycanlıların əksər hissəsi (bu sahələrdə kürd yox idi) yaylağa köçmüşdülər: onlar öz mallarını çobanlarla və ailənin tarla işlərinə yararsız üzvləri ilə yaylağa göndərirdilər.¹ Rusdilli müəlliflərdən Strebelskinin məlumatına görə, 1886-cı ildə Yelisavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının ümumi ərazisi 6829,7 min kv. verst idi. Qəzada ən hündür zirvə Qapıcıq dağı (12855 fut) sayılırdı. Qəza ərazisində Arazın hövzəsinə daxil olan Bərgüşad (Bazarçay), Çəndur, Bəsit, Mehri və Həkəri (Bərgüşadın qolu) çayları axırdı.

1890-cı ilin məlumatına görə, qəza ərazisinin 22,4%-ni (155000 des.) meşələr təşkil edirdi. «Qafqaz təqvim»nin məlumatından məlum olur ki, həmin il bu qəza dörd polis sahəsinə bölünürdü. I Qarakilsə sahəsində (ərazisi 2050,1 km²) 15 kənd cəmiyyətində birləşmiş 52, Dığ sahəsində (2407,46 km²) 22 kənd cəmiyyətində 76, Arsevənik sahəsində (1230,52 km²) 19 kənd cəmiyyətində 109 və nəhayət sonuncu – Qafar sahəsində (2049,3 km²) 19 kənd cəmiyyətində birləşmiş 83 kənd var idi. Bunlarla yanaşı 7827,38 km² ərazisi olan Zəngəzur qəzasında 75 kənd cəmiyyətinin (326 kənd) heç birinə daxil olmayan 6 oba da qeydə alınmışdı.² 1900-cü ildə də bu inzibati

¹ Yenə orada.

² Кавказский календарь на 1891 год. – т. , 1890, отд. статистики, сс 10-

ərazi bölgüsündə heç bir dəyişiklik olmamışdır.¹ 1909-1920-cu illərdə Yelizavetpol quberniya administrasiyası kəndlərin yeni qruplaşmasını başa çatdırıldı Bu dəyişikliklərdən sonra ərazi baxımından quberniyada ancaq Yelizavetpol qəzasından (8624 kv verst) geri qalan Zəngəzur qəzasının 6742, 92 kv.verstlik ərazisi 6 polis sahəsi və bölünmüşdü.²Digər bir məlumata görə isə,³ 1910-cu ildə qəza artıq 317 kəndi əhatə edən 6 polis sahəsinə bölünürdü.1913-cü ilin məlumatlarında belə bir maraqlı faktı müşahidə etmək mümkündür: Qəzadakı 75 kənd cəmiyyətindən ancaq 15-nin (ən çoxu 17-nin) adı müasir Azərbaycan türkcəsində deyildi.⁴XIX əsrin I sülsünün qanlı-qadalı illərində bütün Şimali Azərbaycan, onun tərkib hissəsi olan Qarabağ, o cümlədən Zəngəzurun demoqrafik durumu çox ciddi təsirlərə və dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Müharibələr nəticəsində Qarabağ əhalisi ölən-itən və Vətəninə didərgin düşənlərin hesabına az qala üç dəfə azalmışdır.İki müharibə arasındakı dövrə aid ən ətraflı qaynaq hesab olunan mənbələrin birinə görə, 1823-cü ildə Sisian mahalının xəzinə torpaqlarında cəmi 203 ailə, Bərgüşad mahalında 146 ailə, Püsyən mahalında 887 ailə qeydə alınmışdı.⁵1828-1829-cu illərdə Qacarlar və Osmanlı səltənətlərindən ermənilərin kütləvi şəkildə Quzey Azərbaycana köçürülməsinin gedişində Qarabağ əyalətinə 3000 erməni ailəsi

11.

¹ Кавказский календарь на 1900 год.- т., 1899, отд. III, с.30-31.

² Памятная книжная Елизаветпольской губернии на 1910 год. – Елизаветполь, Тан. Елис. Губ. Правления, 1910, отд. II, с.2.

³ Кавказский календарь на 1910 год.- т., 1909, отд. IV, с.486-488.

⁴ Волостная, станичный сельский, гминный правления и управления, а также полицейские станы всей России с обозначение места их нахождения – Киев, изд. Т.ва. Л.М. Фиш. 1913.

⁵ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, д.с.с. Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. – Т., 1866, с.412.

və ya 15000 nəfər erməni yerləşdirilmişdir. Bu ailələrin əksər hissəsi Zəngəzurda yerləşdirilirdi. İran erməniləri əsasən Sisiyan və Mehri, Osmanlı erməniləri isə Gorus və Qafanda məskunlaşdırılırdı. Onları əsasən müsəlmanların yaşadıkları kəndlərdə yerləşdirir, köçkünlərə yerlilərin hesabına torpaqlar və vergi güzəştləri verilirdi.

Müstəmləkəçi koloniyaların yaradılmasının gedişində zaman-zaman bu qəzaya da ruslar köçürülsələr də, onların sayı çox az olmuşdur. Ruslar qəzanın Sisian sahəsində Bazarçay və ya Bazarkənd kəndində yaşayırdılar. Bütün qəza boyu səpələnmiş ermənilər məskunlaşma vaxtına görə «köklü» və köçkün ermənilərə bölünürdülər. “Köklü” ermənilərə Zəngəzur və Mehri sahələrində, habelə Sisian sahəsinin Əhlətyan, Pırnakan və Şinətağ kəndlərində yaşayan ermənilər aid idilər. Bunlar əslində Zəngəzurun tarixi alban əhalisinin törəmələri idilər. Qalan ermənilər 1828-1829-cu illərdə Qacarlar səltənətinin Qaradağ, Gərməli, Xoy və Səlmas əyalətlərindən köçürülmüşdülər. Gərməlilər xəzinə kəndlərindən olan Əlili, Əngəlyurd, Quştəzəkənd və Uzda, xoylular Balakə, Məzrə və Sahafda, səlmaslılar isə I Qarakilsə və II Qarakilsədə məskunlaşdırılmışdılar. Qaradağlılar Qapan sahəsinin boş yerlərində və boşalmış kəndlərdə yerləşdirilmişdilər.¹

Zəngəzurun müxtəlif yerlərinin erməniləri arasındakı başlıca fərqi onların danışdıqları şivələr təşkil edirdi. Burada nə qədər mahal və ya kənd varsa o qədər şivə var idi. Zəngəzur qəzasının erməni şivələrindən Mehri kəndinin sakinlərinin dili diqqəti özünə cəlb edirdi: bu sakinləri digər yerlərin erməniləri çətin ki, başa düşə bilərdilər. XIX əsrin rus müəlliflərindən biri yazıldı ki, «Harara və Qaladərəsi kəndlərinin sırf Qarabağ şivəsində danışan sakinlərinin» (keçmiş albanların – H.H.) də

¹ МИЭВГКЗК, т.IV, ч.I, сс.9-10.

dilini başa düşmək çox çətin idi.¹

XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarında keçirilmiş sonuncu kameral təsvirlərin məlumatlarına görə Zəngəzur qəzasının müsəlman tərəkmə əhalisi içərisində aşağıdakı tayfalar qeydə alınmışdı: Sofulu (19 qışlaq), dərzili (11 qışlaq), sarallı 913 qışlaq), pusanlı (7 qışlaq), gigili (4 qışlaq), hacımusaxlı (3 qışlaq) və baharlı (3 kənd). Ancaq Qubadlı kəndində yaşayan bərgüşadlıları və sofuluları Şopen Naxçıvan Kəngərlilərinə aid edirdi.² Zəngəzurun qalan türk-müsəlman əhalisini isə daha 2 nəslə (psian və qaraçorlu) bölünürdü. Psianlılar 4 kənd cəmiyyətində (1392 həyət, 3967 kişi və 3500 qadın), qaraçorlular isə 6 kənd cəmiyyətində (1693 həyət, 5674 kişi və 5111 qadın) yaşayırdılar. O dövrün müasirlərindən biri yazırdı ki «Müsəlmanlar ... cəld və cəsurdurlar».³ Qəzanın 16 kəndində (Əlyanlı, Bayandur, Vaqudi, Zabuq, Qaladərəsi, Minkənd, Sofulu, Qaracanlı, Qasunusağı və b.) həm xəzinə (594 həyət, 1708 kişi və 1159 qadın), həm də sahibkar kəndliləri (816 həyət, 1933 kişi və 2202 qadın) yaşayırdılar.⁴ 1874-cü ilin kameral siyahıyaalmalarına görə Zəngəzur qəzasında 168 xəzinə kəndi qeydə alınmışdı – 54 azərbaycanlı türkü, 66 kürd, 42 erməni, 1 rus və 5 qarışıq kənd idi. S.P. Zelinski bu rəqəmləri səhv sayırdı. Onun hesablamalarına görə, 1885-1886-cı illərdə qəzada 148 kənd və 13 müsəlman tayfası yaşayırdı:

Türk müsəlman kəndləri	100 kənd 57
oba	
Erməni	42 -- 7 –
Rus	1 --
Qarışıq əhalili	5 -- 2 –
Cəmi:	148 kənd və 66

¹ Yenə orada, s.10.

² Историческая памятник, сс. 537-538.

³ МИЭВГКЗК, т.IV, ч.I, сс.13-14.

⁴ МИЭВГКЗК, т.IV, ч.I, сс.17-18.

oba

Bu yaşayış məntəqələri sahələr üzrə belə bölünürdü:

Mehri sahəsi	25 kənd	4 oba
Qapan --	38 --	17 --
Zəngəzur --	62 --	44 --
Sisian ---	23 --	1 --
Cəmi:	148 --	66

oba¹

Tayfalarından 7-i azərbaycanlı və 6 kürd tayfası idi. 7 azərbaycanlı tayfasının 60, 6 kürd tayfasının 23 qışlağı var idi. Bütövlükdə qəzada 148 kənd, 66 oba və 79 qışlaq, cəmi 293 yaşayış məntəqəsi var idi. Onların 13%-i Mehri, 34%-i Qapan, 43%-i Zəngəzur, 10%-i isə Sisian sahəsində yerləşirdi. Bunlardan 236-sı türk-müsəlman (81%), 49-u erməni (16%), 1-i rus, 7-si (3%) qarışıq əhalili yaşayış məntəqəsi idi. 1874-cü ildə qəzada 8563 həyət (20516 nəfər), 1885-ci ildə isə 10828 həyət (70015) qeydə alınmışdı. Bu əhalinin 63%-ni müsəlmanlar, 36%-ni isə ermənilər təşkil edirdilər. Bu əhalinin 1592 həyəti (5029 nəfər) Mehri, 2629 həyət (17991) Qapan, 4461 həyət (28965) Zəngəzur və 1646 həyət (14010) Sisian sahəsində qeydə alınmışdı.² Qəzanın xəzinə kəndlərində bəylər və şəxsi zadəganların sayı aşağıdakı kimi idi: Türk-müsəlman əhalisi içərisində 261 həyətdə 590 kişi və 704 qadın, ermənilər - 70 - 295 - 255. Cəmi: 331 - 1185 - 959 = 2144.41 kənddə erməni (66 həyətdə 312 kişi və 242 qadın), 22 kənddə müsəlman (22 həyətdə 82 kişi və 76 qadın) ruhanisi var idi. Onların 88 həyətinə 712 nəfər əhali qeydə alınmışdı. Xəzinə kəndlərində həyətlərin 96%-dən çoxunu kəndli həyətləri, təxm. 3%-ni zadəgan, 0,92%-ni ruhani həyətləri təşkil edirdi. Xəzinə kəndlərindəki əhali aşağıdakı şəkildə bölünürdü.

¹ Yenə orada, s.23-24.

² МИЭБГКЗК, т.IV, ч.I, с.24-27.

	Həyətlərin sayı	Kişilər	Qadınlar	Cəmi
Şiələr	5317	16235	14698	30933
sünnülər	1226	4205	3584	7789
ermənilər	3722	16193	14657	30250
Rus sekantları	63	221	222	449
Cəmi:	10328	36854	33161	70015 ¹

Şiələr xəzinə kəndliləri müsəlman əhalisinin 79%-dən bir qədər çoxunu, sünnülər isə 20%-dən bir qədər çoxunu təşkil edirdilər. Bu kəndlərdə hər erməni ruhanisinə 56,5 ailə (463 nəfər), hər mollaya isə 297-dən çox ailə (760 nəfər) düşürdü. 1874-cü ilin məlumatlarına görə qəzadakı sahibkar kəndlilərinin sayı aşağıdakı kimi idi.

Türk-müsəlman kəndləri 100

Erməni -- 28

Qarışıq -- 4

Cəmi 138

Bu kəndlərdən 4-ü - Comardlı, Məlikpəyəsi, Müsəlmanlar və I Cıkcık kəndləri knyagina Usmiyevaya,* 9-u Tatev monastrına, qalanları isə müxtəlif şəxslərə məxsus idi. Sahibkar kəndlilərinəki əhalinin sayı aşağıdakı kimi idi.

Azərbaycanlılar 2651 həyət 6991 kişi və 5093 qadın

Kürdlər 1101 – 9211 – 2325

Ermənilər 2255 – 9894 – 7227

Cəmi: 6007 – 20096 – 14645

34741 nəfər.²

¹ Yenə orada, s.30-31.

* Məşhur Azərbaycan şairəsi Xurşud Banu Nətavandan söhbət gedir.

² МИЭВГКЗК, т.IV, ч.I, cc.31-32.

Bunlardan əlavə qəzada XIX əsrin ortalarında Qacarlar səltənətinin Qaradağ əyalətindən şimala qaçmış 175 müsəlman və erməni əhalisi burada 5 kənd (Keçili, Əskilum, Sobu, Haid və Muges) yaratmışdılar.¹ 1890-cı ildə Zəngəzur qəzasındakı 326 kənddə (75 kənd cəmiyyəti) 19447 həyət, 123997 nəfər əhali qeydə alınmışdı.² 1897-ci ildə hazırkı Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonlarının, habelə Ermənistan Respublikasının Sünik vilayətini əhatə etmiş Zəngəzur qəzasında Azərbaycan türklərinin sayı 71206 nəfər, «ermənilərin» sayı isə 63622 nəfərə bərabər olmuşdur.³ Başqa bir qaynaq bu rəqəmi bir qədər fərqli, – 142064 nəfər, göstərir.⁴ 1905-1907-ci illərdə Quzey Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, gəncə, Bakı və b. bölgələri kimi Zəngəzur qəzası da erməni vəhşiliklərinin hədəfinə tuş gəlmişdir. M. Ordubadinin «Qanlı illəri»ndəki verilmiş məlumatlara görə, 1906-cı ilin avqust ayının 9-15-də Zəngəzur qəzasında yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, Xalac, Karxana, Qafan, Lucəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batman, Oxçu, Şəbədən, Atqız, Purdavud, Zurul, Güman, İyilli, Sənal, Mingenəvur, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli və Buğacıq kəndləri xarabazarlığa çevrilmişdir. Buna baxmayaraq, sonrakı dinc illərdə qəzada əhali xeyli artaraq 1910-cu ildə 187851 nəfərə çatmışdı.⁵

I Dünya müharibəsi ərəfəsində isə bu rəqəm 220186 nəfərə bərabər olmuşdu.

Bunun ancaq 86,6 min nəfərini ermənilər, 1700 nəfərdən bir qədər çoxunu ruslar, qalanlarını isə müsəlmanlar təşkil

¹ Yenə orada, s.34.

² Кавказский календарь на 1891 год. – т.1890, отд. Статистики, сс.10-11.

³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи..., т.LXXI, Зангезурский уезд.

⁴ Кавказский календарь на 1900 году. – Т., 1899, онд. III, с.30-31.

⁵ Кавказский календарь на 1910 году. – т., 1909, отд. IV, с.486-488.

edirdilər.¹ 1917-ci il ərəfəsində bu rəqəmdə elə bir dəyişiklik olmamışdı: 224197 nəfər. Bunların da xeyli hissəsini müsəlmanlar təşkil edirdilər.² Daha konkret desək bu əhalinin 51%-ni (114152 nəfər) azərbaycanlılar, 44%-ni (99308 nəfər) isə ermənilər təşkil edirdilər. Müsəlman əhalisi əsasən qəzanın şərqində, ermənilər isə qərbində məskunlaşmışdılar.³

1918-ci ilin yayı və payızında qulağı kəsik Andranik Ozanyanın başçılıq etdiyi erməni banditləri burada 10 min nəfərdən çox dinc müsəlman sakini qətlə yetirmişdilər.⁴ Çarizmin bütün cəhdlərinə, ermənilərin bütün

¹ Кавказский календарь на 1904 году. – т., 1913, отд. Статистически, с.118-120.

² Кавказский календарь на 1917 году. – т., 1916, отд. Статистически, с. 194-197.

³ <http://erevanqala500.com/dirakt=newspadeid=253>

⁴ Yəni orada.

cinayətlərinə baxmayaraq Zəngəzur XIX-XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan-türk-müsəlman yurdu olaraq qalmaqda idi.

B.M.Aslanov
*Yeni Azərbaycan Partiyasının Gəncə şəhər
təşkilatının sədri, t.e.ü.f.d.*

BASARKEÇƏR RAYONU ƏRAZİSİNDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN DƏYİŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ

Xülasə

Hansı xalq öz tarixində, coğrafiyasında, mədəniyyətində saxtakarlığa yol verirsə, demək, o xalqın, millətin özünün tarixi keçmişi yoxdur. Məqalədə Göycə mahalının Basakecər rayonu ərazisində tarixi türk toponimlərinin ermənilər tərəfindən məqsədli şəkildə dəyişdirilməsindən bəhs edilir. Bu faktlar bir daha onu sübut edir ki, bu coğrafiyda tarixən ermənilər yaşamamış, ermənilər sonradan bu ərazilərə məqsədli şəkildə məskunlaşmışlar. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında əsasənə, Basakeçər, İrəvan , Qaraqoyunlu dövləti və ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra bu ərazidəki yer-yurd adlarını dəyişdirərək erməniləşdirmişlər. Söhbət iki əsirdən çox bir zamanda ermənilərin azərbaycanlılara və onun tarixinə etdikləri vandallıqdan, torpaq iddiasından, və Azərbaycan toponimlərinin dəyişdirilərək erməniləşdirilməsindən gədir.

Açar sözlər: toponimlər, məskunlaşma, deportasiya, milli, kompakt, işgəncə.

Qədim Oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan tarixlər boyu bir çox sınaqlarla üzləşmişdir. Elin igid oğulları müdrik ağsaqqalların iradəsi ilə daim ata-baba yurdun keşiyində dayanmış, müqəddəs yerlərimizə yağlı nəfəsinin dəyməsinə yol verməmişlər. Bununla yanaşı ta qədim zamanlardan insanlarımızın şüurunda kök salmış humanistlik, insanpərvərlik, səxavətlik sayəsində yurdsuza sığınacaq, ac-yalavacılara çörək vermək adətinə də sadıq qalmışlar. Lakin görünür hər möhtacə əltutanlıq göstərmək “Zər qədrini zərgər bilər, nə bilər hər divanə” - misalında deyildiyi kimi qədərbilənlə nəticələnmiş.

Vaxtı ilə torpağımıza qədər basan, bizdən imdad diləyən nəcins, naxələf, naşükür erməni xislətinin timsalında buna zamanın özü də şahid olmuşdur. Ermənilər Azərbaycan torpağına fəqir libasında ayaq basıb “Təpəgöz” kimi xəyanətkarlıq göstərərək öz havadarlarının şirnikdirici və fitnəkar xülyalarına uymaqla yerli əhalini dönə-dönə deportasiyalara, təzyiq və işğəncələrə məruz qoymuşlar. Ancaq “Qisas qiyamətə qalmaz” - deyiblər.

Bu naxələflərin də cəzasını zaman özü yetişdirdi. “Təpəgöz” Basatın qılıncının, erməni basqınçıları və terroristləri isə Müzəffər Ali Baş Komandanımızın “Dəmir yumruğu”nun zərbəsinə tuş gəlib öz cəzalarına çatdılar. Bu gün yenə də rəzilliklə Azərbaycandan imdad diləməyə üz tuturlar. Onlar özlərinin içərisində kök salmış mənfur xislətdən əl çəkmədiyi halda Azərbaycan xalqı da ata-babadan bizə yadigar qalmış insanpərvərlik əməlinə sadıqlıq nümayiş etdirir.

Ermənilər zaman-zaman Azərbaycan torpaqlarını fürsət düşdükcə zəbt etdiyi kimi yer-yurd adlarımızı da işğala məruz qoymuş, onları saxtakarcasına dəyişdirə bilmişlər. Tarixi mənbələr göstərir ki, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi heç də keçmiş zamanlara aid deyildir. Onların bizim torpaqlarımıza köçürülməsi prosesi XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası tərəfindən həyata keçirilməyə başlamışdır. Bu

köçürülmə tədbirləri, xüsusilə, 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələri əsasında baş tutmuşdur.

Həmin dövrdə ermənilər İrandan, Osmanlı İmperiyasından və digər yerlərdən bərəkətli torpaqlarda məskunlaşdırılmaq xəyalları ilə kütləvi şəkildə Azərbaycan ərazilərinə gətirilmişlər [1; 6, s.21-23].

Ancaq əlbəttə ki, tarix heç nəyin izini itirmir. Yazılardan itirilmiş tarix xatirələrdə həkk olunub zamanların yaddaşında kök salır. 1995-ci ildə Ermənistandakı türk mənşəli yer adlarının tədqiqinə həsr olunmuş bir mənbədə göstərildiyinə görə ermənilər 1935-1970-ci illər ərzində 345 Azərbaycan mənşəli yer adını dəyişdirmişlər [4, s.3-4].

“Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri” kitabının müəllifi İbrahim Bayramovun araşdırmalarına görə ad dəyişkənliyi 2002-ci ilə kimi 2000-ə yaxın olmuşdur ki, bu da maddi, mənəvi və tarixi soyqırımının bir növü kimi nəzərdən qaçırılmamalıdır [1, s.7-8].

Ancaq onu da unutmaq olmaz ki, zaman ən ədalətli hakimdir, həqiqət gec və ya tez zahir olunur. Artıq zaman öz hökmünü vermişdir. Bu gün düşmən can harayına qalıb ağ bayraqla qapımıza imdad diləməyə gəlsə sabahkı gün bütün Qərbi Azərbaycanlıların öz yerlərinə Böyük Qayıdışı unutdurulmuş yer-yurd adlarımızın yenidən canlandırılıb həyata qaytarılmasını da real bir həqiqətə çevirəcəkdir.

Əlbəttə ki, biz buna tamamilə əminik. Əminik ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin 2020-ci ildəki cəmi 44 günlük Vətən Müharibəsində və 2023-cü il 19-20 sentyabr günlərində düşmən tərəfin terrorizminə qarşı döyüşlərdə Azərbaycan xalqına rəşadətli qələbə qazandırması doğma torpaqlara Böyük Qayıdış mərhələsinin başlanğıcı kimi əlamətdar bir hadisəyə çevrilmişdir. Hələ Ölkə Prezidentinin Birinci Vitse-Prezident Mehriban xanım Əliyeva ilə birlikdə 2001-ci il avqustun 16-da Kəlbəcərə səfəri

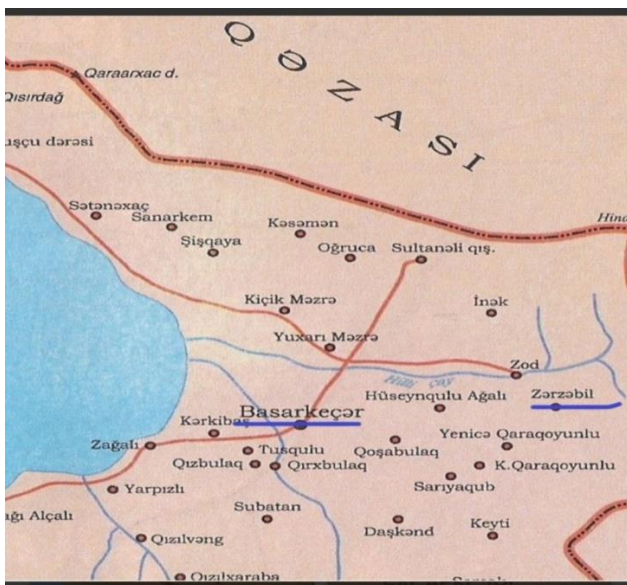
zamanı Göyçə mahalı və Basarkeçərlə bağlı “İndiki Ermənistan ərazisində yerləşən bütün qədim Azərbaycan yaşayış məskənləri əsl adları ilə çatdırılmalıdır” [5] - sözləri humanitar sahədə çalışan bütün mütəxəssislərimizin və ziyalı intellektlərimizin səfərbərlik çağırışı hesab olunmalıdır.

Yer-yurd adlarının dəyişdirilməsindən başlıca məqsəd tarixi unutdurmaq, onu yenidən yaratmaq kimi xəyalpərvər bir düşüncədir. Ermənilər addəyişmə əməliyyatına nə qədər ciddi-cəhd göstərsələr də belə əvvəlki izləri heç cür silib aradan qaldırmağa nail ola bilməzlər. Çünki tarix tarix kimi, yer adı isə dil nümunəsi kimi ilkin izləri unutdurmayıb hansı əlamətdə isə özünü nümayiş etdirir.

Bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən müxtəlif ictimai-iqtisadi hadisələrlə bağlı olaraq yaranmış toponimlər, bütün coğrafi obyektlərin ünvanlarıdır. Toponimsiz ölkə, dövlət yoxdur. Qədim xalqların məskunlaşdığı əraziləri, o cümlədən Cənubi Qafqazda Azərbaycan türklərinin yayıldığı sahələri məhz toponimlərin köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Yer adlarını öyrənməklə xalqların tarixi və ərazilərində məskunlaşmış xalqların dilləri haqqında zəngin bilik əldə etmək olar. Bu baxımdan əbədi və əzəli torpaqlarımızda məskunlaşmış mənfur niyyətli erməniləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ermənilər uzun illər Qərbi Azərbaycan torpaqlarımızın toponimlərini dəyişdirilməsində planlarını məqsədli şəkildə həyat keçirmişlər.

Ümumilikdə Ermənistan Respublikasında Azərbaycan toponimləri ən çox 1935-1970-ci illər arasında dəyişdirilmişdir. Həmin illər 345 türk mənşəli kəndin adı dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. Sonralar məlum olub ki, bu say 350 yox 2000-dən coxdur. Belə rayonlar icərisində Basarkeçər rayonu daha çox fəqlənir. Çünki, Basarkeçər rayonunda Azərbaycan türkləri kompakt yaşamış və yer-yurd adları Azərbaycan mənşəli olmuşdur. Bu səbəbdən də ermənilər müxtəlif cəhtlərlə bu

ərazidəki azərbaycan-türk toponimlərini erməniləşdirmək üçün SSRİ-i rəhbərliyinin dəstəyindən maksimum istifadə etmişdilər.



Basarkeçər rayonunun kəndlərinin xəritəsi.

Ermənilər Basarkeçər rayonunda kompakt yaşayan azərbaycanlılara hər zaman hücumlar edir, bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıları oradan qovmaq planını həyata keçirirdilər. Bu səbəbdən də 4 may 1918-ci ildə də Göyçə mahalında qanlı faciə baş verir. Daşnakların qanıqən terrorçularından biri, türkün qənimi kimi adı tarixə “Tayqulaq” yazılan Andronik Ozanyanın qoşunu gizli yolla Basarkeçər ərazisinə gətirilib. Onlar gecə qəflətən azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərə hücum edərək yangınlar törədib, dinc əhalini vəhşicəsinə qətlə yetiriblər. Göyçə mahalında ad-sanı və ustad sənətkarlığı ilə məşhur olan ermənilər tərəfindən Aşıq Nəcəf məhz həmin günlərdə belinə bağlanmış qaynar samovarla yandırılaraq işğəncələrlə qətlə yetirilib.

Türk dünyasının ulu ozanı kimi tariximizdə adı min illər bundan sonra da yaşayacaq, Göyçə mahalının Basarkeçər rayonun Ağkilsə kəndində dünyaya göz açan, erməni vandallığının şahidilərindən biri də Dədə Ələsgər olub.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən sonra ermənilər öz çirkin məqsədləri üçün yeni planlar həyata keçirərək 1920-ci ildə Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı zamanlarda bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atan ermənilər hər vəchlə yeni dəstəkçi ölkələrə sığınır və öz planlarını həyata keçirirdilər. Əlbəttə ermənilər təkcə Göycədə, İrəvanda, Zəngəzurda, Dərələyəzdə, Qaraqoyunlu dərəsində deyil Türkiyədə də türklərin soyqırımını həyata keçirir, sonra isə məzlum xalq rolunu oynayaraq 1915-ci il 24 aprel tarixini də saxta yolla tarixə salmaq üçün növbəti seenari qururlar. Belə bir fakt da diqqəti özünə çəkir ki, 1893-1896-cı illərdə ingilislərin öyrətməsi ilə ermənilər minlərlə dinc türk əhalisini məhv etmişlər. Əlbəttə, bu proses ermənilərin iddiasında olduqları yalançı 1915-ci il "soyqırımı"ndan çox-çox əvvəl baş vermişdi. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri 1905-07-1918-cı illərdəki qırğın kompaniyalarını qeyd edə bilərik.. Bu barədə Azərbaycan yazarları M.S.Ordubadinin "Qanlı sənələr", Mir Mövsüm Nəvvabın "Erməni - müsəlman davası" əsərləri o dövr hadisələrinin real mənzərəsini əks etdirən etibarlı qaynaq kimi qiymətləndirilmişdir

Eyni zamanda araşdırmalarda görürük ki, erməni tarixçisi S.Kirakosyan yazır: "Cənubi Qafqaz və Azərbaycan tatarlarını (azərbaycan türkləri) Kiçik Asiya türklərindən ayıran erməni xalqı türk millətinin bədəninə çaxılmış bir pazdır... Biz bu pazın aradan götürülməsinə və onun yerində bizə yağ kimi baxan bütöv müsəlman toplumunun ortaya çıxmasına yol verə bilmərik". Bu bir erməni tarixçisinin həm kin küdurətini, həm də ermənilərin şər böhtanlarına dəlalət edən bir arqument faktorudur.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular. Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş Sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni millətinə xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. "Yazıq, məzlum erməni xalqı"nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi. Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-nin digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misligörünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzlənmə prosesi baş verir.

Ermənistan SSR-in rayonlaşdırılması ilə əlaqədar Göyçə mahalının kəndləri əsasən Vardenis və Krasnoselsk rayonlarının tərkibinə daxil edilib. Basarkeçər rayonu Göyçə mahalının əsas hissəsini özündə birləşdirir. Rayon mərkəzindən İrəvan şəhərinə olan məsafə 168 km-dir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Basarkeçər rayonu həmçinin Azərbaycanın məşhur el sənətkarı Aşıq Ələsgərin vətənidir.

Köçürülmələr nəticəsində həmin kəndlərin əvvəlki qədim adları passiv toponimik fonda keçmişdir. 1953-60 ci illərdə Basarkeçərin 37 kəndindən 30-nun əhalisi azərbaycanlı, 5-i erməni, 2-si isə qarışıq etniklərdən ibarət idi.

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müxtəlif dövrlərdə fərmanları ilə Basarkeçər rayonu üzrə dəyişdirilmiş tarixi yer adları

Ağkilsə-Azat	03.01.1935	
Zərzibil-Zarkand	03.01.1935	
Böyük Qaraqoyunlu-Əzizli	03.01.1935	
Qırxbulaq-Akunk	03.01.1935	
Sətənəxac-Güney	03.01.1935	
Nərimanlı (Basarkeçər)-Şatvan	19.04.1991	
Sultanəliqışlaq-Canəhməd	03.07. 1969	
Qaraiman-Sovetkənd	25.01.1978	
Qızıləng-Çiçəkli	24.07.1940	
Gödəkbulaq--Karçaxpyur	12.08.1946	
Aşağı Zağalı-Tsovak	12.08.1946	
Qanlı-Qamışlı	12.08.1946	
Basarkeçər rayonu-	Vardenis rayonu	11.06.1969
Kərkibaş-Şəfəq	25.05.1967	
Yarpızlı-Lçavan	25.05.1967	
Babacan-Qızılkənd	25.01.1978	
İnəkdağ-Yenikənd	25.01.1978	
Yuxarı Zağalı-Axbradzor	25.01.1978	
Kəsəmən-Bahar	25.01.1978	
Tüskülü-Lusakunk	25.01.1978	
Çaxırlı-Sovetakert	25.01.1978	
Çiçəkli-Makenis	25.01.1978	

Basarkeçər rayonun əhalisi arasında danışığda həmin kəndlərin köhnə adları işlənməkdədir, lakin bütün rəsmi sənədlərdə və kargüzarlıqda artıq yeni adlar işləndiyinə görə qədim adlar tədricən unudulmaqdadır. Digər tərəfdən, azərbaycanlıların sıx yaşadığı kəndlərin əhalisi 1988-ci ildə məcburi şəkildə Azərbaycana köçürüldüyü üçün həmin kəndlərdə erməni ailələri məskunlaşmış və Azərbaycan kəndlərinin adları

dəyişdirilmişdir. Şübhəsiz ki, belə kəndlərin qədim adları artıq unudulmuşdur.

Basarkeçərin bu kəndlərində: Daşkənd, Nərimanlı, Ağkilsə, Pəmbək, Qızılvəng, Şişqaya, Zəd, Qanlı, Yuxarı Zağalı, Sətənağac, Kəsəmən, Göysu, Dərə, Subatan, Sarıyaqub, Çaxırlı, Zərkənd, Canəhməd, Yarpızlı, Böyük Məzrə, Kiçik Məzrə, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Qoşabulaq, İnəkdağı, Babacan, Kərkibaş, Qayabaşı, Qaraiman, Ağyoxuş, Yuxarı Şorca, Aşağı Şorca, Qırxbulaq, Gödəkbulaq, Tüskülü, Qamışlı, Aşağı Zağalı kəndlərdə azərbaycanlılar kampakt yaşayırdılar.

1988-ci ildə ata-baba yurdlarından məcburən deportasiya edilən azərbaycanlılar yaşayış yerlərini tərk etdikdən sonra ermənilər bütün kəndlərin adlarını məqsədli şəkildə dəyişdirərək, azərbaycan toponimlərini tarixdən silməyə çalışırlar.

Basarkeçər rayonun adını da ermənilər dəyişdirmişlər – Basarkeçər adının tarixi qədim türk toponiminə aid olduğu üçün ermənilər Basarkeçər adını 1969-cu ildə dəyişdirib Vardenis etdilər.

Biz inanıq ki, yaxın zamanlarda əzəli torpaqlarımıza qayıdacağıq və tarixi azərbaycan toponimlərini kəndlərimizə, rayonumuza bərpa edəcəyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, Elm, 2002, 346 s.

2. Ermənilərin Qarabağa köçürülməsi. AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu: azerbaijan az related information/105.

3. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.

4. Mirvahmudova S. Ermənistanda türk mənşəli yer adları. Bakı, Yazıçı Ədəbi Nəşrlərin Evi, 1995, 72 s.

5. Prezident.Az/articles/52742 16 oktbyar, 2021.

6. Teymurova G. Osmanlı-Rusiya münasibətləri və Azərbaycan (XIX əsrin birinci otuz ili) Tarix üzrə fəlsəfə dokt.dis.avtoref., Bakı, 2018, 28 s.

7. B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev. "Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti". Bakı, "Oğuz eli", 1998.

8. B.Ə.Budaqov, Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1995, 270 səh.

9. D. D. Qeybullayev. Azərbaycanın bəzi toponimlərinin mənşəyinə dair. Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1975, № 4:

10. Xalq qəzeti.- 2010.- 19 iyun.- S. 5.Əli MƏMMƏDOV, tarix elmləri doktoru, professor.

M.M.Hüseynov
professor, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Azərbaycan, Gəncə

E.M.Aslanov
dosent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Azərbaycan, Gəncə

S.F.Abdullayeva
dosent, Azərbaycan Dövlət

Aqrar Universiteti Azərbaycan, Gəncə

ORCID 0000-0003-1656-0945

sevda.abdullayeva.1986@mail.com

ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN TARİXİNƏ VƏ İQTİSADI İNKİŞAFINA DAHA BİR BAXIŞ

Xülasə

“Zəngəzur” toponimi bu bölgələrdə yaşayan zəngi tayfalarının adı və ərəblərin bu torpaqlara gəlişi ilə bağlıdır. Ərəb dilində “sur” “daş”, “divar”, “qala”, “qüllə” deməkdir. Zəngi tayfalarının vətəni Orta Asiya, daha dəqiq desək, indiki Özbəkistanın torpaqlarıdır. Eramızın əvvəllərindən daha geniş ərazilərə yayılmış Zəngi tayfalarının ən qədim yaşayış məskənlərindən biri də Cənubi Azərbaycanda Zəncan bölgəsidir. Ona görə də Zəngəzur toponimi bu yerin geniş əraziyə yayılmış və tarixi qeydlərdə güclü tayfa kimi tanınan Zəngilərlə bağlı olduğunu göstərir.

Rayon zəngin mis və duz mədənləri, karxanaları, sulu torpaqları, geniş meşə sahələri, əkinçilik və heyvandarlıq torpaqları ilə tanınır. Rayonun müəyyən hissələrinin dağlıq torpaqlarla örtülməsi burada sulu və axar çayların əmələ gəlməsini təmin edən ən mühüm amillərdəndir. Digər tərəfdən, Zəngəzur Böyük İpək Yolu üzərində yerləşdiyinə görə sənətkarlığın və ticarətin inkişaf etdiyi, rifah səviyyəsinin yüksək olduğu bölgələrdən biri kimi tanınır. Zəngəzur rayonunun strateji yerləşməsi və münbit torpaqları onun tarix boyu hakimiyyət davalarının mərkəzində olmasına səbəb olmuşdur.

Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı yalnız Azərbaycanın deyil, bütün regionun inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaq. İstənilən dövlət və onun xalqı siyasi, iqtisadi və s. cəhətlərdən nə qədər möhkəm, qüdrətli, mübariz olarsa, onun həyata keçirdiyi siyasətin müstəqillik elementləri də bir o qədər güclü olar. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda infrastruktur tədbirlər həyata keçirilir, kənd təsərrüfatının, iqtisadiyyatın inkişafı, ekoloji fəlakətə məruz qalan yerlərin, yenidənqurma işlərinin bərpası üçün layihələr icra olunur. Məğrur hissi ilə deyə bilərik ki, bu gün Azərbaycan reallıqlara addım atmaqla dünyaya öz gücünü, qüdrətini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: torpaq, ərazi, tarixi ad, iqtisadi rayon, beynəlxalq əlaqələr.

“Zəngəzur” toponimi bu bölgələrdə yaşayan zəngi tayfalarının adı və ərəblərin bu torpaqlara gəlişi ilə bağlıdır. Ərəb dilində “sur” “daş”, “divar”, “qala”, “qüllə” deməkdir. Zəngi tayfalarının vətəni Orta Asiya, daha dəqiq desək, indiki Özbəkistanın torpaqlarıdır. Eramızın əvvəllərindən daha geniş ərazilərə yayılmış Zəngi tayfalarının ən qədim yaşayış məskənlərindən biri də Cənubi Azərbaycanda Zəncan bölgəsidir.

Ona görə də Zəngəzur toponimi bu yerin geniş əraziyə yayılmış və tarixi qeydlərdə güclü tayfa kimi tanınan Zəngilərlə bağlı olduğunu göstərir (Urud, 2005, s.13-14). Zəngəzur torpağı eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın 8-ci əsrinə qədər Qafqaz Albaniyası dövlətinin və Sasani imperiyasının, müntəzəm olaraq, VII-IX əsrlərdə Ərəb xilafəti, IX-XI əsrlərdə Saci, Salari və Rəvvadilər dövlətləri, XII - XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Atabəylər dövləti, XIII-XIV əsrlərdə Hülakülər dövləti, XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində Cəlairilər dövləti və XV əsrdə Böyük Teymurilər dövləti, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuşdur. XVI əsrdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri və XVII-XVIII əsrlərin qovuşduğu dövrdə (1590-1612 və 1724-1735) Osmanlı hakimiyyəti altında olan Zəngəzur torpaqları xanlıq dövründə Qarabağ xanlığına məxsus idi. 19-cu əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın Rusiya çarlığı tərəfindən işğalı başa çatdı.

1850-ci illərdə Zəngəzur Şamaxı quberniyasının, 1860-cı illərdə Bakı və İrəvan quberniyalarının tərkibinə daxil edilmişdir (Urud, 2005, s.16). 1861-ci ildə Zəngəzur qəzası ayrıca inzibati vahid kimi yaradılmışdır. Mərkəzi Gorus olan Zəngəzur şəhəri

1867-ci ilin dekabrında yaradılmış Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdir.

Zəngəzur rayonu Araz çayı boyunca cənubdan Cavanşir, Şuşa Naxçıvan qəzaları və İranla əhatə olunmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Qarabağ quberniyasının dörd mahalından biri olan Zəngəzur torpağı 7824 km² idi (Nərimanoğlu, 2019). 1920-ci il aprelin 28-də Qızıl Ordu Azərbaycanı işğal etdi və burada sovet rejimi quruldu. Eynilə, 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet rejimi quruldu. 1920-ci il noyabrın 30-da Azərbaycan KP MK-nın Siyasi və Təşkilat Komitəsinin iclasında Ermənistanla əlaqələr məsələsi müzakirə edildi və aparılan danışıqlar nəticəsində Zəngəzur rayonunun Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd olmadığını əsas gətirərək Ermənistan ərazisi tərkibinə daxil edilməsi qərara alındı (Qasımlı, 2021).

1920-ci ilə qədər, yəni Ermənistan SSR ərazisinə keçənədək Zəngəzur qəzası dörd müstəqil vilayətdən ibarət idi: Mehri, Qafan, Zəngəzur (Qəzanın mərkəzi Gorus şəhəri idi) və Sisyan (Urud, 2005, səh.17-18). 1930-cu ildə Mehri rayonunun torpağında Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil olan Mehri quberniyası və Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil olan Zəngilan quberniyası yaradıldı.

Yenə 1930-cu ildə Qafan rayonunun bir hissəsi Qafan quberniyası kimi Ermənistan SSR-ə birləşdirildi. Qalan hissədə isə 1933-cü ildə yaradılmış Qubatlq quberniyası Azərbaycan SSR-in sərhədlərinə daxil edilmişdir. Eynilə, Zəngəzur qəzasında yerləşən və eyniadlı Zəngəzur quberniyası 1930-cu ildə iki yerə bölünərək Gorus və Laçın quberniyalarını, Gorus quberniyasını Ermənistan SSR, Laçın quberniyasını isə Azərbaycan SSR sərhədlərinə daxil etdi. (Urud, 2005, s. 17-18). Beləliklə, Zəngəzur bölgəsinin qərb hissələri Ermənistan torpaqları ilə birləşdirildi, nəinki Azərbaycanla Türkiyə arasında quru əlaqəsi aradan qaldırıldı, həm də Azərbaycanın əsas payı

olan Naxçıvan, Naxçıvan və Türkiyə arasında quru əlaqəsi kəsildi. 1932-ci ildə Tehranda imzalanan Türkiyə-İran Sərhəd Müqaviləsi müddəalarına uyğun olaraq Ağrı dağı bütövlükdə Türkiyəyə verilsə də, Van ətrafındakı (Kotur mahalı və ətrafı) bir qədər torpaq İrana verildi (Mətin, 2021).).

Bu müqavilə çərçivəsində Mustafa Kamal Atatürkün birbaşa təşəbbüsü ilə İranla torpaq mübadiləsi aparıldı və İğdır vilayətinin şərqində yerləşən Aralıq mahalının Dilucu bölgəsi Türkiyə sərhədlərinə daxil edildi. Bu gün Zəngəzur rayonunun ərazisi əsasən indiki Ermənistan Respublikasının Gorus, Sisian, Qafan, Mehri və Azərbaycan Respublikasının Laçın, Qabadlı, Zəngilan vilayətlərini əhatə edir (Nərimanoğlu, 2019).

Rayon zəngin mis və duz mədənləri, karxanaları, sulu torpaqları, geniş meşə sahələri, əkinçilik və heyvandarlıq torpaqları ilə tanınır. Rayonun müəyyən hissələrinin dağlıq torpaqlarla örtülməsi burada sulu və axar çayların əmələ gəlməsini təmin edən ən mühüm amillərdəndir. Digər tərəfdən, Zəngəzur Böyük İpək Yolu üzərində yerləşdiyinə görə sənətkarlığın və ticarətin inkişaf etdiyi, rifah səviyyəsinin yüksək olduğu bölgələrdən biri kimi tanınır. Zəngəzur rayonunun strateji yerləşməsi və münbit torpaqları onun tarix boyu hakimiyyət davalarının mərkəzində olmasına səbəb olmuşdur.

Bu münaqişələr bölgədə zərdüştilik, xristian və islam dinlərinin yayılmasına şərait yaratdı. Zəngəzurun Böyük Səlcuqlular, Atabəylər, Qaraqoyunlu, Akqoyunlu və Səfəvilər kimi türk dövlətlərinin idarəsində qalması nəticəsində burada dini inanc və etnik mənsubiyyət baxımından türk-islam kimliyi üstünlük təşkil edirdi. Şərqdən qərbə uzanan Böyük İpək Yolunun əsas nöqtələrinə nəzarət etmək, Qafqaz və Orta Asiya kimi böyük xammal ehtiyatlarına sahib olmaq və sərhədlərini isti dənizlər üzərində qurmaq istəyən Rusiya çarlığı, daha sonra isə dini və SSRİ-nin apardığı etnofederalizm siyasəti nəticəsində

Zəngəzurun etnik kimlik strukturu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Rus çarı bu torpaqlarda erməni əhalisinin sayını artırmaq üçün İran və Osmanlı torpaqlarından minlərlə erməni köçürüb bölgəyə yerləşdirdi. 19-cu əsrin əvvəllərində Rusiya Çar administrasiyası işğal olunmuş ərazilərdə əhalinin sayını qeyd edərkən müsəlmanlardan fərqli olaraq erməniləri iki ayrı qrup kimi qeydə almışdır. Birinci qrup “keçmiş sakinlər”, ikinci qrup isə “yeni gələnlər” adlanırdı. Bu “yeni gələnlər” hesabına keçmiş Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının torpaqlarında etnik mənzərə tədricən ermənilərin xeyrinə dəyişdi (Həsənlı, 2020).

Ona görə də strateji planlarına uyğun olaraq Zəngəzurdə hökmranlıq etməyi qarşısına məqsəd qoyan ruslar üçün bölgə əhalisi arasında tərəfdarlar böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Zəngəzuru və bütün Cənubi Qafqazı öz nəzarəti altına alan Rusiya regionda digər iki böyük ənənəvi gücə - İran və Türkiyəyə nəzarət etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. 20-ci əsrin əvvəllərində Romanovlar sülaləsi Rusiya çarlığı daxilində sosial gərginliyi aradan qaldırmaq, ictimaiyyətin diqqətini problemlərdən başqa məsələlərə yönəltmək üçün milli qarşıdurmaları qızıqdırmaqdan da çəkinmirdi. Belə siyasətin ən bariz nümunələrindən biri 1905-1906-cı illərdə Zəngəzurdə baş vermiş erməni-müsəlman münaqişəsidir.

Bu dövrdə Rusiya çarının təxribatı ilə ermənilər bölgədə əhəli üstünlüyünü təmin etmək məqsədilə müsəlman əhəliyə qarşı qırğınlar həyata keçirmişlər (Bayramov 2020). Oktyabr inqilabının mürəkkəb dövründə - 1917-1922-ci illər arasında Zəngəzurun müsəlman əhalisi ikinci dəfə bolşevik Rusiyası tərəfindən erməni qırğına və sürgünə məruz qalmış, bundan sonra əhalinin böyük hissəsi öz vətənlərinə dönə bilməmişdir. 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəlində əhatə edən SSRİ dövründə Ermənistan açıq şəkildə Azərbaycana qarşı ərazi

iddiaları irəli sürərək hərbi əməliyyata başlayıb. 1988-1992-ci illərdə Dağlıq Qarabağda baş vermiş münaqişə nəticəsində Zəngəzurun şərqində ermənilər tərəfindən işğal edilmiş və bundan sonra baş vermiş etnik təmizləmə nəticəsində 1 milyondan çox müsəlman Azərbaycanın sərhədlərində yaşamışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dərin siyasəti, ordumuzun qəhrəmanlığı nəticəsində 44 günlük müharibədən sonra bütün Qarabağ ərazisi kimi, Zəngəzur mahalı da azadlığa çıxarılmışdı. Cənab Prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanına əsasən, qədim Zəngəzur adı coğrafi, inzibati ərazi vahidi olaraq yenidən xəritələrə qaytarılır. 26 oktyabr 1921-ci ildə Türk dünyasını birləşdirən dəhlizinin Azərbaycan hissəsinin təməli qoyulur. Zəngəzur dəhlizi tarixi nailiyyətdir. Zəngəzur Azərbaycanın Qubadlı, Laçın, Zəngilan rayonlarını, indiki Ermənistanın Qafan, Gorus, Sisyan və Megri rayonlarının ərazilərini əhatə edir. Zəngəzur mahalının əzəli torpağı Zəngilan inzibati rayon kimi 1930-cu ildə yaranmışdır. Bu ərazi respublikamızın qərb bölgəsində yerləşmiş və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş rayondur.

Belə ki, Bakı-Culfa-Naxçıvan magistral dəmir və şosse yolları üzərində olduğundan, iqtisadi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 27 il düşmən tapdağında olan Zəngilan şəhəri 2020-ci il 20- 22 oktyabrda mübariz ordumuz tərəfindən işğaldan azad olunmuşdur. Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin ardıcıl və dərin siyasəti ilə qəhrəman əsgərlərimizin zəfər bayrağı hal-hazırda Zəngilanda dalğalanır və 44 günlük müharibədən sonra bütün Qarabağ ərazisi kimi, Zəngilan regionu da azadlığa çıxmış, füsunkar təbiəti və zəhmətkeş insanların fəaliyyəti nəticəsində iqtisadi inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Zəngilan rayonu Qarabağ iqtisadi bölgəsinin təbiəti və coğrafi yerləşməsi baxımından Kiçik Qafqazın ən möhtəşəm və gözəl

məkanı, dağ yamaclarının zümrüd boyalarla zəngin olan təbiət incisidir.

Füsunkar təbiəti ilə seçilən Zəngilan rayonu iqtisadi və coğrafi baxımdan əlverişli potensiala malikdir. Çoxfunksiyalı Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı sosial, iqtisadi və nəqliyyat məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır və bu mənada böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq Hava Limanı müasir təhlükəsizlik tələblərinə, standartlarına cavab verməklə yanaşı, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminə malikdir. Dünya standartlarına uyğun, müasir tipli təyyarələri qəbul edə biləcək Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı şərq-qərb, şimal-cənub nəqliyyat dəhlizinin elementinə çevriləcəkdir. Bu da nəqliyyat və yük daşımalarının intensivliyini və Azərbaycanın daha çox gəlir əldə etməsinə imkan verəcək, rayonda istehsal olunan məhsullar ölkə daxilində istifadə olunmaqla bərabər, xarici ölkələrə çox asanlıqla çıxarılacaq.

Beləliklə, Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı yalnız Azərbaycanın deyil, bütün regionun inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaq. İstənilən dövlət və onun xalqı siyasi, iqtisadi və s. cəhətlərdən nə qədər möhkəm, qüdrətli, mübariz olarsa, onun həyata keçirdiyi siyasətin müstəqillik elementləri də bir o qədər güclü olar. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda infrastruktur tədbirlər həyata keçirilir, kənd təsərrüfatının, iqtisadiyyatın inkişafı, ekoloji fəlakətə məruz qalan yerlərin, yenidənqurma işlərinin bərpası üçün layihələr icra olunur. Məğrur hissi ilə deyə bilərik ki, bu gün Azərbaycan reallıqlara addım atmaqla dünyaya öz gücünü, qüdrətini nümayiş etdirir.

Zəngilan rayonunda alternativ günəş enerjisinin böyük potensialı vardır. Burada enerji generasiya gücləri, ötürücü xətlərin yenidən qurulması sayəsində bitkiçilik, meyvəçilik, heyvandarlıq sürətlə inkişaf edəcəkdir. Zəngilanda çoxlu sayda faydalı qazıntılar, mədənlər, təbii sərvətlər, qızıl yatağı və s.

vardır. Ərazidə təbii halda yayılmış çinar meşəsi sahəsinə görə dünyada ikinci, Avropada isə birinci yeri tutur (Əliyev, 2004: 295). Füsunkar təbiəti ilə seçilən Zəngilan rayonu coğrafi müxtəlifliyinin bariz nümunəsi turizm potensialına malikdir. Lakin qəsbkarlıq dövründə Zəngilan regionunun təbii bitki örtüyü istismar edilib, meşələri qırılıb, təbii sərvətləri talan edilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, bu gün istər ərazinin tarixinin, istərsə də iqtisadi inkişafının yenidən özünə qaytarmaq üçün dövlətimiz bütün imkanlardan istifadə edir. İnanırıq ki, bu proseslər yaxın zamanda öz bəhrəsini verəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bayramov, A. & Edi, A. (2020). Ermenistan Devleti'nin kurulması ve bölgeden Azerbaycan Türklerinin zorunlu göç ettirilmesi (1906-1953). ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi, 10(2), 377-398. DOI: 10.31679/adamakademi.676719

2. Hasanlı, C. (2020). Tarihi hakikatlerden ayırıp öz maraqlarına uyğunlaşdırırlar. Meydan TV. Erişim adresi: <https://d9mc3ts4czbpr.cloudfront.net/az/article/cemil-hesenli-tarixi-heqiqetlerdenayirib-oz-maraqlarina-uygunlasdiriblar/>

3. Kasımlı, M. (2021). Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi: möteber kaynaklar ne diyor? Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Yayınları. Erişim adresi: [tps://science.gov.Az/az/news/open/16645](https://science.gov.Az/az/news/open/16645)

4. Metin, C. (2021). Atatürk dönemi Türkiye - İran ilişkileri. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma0zorlad%C4%B1%C4%9F%C4%B1,Kotur)%20%C4%B0ran'a%20b%C4%B1rak%C4%B1lm%C4MerkeziBaşkanlığı Atatürk Ansiklopedisi. Erişim adresi:<https://ataturk-ansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-turkiye-iran-iliskileri/#:~:>

text=Uluslararası%C4%B1%20ve%C3%B6lgesel%20geli
%C5%9Fmelerinde%2%B1%C5%9Ft%C4%B1r

5. Nerimanoglu, H. (2019). Zengezur: 100 sual, 100 cavab. Bakü: QHT Neşriyyatı.TCBB (2021). Erişim adresi: <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-AzaebaycanSusaBeyannamesi.pdf>

6. Urud, M. (2005). Zengezur. Bakü: “Nurlar” Neşriyyat - Poligrafiya Merkezi.

7. Nazim Tapdıq oğlu. (2002). Zəngilan toponimləri. Bakı, 140 s.

8. Xəlilzadə, F. (2007). Yolum düşə Zəngəzura. Ön söz. Müəll. İ.Vəliyev; red. K.Mirzəyeva. Bakı, 522 s.

9. Əliyev, V.Ə. (2004). Zəngəzurda qalan izimiz. Bakı: Nurlan, 295 s.

Ç.İsmayilov
c.e.d., professor, Bakı Dövlət Universiteti
ischingiz@gmail.com

AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT SƏRHƏDLƏRİNİN SİYASİ-COĞRAFİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra onun gələcək inkişafının ən vacib hədəflərindən biri ölkənin dövlət sərhədlərinin delimitasiyası və demarkasiyası olmuşdur. 1991-ci ilin dekabr ayında keçmiş Sovet Respublikaları Almata bəyannaməsi imzalayaraq, “bir-birinin ərazi bütövlüyünü və

mövcud sərhədlərin toxunulmazlığını tanımaq və hörmət etmək” prinsipi əsasında münasibətlər qurmağı bəyan etdilər [1]. Lakin Ermənistan əldə edilmiş birgə deklarasiyaya etinasızlıq göstərərək, Azərbaycanın cənub-qərb sərhədlərini pozmuş və respublikanın 20% ərazisini 1993-2000-ci illər ərzində işğal altında saxlamışdır.

Müstəqiliyin ilk illərində respublika rəhbərliyinə səriştəsiz və qeyri-peşakar şəxslərin gəlməsi ölkəmizin gələcək inkişafına mənfi təsir göstərmiş, nəticədə, ölkənin ərazi bütövlüyünün pozulmasında öz rolunu oynamışdır. 1992-1993-cü illərdə dövlət sərhədlərinin mühafizəsinin gücləndirilməsi sahəsində hökumət bir neçə qərar versə də, bu qərarların yerinə yetirilməsi lazımı səviyyədə təşkil olunmurdu[2]. Bunun nəticəsi olaraq, Azərbaycanın Ermənistanla olan 1007 km-lik və İranla – 765 km-lik dövlət sərhədin 132-km-lik hissəsi (Fizuli, Cəbrayıl və Zəngilan inzibati rayonları üzrə) ermənilər tərəfindən zəbt olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın dövlət quru sərhədlərinin təxminən 45%-i uzun illər ərzində erməni işğalçılarının nəzarəti altında qalmışdır. Respublikanın dövlət sərhədlərinin bir hissəsi nəzarətdən kənarda qaldığı üçün ərazinin idarə edilməsində və sosial-iqtisadi inkişafında bir çox problemlər yaranmışdı. Yalnız 2020-ci ildə Azərbaycanın Müzəffər Ordusunun qələbəsi və torpaqlarımızın erməni işğalından azad edilməsi, dövlət sərhədlərimizi bütövlüklə nəzarətə alınmasına gətirib çıxartdı.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması və yeni geosiyasi mənzərənin formalaşması respublikanın dövlət sərhədlərinin siyasi və iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsini xüsusi önəm daşıyır. Belə ki, məhz dövlət sərhədlərinin xüsusiyyətləri bilavasitə dövlətlərarası münasibətlərin səviyyəsini əks etdirərək, ölkənin davamlı inkişaf strategiyasının hazırlanmasında vacib amil kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, bu “xüsusiyyətlər” dövlət sərhədlərinin hər hansı bir sahəsində

zaman çərçivəsində dəyişə bilər. Sərhədlərin xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilk öncə ölkələrarası siyasi və iqtisadi münasibətlərin səviyyəsindən asılıdır.

Hər hansı bir dövlətin sərhədlərinin qiymətləndirilməsi üçün ilk öncə onun qonşu ölkələrlə mövcud olan sərhədlərinin delimitasiyası və demarkasiyası məsələlərinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Bu proseslər tamamlandıqdan və ölkələrarası müvafiq razılaşma imzalandıqdan sonra sərhədlərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan, Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin demarkasiyası Türkiyə (15 km), Rusiya (390 km), İran (765 km) və bütövlüklə Gürcüstan (471km) ölkələri ilə razılaşdırılmışdır. Yalnız Ermənistan tərəfi ilə dövlət sərhədi, hələ ki, delimitasiya olunmamışdır. Ermənistanın ölkəmizə ərazi iddiaları bu məsələnin həllini xeyli mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, son yüz il ərzində Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən zəbt olunması nəticəsində respublikanın sahəsi 114 min kv.km-dən 86,6 min kv km-ə qədər azalmış və onun cənub-qərb hissəsindəki sərhədlərin quruluşu xeyli dəyişilmişdir.

Dövlət sərhədlərinin iqtisadi və siyasi-coğrafi qiymətləndirilməsi sahəsində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Qeyd olunan tədqiqatlarda dövlət sərhədlərinin fərqli xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Bu baxımdan, sərhədləri cəlbədicə, maneədicə, əlaqələndirən və ayırıcı xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırmaq olar. Dövlətlərarası siyasi və iqtisadi münasibətlərin səviyyəsindən asılı olaraq, dövlət sərhədləri cəlb edicidən maneədicə və ya ayırıcı xüsusiyyətlərə görə dəyişə bilər.

Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin bu baxımdan qiymətləndirilməsi qonşu ölkələrlə mövcud sərhədləri aşağıdakı vəziyyətdə olduğunu göstərir:

1. Cəlb edici xüsusiyyətli sərhədlər – respublikanın Türkiyə ilə dövlət sərhədi;

2. Əlaqələndirən sərhədlər- Azərbaycan–Gürcüstan və Azərbaycan–Rusiya sərhədləri;

3. Əlaqələndirmə xüsusiyyətini itirən sərhədlər – Azərbaycan–İran sərhədi;

4. Ayrıcı xüsusiyyətli sərhədlər – Azərbaycan–Ermənistan sərhədləri.

Təəssüf ki, cəlbədicə xüsusiyyətli sərhədimiz ən qısa uzunluqda (15 km) olduğu halda, ayrıcı xüsusiyyətli sərhədlərimiz ən uzun məsafə ilə fərqlənir. Belə vəziyyət, əlbət ki, sərhədyanı bölgələrin inkişafına öz təsirini göstərir. Bunu nəzərə alaraq, dövlət tərəfindən müvafiq regional inkişaf siyasəti yeridilir. Məlum olduğu kimi, son üç il ərzindən işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpaşına dövlət tərəfindən 7 mlrd manat vəsait yatırılmışdır. Sərhədyanı ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunu yaradılmış, kiçik su elektrik stansiyaları və yeni yaşayış məntəqələri inşa edilir.

Azərbaycanın sərhəd ərazilərində logistikanın inkişaf etdirilməsi, ilk öncə 2021-ci ilin fevralında ölkə Prezidenti tərəfindən təməli qoyulan, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətti ilə bağlıdır. 2024-cü ilin yanvarına, uzunluğu 110,4 km təşkil edən, bu dəmir yol xətti üzrə tikinti işləri 45 %-i tamamlanmışdır. (7). Bununla yanaşı, İran ərazisindən Naxçıvana uzanan yeni avtomagistralın inşa edilməsi Naxçıvan MR-la iqtisadi əlaqələrin davamlı olmasına zəmin yaradır. Belə ki, yolun bu marşrut üzrə istifadəyə verilməsi, Zəngəzur dəhlizi layihəsinin dəyərini xeyli dəyişir. Məlum olduğu kimi, Ermənistan, müxtəlif bəhanələrlə, bu dəhlizin açılmasına mənəçilik törədərək, Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvanla əlaqəsinin qarşısına çıxır. Belə vəziyyəti nəzərə alaraq, İran ərazisindən alternativ yol xəttinin Naxçıvan bölgəsinə çekilməsi uğurlu qərar olmuşdur. Naxçıvana yerüstü nəqliyyat xəttlərinin çekilməsi, bölgənin 35 ildən çox sürən, iqtisadi blokadasına son qoyacaqdır.

Ölkənin sərhədyanı bölgələrin mənimsənilməsi və sosial-iqtisadi inkişafı onların qonşu ölkə üçün cəlb edici xüsusiyyətlərini artırır. Buna görə inkişaf etmiş sərhədyanı bölgələr maliyyə yatırımları, yeni texnologiyalar və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün cəlb edici olurlar. Bu məsələnin vacibliyini Niderland alimi Ron Boşma öz araşdırmalarında (8,9) göstərməyə nail olmuşdur. R.Boşma sərhədlərin qiymətləndirilməsində “yaxınlıq” (oxşarlıq) amilin vacibliyi ortya qoymuşdur. Bu baxımdan, Azərbaycanın qonşu ölkələrlə mal dövriyyəsi və qarşılıqlı investisiyaların həcminə dair göstəricilər, eyni zamanda, sərhədlərin fərqli şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Bunun əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, sərhədyanı bölgələrin inkişafı ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafında öz rolunu oynamaqla yanaşı, onun cəlbediciliyini artıraraq, qonşu dövlətlərlə iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşməsinə və daxili resurs potensialının daha tam istifadəsinə köməklik edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Алма-Атинская Декларация: [Электронный ресурс] / – 21 декабря, 1991. URL: <https://e-cis.info/page/3373/79406/>
2. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkənin sərhəd mühafizə sisteminin yaradılması və inkişafı (yanvar 1992–yanvar 2012-ci illər) : [Elektron resurs] / URL: <https://dsx.gov.az/history/1992-ci-ilden-sonra>
3. Friedman Thomas. The World is Flat: A Brief History of The Twenty-first Century. Farrar, Straus and Giroux. 2005. ISBN 0-374-29288-4.
4. Feldman, M.P. (1994) The Geography of Innovation. Kluwer Academic Publishers, Boston. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-3333-5>

5. Torre, A. Regional Development and Proximity Relations / A.Torre, F.Wallet, Eds. Cheltenham – UK: Edward Elgar, – 2014. – 376 p.

6. Torre, A., Rallet, A. Proximity and localization.// Reg. Stud., – 2005..№. 39, – p. 47–59.

7. Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin tikintisi 45 % tamamlanıb. - 08.01.2024. <https://report.az/infrastruktur/horadiz-agbend-demir-yolu-xettinin-tikintisi-45-tamamlanib/>

8. Boschma, R.A. Proximity and Innovation: a Critical Assessment // Reg. Stud., – 2005..№. 39, – p. 61-74.

9. Boschma, R. The formation of economic networks: a proximity approach in Regional Development and Proximity Relations. In book: Regional Development and Proximity Relations – MA, USA: Edward Elgar: 2014, - pp. 243–266.

A.Ə.Abasova

t.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0003-1633-6257

abasova@gmail.com

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: MADDİ-MƏDƏNİ İRSİMİZ

Xülasə

Qərbi Azərbaycan İcmasının məqsədi müxtəlif vaxtlarda etnik mənsubiyyətinə görə Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiya olunmuş azərbaycanlıların və onların varislərinin ictimai-mədəni birliyinə nail olmaqla onların hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə bərpası, Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqının yaratdığı zəngin tarixi-mədəni

irsin öyrənilməsi, təbliğ olunması və tam məhv olunmasının qarşısının alınması, həmin insanların öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq hüququnun təmin edilməsi və birgəyaşayışa nail olunmasından ibarətdir. Bu məqsədlə icmanın vəzifələri və hüquqları müəyyən edilib.^[2]

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, deportasiya, ictimai-mədəni birlik, beynəlxalq hüquq.

Vaxtilə azərbaycanlılar Ermənistan ərazisindən, öz vətənlərindən, tarixi torpaqlarımızdan kütləvi şəkildə deportasiya ediliblər. Hazırda əsas məqsədlərdən biri qərbi azərbaycanlıların pozulmuş hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə bərpası, Azərbaycan xalqının Ermənistan ərazisində yaratdığı zəngin tarixi-mədəni irsin öyrənilməsi, təbliği və tamamilə məhv edilməsinin qarşısının alınması, onların hüquqlarının təmin edilməsidir. Bu insanların atalarının vətənlərinə qayıtması, Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlıların və onların varislərinin sosial-mədəni birliliyinə nail olmaq üçün Qərbi Azərbaycan İcması yaradıldı. ^[1]

İnsanların öz evlərinə qayıtmaq istəməsində qanunsuz heç nə yoxdur.

Bu gün 44 günlük Vətən Müharibəsində Böyük Qələbədən sonra yaranmış, keçmiş məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmağa başladığı yeni geosiyasi reallıqlar kontekstində Qərbi Azərbaycan mövzusu, tarixi və ulu öndərin taleyi ilə bağlı müzakirələr aparılmışdır. Xalqımızın mədəni irsi və tarixi torpaqlara Böyük Qayıdış Ermənistan ərazisində yerləşənə qədər yenilənir.

Ermənistanın təslim olması iki yüz ildən artıqdır ki, dünya ictimaiyyətini çaşdıran erməni stereotiplərini məhv etdi. Bu gün biz qalib xalq olaraq bütün sivil dünya üçün ciddi təhlükə olaraq qalmaqda davam edən erməni vəhşilikləri, vandalizmi,

terrorizmi, etnik təmizləmə və soyqırımı haqqında bütün həqiqətləri dünyaya çatdırdığımız bir həqiqət anıdır.^[6]

Azərbaycan hər zaman ədalətin və insan hüquqlarının müdafiəsinin tərəfdarıdır, ona görə də ermənilərin və əlaltılarının təzyiqi altında öz doğma Qərbi Azərbaycanı, bu gün “Ermənistan” adlanan ərazini tərk etməyə məcbur olmuş azərbaycanlıların hüquqlarının təmin edilməsi və geri qaytarılması məsələsi aktualdır. Son azərbaycanlının işğal olunmuş ərazilərdən qovulmasından otuz ildən bir qədər çox vaxt keçir. O vaxtdan indiyədək qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi, xalqımızın tarixi-mədəni irsinin təbliği istiqamətində ardıcıl iş aparılır. Qərbi Azərbaycan problemi ümummilli məsələdir, bunlar Azərbaycanın son qarışlarına qədər tarixi torpaqlarıdır.

Bu ərazidə təkcə İrəvan xanlığı deyil, həm də Qarabağ xanlığı - Qərbi Zəngəzur, Naxçıvan xanlığı - Dərələyəz rayonu, Gəncə xanlığı - Dilican vadisi və Şəmşəddil sultanlığı, Borçalının dağlıq hissəsi, Hamamlı mahalı yerləşir. 44 günlük Vətən Müharibəsində hamımız bir dəmir yumruğa birləşərək, dəmir iradə və eyni əzmlə, qalib Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə zəfərli Qələbə qazandıq. Eyni milli birliyi Qərbi Azərbaycan uğrunda mübarizədə də nümayiş etdirməliyik.^[5]

İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların dinc, təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtmasını təmin etmək konsepsiyası: 1989-cu ildə “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” kimi yaradılmış və 2022-ci ildə “Qərbi Azərbaycan İcması” adlandırılan təşkilatda (İcmal), indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsinə həsr olunub.

Bu Konsepsiya indiki Ermənistan ərazisindən zorla qovulmuş azərbaycanlıların geri qaytarılması üçün Birlik tərəfindən həyata keçiriləcək məqsədlərin, prinsiplərin, hazırlıq

və icra tədbirlərinin ümumi çərçivəsini müəyyən edir. Konsepsiya beynəlxalq hüquqa, müvafiq milli qanunvericiliyə, tarixi faktlara əsaslanır və ədalətin və sülhün bərqərar olmasına xidmət edir.^[4]

Son iki əsrdə Azərbaycan xalqı silahlı münaqişələrdən, işğaldan, etnik təmizləmədən, məcburi köçkünlükdən və soyqırımdan çox əziyyət çəkib. Azərbaycanlıların vaxtilə mütləq əksəriyyəti təşkil etdiyi indiki Ermənistan ərazisindən tam qovulması 1991-ci ildə başa çatdı. Etnik təmizləmə nəticəsində bu ərazilərdə indi sırf ermənilər məskunlaşıb.

Azərbaycanlılara qarşı aparılan etnik təmizləmə əksər hallarda dövlət orqanlarının sistemli fəaliyyətinin nəticəsi olub və zorakılıq, kütləvi qırğınlar və insanlığa qarşı digər cinayətlər, habelə insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması yolu ilə həyata keçirilib. Bu proses xüsusilə 1905-06, 1918-21, 1948-53 və 1987-91-ci illərdə çətin və amansız keçdi. 1918-21-ci illərdə “Ermənistan Respublikası”, “Dağlı Ermənistan Respublikası” adlanan qurumların, Sovetlər İttifaqının, xüsusən də bir çox rayonları köçürən SSRİ-nin bədnam lideri İosif Stalinin əməllərinin nəticələridir. Ermənistana, o cümlədən əhalisinin çoxunu azərbaycanlıların təşkil etdiyi Zəngəzura və 1987-91-ci illərdə Ermənistandan, eləcə də Ermənistan SSR-dən yüz min azərbaycanlının deportasiyası haqqında irqçi qərara imza atan dövlətlər hələ də öz varlığını hiss etdirirlər.

Ermənistan adlanan ərazidə azərbaycanlılara məxsus tarixi-mədəni irs hər yerdə, o cümlədən məscidlər, qəbiristanlıqlar dağıdılıb, coğrafi adlar dəyişdirilib, azərbaycanlılara qarşı sistemli xarakterli irqi ayrı-seçkilik həyata keçirilib. Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və digər cinayətlərdə iştirak etmiş şəxslər və onların əməlləri dövlət səviyyəsində təriflənir.^[7]

Bu görünməmiş ədalətsizlik Ermənistanın hakim dairələrində cəzasızlıq hissi yaradıb və onları Azərbaycan

Respublikasının beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərinə ərazi iddiaları irəli sürməyə, gücdən istifadə etməyə, hərbi işğala, kütləvi miqyasda yeni etnik təmizləməyə və s. insanlığa qarşı cinayətlər.

2020-ci ildə Ermənistanın hərbi hücumuna və işğalına qarşı Azərbaycan Respublikasının özünümüdafiə əməliyyatına tac qoyması ədalətin bərqərar olması istiqamətində mühüm addım olub, iki ölkə arasında sülhün bərqərar olması imkanlarını artırıb. Digər tərəfdən, indiki Ermənistan ərazilərindən qovulmuş azərbaycanlıların geri qaytarılmasının mümkünsüzlüyü monoetnik sülh siyasətinin davamıdır.

İcma Qərb dövlətçiliyinə qarşı törədilən ədalətsizliyi qəbul etmir, etnik təmizləmə və sisteməlik irqi ayrı-seçkilik böyük ədalətsizlikdir və son iki əsrdə azərbaycanlıların güclü bərqərar olmasına ciddi təhlükə yaradır və bu ədalətsizliyin nəticələrini rədd edir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində, Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktda, Qaçqınların Statusuna dair Konvensiyada və digər mühüm beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuş qayıdış hüququna əsaslanaraq, İcma öz əsas məqsədi kimi, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üçün şərait yaradılmasını bəyan edir. indiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların öz doğma vətənlərinə qayıtması, oraya qayıtdıqdan sonra onların fərdi və kollektiv hüquqlarının təmin edilməsidir.

Bu konsepsiya ilə həyata keçirilən fəaliyyətin əsas məqsəd və prinsipləri bunlardır:

- İndiki Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına könüllü, təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtması üçün müvafiq yoxlama və təminat mexanizmi ilə hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq müqavilənin əldə edilməsi;

- Qaytarma prosesinin təhlükəsizlik, humanitar və sosial-iqtisadi yardım üçün müvafiq proqramlarla təmin edilməsi;

- Geri qayıdan əhaliyə qarşı yenidən köçürülmələrin, hər hansı ayrı-seçkiliyin və zərərin qarşısını almaq üçün beynəlxalq monitoring, hesabat, təhlükəsizlik, müdaxilə və digər zəruri tədbirlərin yaradılması;

- Beynəlxalq nəzarət altında olan bərpa və barışıq tədbirləri vasitəsilə geri qayıdanlar üçün davamlı reabilitasiya və reintegrasiyanı təmin etmək.^[5]

Onilliklər boyu Qərbi Azərbaycanlıların qanuni nümayəndəsi kimi İcma geri qayıtma prosesində fəal rol oynayacaq, maraqlı tərəf kimi müvafiq dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla dialoq və əməkdaşlıq üçün səy göstərəcək və onlar tərəfindən qanuni həmkarı kimi tanınacaq.

NƏTİCƏ

Qaytarma prosesi qərbi azərbaycanlıların qovulmazdan əvvəl məskunlaşma konfigurasiyasını bərpa etməlidir. Müxtəlif bəhanələrlə və hüquqi hiylələrlə səpələnmiş azərbaycanlıları məskunlaşdırmaq cəhdləri irqçiliyin bir formasıdır və reintegrasiyaya mane olan zərərli yanaşma kimi rədd ediləcəkdir. Bu prinsipdən kənara çıxma yalnız müvafiq şəxslərin azad iradəsi və razılığı əsasında baş verə bilər.

Çıxarılan şəxsin qaytarılması barədə qərar könüllü olmalı və onun bu qərarı qəbul etməsi üçün ona hüquq və seçimlər barədə tam məlumat verilməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, uyğunluq hüququna malik olan şəxs yalnız vətənə təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıda biləcəyinə əmin olduqdan sonra, o cümlədən adekvat təminatların, onun fərdi və kollektiv hüquqlarının öz tarixi vətəninə təmin ediləcəyi və geri qayıtdıqdan sonra həyatını qurmaq üçün kifayət qədər vəsaitin ayrılması ilə bağlı qərar verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Qərbi Azərbaycan İcması bu binada fəaliyyət göstərir - FOTO". 2023-08-15 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2023-08-15.
2. "Qərbi Azərbaycan İcması" adlı yeni təşkilat yaradılıb
3. "AMEA-nın Qərbi Azərbaycan tədqiqatları üzrə Əlaqələndirmə şurasının iclası keçirilib". 2023-02-25 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2023-02-25.
4. "Qərbi Azərbaycan icmasında TÜRKPİA komissiyasının nümayəndələri ilə görüş olub". 2023-04-26 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2023-04-26.
5. "Qərbi Azərbaycan İcmasının tərkibində Elm komissiyası yaradıldı". 2023-02-24 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2023-02-24.
6. "İlham Əliyev Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında yaradılan şəraitlə tanış olub". 2023-02-24 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2023-02-24.

R.T.Məmmədov
AMEA-nın "Fəlsəfə və Sosiologiya"
İnstitutu, a.e.i., f.ü.f.d, dosent
raufsalam1@rambler.ru
K.M.Məmmədova
AzMIU-nun "Biznesin iqtisadiyyatı və
menecment" kafedrası, i.ü.f.d., dosent
kama.1973@list.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCANA QAYIDIŞ STRATEGİYASI

Xülasə

II Qarabağ savaşında əldə olunan böyük zəfər, Azərbaycanı 200 illik əsarət zülmətindən aydınlığa çıxardı. Qarabağın azad edilməsi, Qərbi Azərbaycan torpaqlarına Böyük Qayıdış ideyasının önünü açdı. Böyük Qayıdış, təkcə öz doğma torpaqlarına qayıtmaq deyil, həm də mənəvi irsin dərk edilməsinə qayıdışdır. Qərbi Azərbaycan torpaqlarına qayıdış, bizim müasir milli strategiyamız və dünya azərbaycanlılarının vahid milli ideyasıdır.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, qayıdış, doğma torpaqlar, mənəvi irs, milli birlik, icma, strategiya.*

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında olarkən belə demişdir: “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var. Bu binada nümayiş etdirilən, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, dünya ictimaiyyəti də bunu bilsin. Artıq bu istiqamətdə işlər başlamışdır. Ancaq, əminəm ki, icma bu işləri daha məqsədyönlü şəkildə və nəticəyə hesablanmış tərzdə aparacaqdır... Əminəm ki, gün gələcək və Qərbi Azərbaycandan olan soydaşlarımız, onların yaxınları, uşaqları, nəvələri tarixi diyarımız olan Qərbi Azərbaycana qayıdacaqlar. Mən əminəm ki, bu gün gələcək və

əminəm ki, Qərbi azərbaycanlılar böyük coşqu və həvəslə öz doğma torpaqlarına qayıdıb orada yaşayacaqlar.” (1).

Prezident İlham Əliyev ad gününü Qərbi Azərbaycan ictimaiyyəti ilə birlikdə qeyd etdi və Qərbi Azərbaycana qayıdış konsepsiyasının əsasını təşkil edən konsepsiya nitqini təqdim etdi. Bu çıxışda həm Azərbaycan cəmiyyəti, həm də dünya ictimaiyyəti üçün mühüm mesajlar var idi. Bu hadisədən sonra Qərbi Azərbaycanın qayıdışı konsepsiyası imzalandı, qəbul edildi və təşkilatçılıq, təhsil, siyasət, humanitar yardım və mədəniyyət sahələrində artıq onun həyata keçirilməsi üçün əməli addımlar atılmağa başlandı.

Azərbaycanlıların öz yurdu olan Qarabağa və Şərqi Zəngəzura qayıtması üçün də ilk “Böyük Qayıdış” proqramı qəbul edilib. Bu iki əsas sənəd, oxşar məqsədlərə malikdir və ümumi tarixi taleyi olan insanların həyatını dəyişəcək.

Prezident İlham Əliyev Cənubi Qafqazın hərbi əməliyyatlardan azad edilməsinə və iqtisadi əlaqələrin bərpasına çağırır. Qərbi Azərbaycan icmasının yaradılması mədəni, hüquqi və siyasi baxımdan əsas hadisədir ki, burada hər bir azərbaycanlı böyük tarixi ideallara, o cümlədən irsin və tarixi yaddaşın bərpası və qorunmasına hazırlaşır. Azərbaycan regionunda sülh və sabitliyi təmin edən geosiyasi reallığını müstəqil şəkildə formalaşdırır. Bu, Azərbaycanın öz taleyinə nəzarəti bərpa etdiyi, sülh və firavanlığa can atdığı tarixin yeni mərhələsinə keçidi əks etdirir.

1989-cu ildə “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” adlı təşkilat yaradıldı, daha sonra 2022-ci ildə adı dəyişdirilərək “Qərbi Azərbaycan İcması” adlandırıldı. Onun əsas vəzifəsi Ermənistan ərazisini tərk etməyə məcbur olmuş azərbaycanlıların hüquqlarını qorumaqdır. Azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarına qaytarılması üçün, tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə tarixi ədaləti bərpa etmək olar [4].

Azərbaycan xalqı son iki əsrdə silahlı münaqişələr, işğal, etnik təmizləmə, məcburi köçkünlük və soyqırım kimi çoxsaylı fəlakətlərlə üzləşmişdir. Azərbaycanlıların vaxtilə dominant olduqları Ermənistan ərazisindən qovulması 1991-ci ildə başa çatdı və bu ərazi sırf ermənilərin ixtiyarında qaldı. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə adətən zorakılıq, soyqırım və qırğınlar, insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması və insanlığa qarşı cinayətlə müşayiət olunub. Oxşar hərəkətlər tarixin müxtəlif dövrlərində baş verib (1905–1906, 1918–1921, 1948–1953, 1987–1991).

Ermənistan, azərbaycanlıların tarixi-mədəni irsinin, o cümlədən, məscidlərin və qəbiristanlıqların sistemətik şəkildə məhv edilməsini, sistemətik irqi ayrı-seçkiliyi həyata keçirir. Ermənistanda dövlət səviyyəsində etnik təmizləmə və azərbaycanlılara qarşı cinayətlərin iştirakçıları tərənnüm edilir. Erməni milli şüuru, meydana çıxdığı dövrdən türkofobiya və islamafobiya üzərində köklənibdir. Bu baxımdan, erməni faşizminin kökləri daha dərinidir.

Qərbi azərbaycanlılar “Ermənistan Respublikası” adlanan siyasi-hüquqi quruluşun nəzarətində olan ərazini tərk etməyə məcbur olmuş, bu dövlətin formalaşmasında və onun qanunvericiliyində iştirak etmək imkanından məhrum edilmişdir. Ermənistanın beynəlxalq hüquqi aktlara, o cümlədən BMT Nizamnaməsinə qoşulması, onu qovulmuş azərbaycanlıların geri qayıtmasını və hüquqlarının müdafiəsini təmin etməyi, onların təhlükəsiz qayıtması və bərabər hüquqlu olması üçün şərait yaratmağı öhdəsinə qoyur [4].

Qayıdış, beynəlxalq hüququn və insan hüquqlarının əsas prinsipidir. Lakin, bu proses mürəkkəb və əhəmiyyətli səylər tələb edən bir prosesdir. Bu yolda əsas maneənin Ermənistanın müqaviməti, eləcə də ciddi hüquqi, təhlükəsizlik və resurs problemlərinin olması gözlənilir. Bu problemlərin həlli, beynəlxalq ictimaiyyətin geniş dəstəyini tələb edir.

Öz torpaqlarından didərgin salınmış insanların hüquqları fundamentaldir və beynəlxalq insan hüquqları standartlarına və prinsiplərinə uyğun olaraq ciddi şəkildə qorunmalıdır. Bu hüquqlara aşağıdakılar daxildir:

- Geri qayıtma hüququ: Evdən çıxarılan insanların münaqişə və ya böhran bitdikdən sonra öz torpaqlarına və evlərinə qayıtmaq hüququ var. Bu hüquq heç bir ayrı-seçkilik olmadan və onların təhlükəsizliyini və ləyaqətini təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görməklə təmin edilməlidir.

- Kompensasiya və təzminat hüququ: Torpaqlarından qovulmuş insanların onlara dəymiş ziyanı həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən ödəmək hüququ vardır. Buraya əmlak itkisi, gəlir itkisi, məcburi köçürmə nəticəsində dəymiş əziyyət və narahatlıq üçün kompensasiya daxildir.

- İnsan hüquqlarının müdafiəsi hüququ: Öz torpaqlarından qovulmuş insanların əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi hüququ vardır. Bura özbaşına həbsdən, zorakılıqdan, ayrı-seçkilikdən və insan hüquqlarının pozulmasının digər formalarından müdafiə daxildir.

- Qərarların qəbulu proseslərində iştirak etmək hüququ: Məcburi şəkildə çıxarılan insanlara torpağa qayıtmaları və hüquqlarının bərpası ilə bağlı proseslərdə iştirak etmək imkanı verilməlidir. Buraya məlumat əldə etmək, məsləhətləşmələrdə iştirak etmək və onların gələcəyinə təsir edən qərarlar qəbul etmək daxildir.

Bu hüquqların təmin edilməsi və qorunması münaqişələrin həlli və böhranlardan çıxmağın mühüm elementidir və cəmiyyətdə sülhün, sabitliyin və ədalətin təşviqinə töhfə verir.

Köçkünlərin geri qayıtmasını dəstəkləyən beynəlxalq sənədlər məcburi köçkünlərin müdafiəsi və ədalətinin təmin

edilməsində mühüm rol oynayır. Bu sənədlərdən bəziləri bunlardır:

- BMT-nin Qaçqınların Statusuna dair Konvensiyası (1951) və Qaçqınların Statusuna dair Protokol (1967): Bu sənədlər qaçqınların hüquqi statusunu və dövlətlərin onların hüquqlarını, o cümlədən öz ölkələrinə qayıtmaq hüququnu qorumaq üçün öhdəliklərini müəyyən edir.

- BMT-nin Vətəndaşsızlığın Qarşısının Alınması üzrə Konvensiyası (1961): Bu sənəd dövlətləri əhalinin məcburi yerdəyişməsi nəticəsində yarana biləcək vətəndaşsızlığın qarşısını almağa və hər kəsin vətəndaşlıq hüququnu təmin etməyə məcbur edir.

- Qaçqınların və köçkünlərin qayıdışına dair təlimatlar (1998): Bu sənəd qaçqınların və köçkünlərin qayıtması üçün əsas prinsipləri və tövsiyələri, o cümlədən könüllü və təhlükəsiz qayıdış ehtiyacını və reintegrasiya prosesinə dəstək verir.

- BMT Təhlükəsizlik Şurasının Qadınlar, Sülh və Təhlükəsizlik haqqında 1325 sayılı Qətnaməsi (2000): Bu sənəd münaqişələrin sülh yolu ilə həllində və köçkün əhalinin geri qaytarılmasında qadınların rolunu tanıyır və dövlətləri onların ehtiyac və hüquqlarını nəzərə almağa məcbur edir.

Bu və digər beynəlxalq sənədlər məcburi köçkünlərin geri qayıtmasına hüquqi və siyasi dəstəyin əsasını təşkil edir və onların təhlükəsiz, könüllü və ləyaqətli qayıdışına, eləcə də cəmiyyətə uğurlu reintegrasiyasına şərait yaratmağa kömək edir.

Ermənistanın qərbi azərbaycanlıların öz vətənlərinə qaytarılması ilə bağlı öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə zəmanət vermək üçün, azərbaycanlıların deportasiyasını təsdiq edən bir sıra sənədləri beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim etmək lazımdır. Qərbi azərbaycanlıların geri qaytarılmasına qarşı

çıxan, Azərbaycana köçürülən ermənilərin qarşılıqlı şəkildə qaytarılmasını təklif edən Ermənistan tərəfdən ziddiyyətlər yaranır. Ermənistanın etiraz edə biləcəyi mümkün maneələri aradan qaldırmaq üçün, əsaslı arqumentlər və faktlar hazırlamaq lazımdır. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycanda dərin tarixi kökləri var, köçkün ermənilər isə, sonrakı illərdə müxtəlif səbəblərdən bölgəyə gəliblər. Azərbaycanlıların Ermənistan SSRİ-dən məcburi köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı və digər hüquqi aktlar kimi sənədlər azərbaycanlıların deportasiyası və onların bu əraziyə mənsub olması faktlarını təsdiq etmək üçün əsas ola bilər. Bu cür arqumentlər və sübutlar müvafiq qərarların dəstəklənməsi və qəbul edilməsini təmin etmək üçün, beynəlxalq qurumlara təqdim edilməlidir.

Ermənistan hökuməti, Qərbi azərbaycanlıların geri qaytarılmasına qarşı anti-arqument kimi, ermənilərin Azərbaycana qaytarılması fikrini irəli sürürlər. Ermənilərdən fərqli olaraq, Azərbaycan heç bir zaman erməniləri yaşadıkları yerdən işgəncələrlə müşayiət olunan deportasiyaya məruz qoymayıb. Xankəndində ermənilərin çoxu öz istəkləri ilə ərazini tərk etmişlər. Lakin, Xankəndidə indi də yaşayan ermənilər vardır. Xankəndini tərk edən ermənilər əsasən vaxtilə azərbaycanlılara qarşı hərbi cinayətlərdə iştirak edən ermənilərdir. Onlar birinci Qarabağ müharibəsində azərbaycanlılara qarşı genosid həyata keçirmişlər. Yerli əhaliyə qarşı ağır cinayətlərdə əli olan şəxslər öz torpaqlarına qayıtmaq hüququndan məhrum edirlər. Bu, beynəlxalq hüquq və insan hüquqları standartları ilə təsdiqlənən prinsipdir. O, ədalət prinsipinə, qurbanların dəymiş ziyana görə ədalətli kompensasiya almaq və günahkarların gələcək təhdid və ya zorakılıqdan müdafiəsinə dair ayrılmaz hüququna əsaslanır.

Beynəlxalq hüquq, o cümlədən, qaçqınlar haqqında konvensiyalar, qaçqınların və məcburi köçkünlərin geri

qaytarılması prinsipləri təmin edir ki, vətənə qayıtmaq bütün maraqlı şəxslər üçün azad, könüllü və təhlükəsiz olmalıdır. Bu kontekstdə yerli əhaliyə qarşı ağır cinayətlər törətmiş şəxslərin geri qayıtmasına icazə verilə bilməz. Bu prinsip, həm də münaqişədən sonrakı cəmiyyətlərdə ədalət və barışıq prosesi üçün vacibdir.

Ermənistan Respublikası Azərbaycan icmasının milli qanunvericilik bazasına çıxışını təmin etməli, bərabər hüquqlar, dil imtiyazları və azərbaycanlıların hüquqlarının müdafiəsini təmin etməlidir. Beynəlxalq hüquq institutları azərbaycanlıların hüquqlarına hörmətin təmin edilməsi və qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün, İcma ilə konstruktiv dialoqa başlamalıdır [3].

Azərbaycan xalqı, son iki əsrdə Qərbi azərbaycanlılara qarşı törədilmiş haqsızlıqları və vəhşilikləri, insan hüquqlarına və insanlığa zidd hesab edir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt, Qaçqınların Statusuna dair Konvensiya və digər beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunmuş qayıdış hüququ prinsipinə əsaslanaraq, azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən qovulduqdan sonra öz doğma torpaqlarına qayıtması ədalətin tələbidir. Onlar, bir insan kimi öz tarixi torpaqlarında təhlükəsiz, könüllü və ləyaqətli yaşamaq hüququna malikdirlər. Onların bu hüquqlarının təminatı, təhlükəsizliyin, humanitar yardımın və sosial-iqtisadi reabilitasiya dəstəyinin təmin edilməsindən keçir. Bunun üçün, beynəlxalq monitoring mexanizminin yaradılması, hesabatlılığın, təhlükəsizliyin və müdaxilənin təmin edilməsi lazımdır. Ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq və onların müdafiəsini təmin etmək üçün, beynəlxalq nəzarət altında bərpa və barışıq proqramlarının həyata keçirilməsi də vacibdir. Geri qayıdanların davamlı reabilitasiyası və reinteqrasiyasına, habelə onların Azərbaycan Respublikası ilə maneəsiz

təmaslarına şərait yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir [2].

Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən qovulması məsələsini ədalətsizlik və beynəlxalq sülhə təhdid kimi qiymətləndirərək, beynəlxalq ictimaiyyətin gündəminə gətirmək vacibdir. Azərbaycanlıların geri qayıtmaq hüququnu təmin etmək və sülh yolu ilə həll yollarına, o cümlədən, təhlükəsizlik təminatlarına nail olmaq üçün, hüquqi qüvvəyə malik mexanizm yaratmaq lazımdır. İlk addımlardan biri beynəlxalq standartlardan istifadə etməklə, icma üzvlərinin siyahıya alınması və maraqlı tərəfləri səfərbər etmək üçün, geniş məlumat kampaniyasının aparılmasıdır [4].

Ermənistan hökuməti, azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik mənsubiyyətinə görə sistemativ şəkildə həyata keçirdiyi zorakılıq onu göstərir ki, təhlükəsizlik məsələlərində bu dövlətə etibar etmək olmaz. Buna görə də, Qərbi azərbaycanlıların qayıtmalı olduqları regionlarda ümid etdikləri ölkələrin dəstəyi ilə beynəlxalq təhlükəsizlik missiyasının yerləşdirilməsi vacibdir. Missiyanın mandatı və səlahiyyəti, təhlükəsizlik şəraitindən asılı olaraq dəyişə bilər. Təhlükəsizliyin təminatı üçün, əraziyə missiya yerləşdirilməli və müvafiq ərazilərə mülki-hərbi struktur, polis və inzibati səlahiyyətlərlə nəzarət edilməlidir [4].

Təhlükəsizlik missiyası öz vətənlərinə qayıdan qaçqınların və məcburi köçkünlərin təhlükəsizliyinə təminat verməlidir. Buraya onların qayıdış və reintegrasiya prosesində üzləşə biləcəkləri təhdidlərdən, hücumlardan və digər təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi daxildir. Bu, insan hüquqlarının və qaçqın və köçkünlərə humanitar yardımın təmin edilməsi istiqamətində səylərin mühüm tərkib hissəsidir. Təhlükəsizlik missiyası vəziyyətin davamlı monitorinqini təmin etmək, münaqişələrin qarşısını almaq və fəvqəladə hallara cavab vermək üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları

ilə əlaqələndirməlidir. Bundan əlavə, missiya uzunmüddətli təhlükəsizliyi və davamlı inkişafı təmin etmək, geri qayıdan icmalarda sabitliyi, qanunun aliliyini və barışıqı təşviq etməlidir. Bütün bu tədbirlər qaçqın və məcburi köçkünlərin vətənə qayıtdıqları müddətdə və sonra onların müdafiəsi və rifahının təmin edilməsinə yönəlib.

Ermənistan hökuməti, azərbaycanlıların mülkiyyət hüquqlarının pozulmasının nəticələrinin aradan qaldırılmasına cavabdehdir. Əmlakın qaytarılması, dəymiş ziyanın ödənilməsi və mülkiyyət hüquqlarının bərpası ilə bağlı bütün xərclərin ödənilməsi təmin edilməlidir. Repatriasiya edilmiş azərbaycanlıların humanitar yardıma, reinteqrasiya və reabilitasiya proqramlarına ehtiyacı vardır.

Qaçqınları öz vətənlərinə qaytararkən onların mülkiyyət hüquqlarının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun təmin edilməsi vacibdir. Bu o deməkdir ki, hökumətlər qaçqınların evlərinə, torpaqlarına və digər əmlaklarına mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını və bərpasını təmin etməlidir. Bu təminatlar ədalətlik, ayrı-seçkiliyə yol verməmək və insan hüquqlarına hörmət prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Buraya hüquqi baxış, itirilmiş əmlakın bərpası, dəymiş zərərin ödənilməsi və mülkiyyətlə bağlı mübahisələr zamanı hüquqi müdafiəyə çıxış daxil ola bilər. Bundan əlavə, qaçqınlara mülkiyyət hüquqları haqqında məlumatların verilməsi, sənədləşmə işlərində köməklik göstərilməsi və bu hüquqların həyata keçirilməsində dəstək vacibdir. Bu, onların cəmiyyətə uğurlu reinteqrasiyasını asanlaşdırır və davamlı qayıdış və bərpa üçün zəmin yaradır.

BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları, Qərbi azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki mədəni irsinin qiymətləndirilməsində iştirak etməli və zərər görmüş ərazilərinin bərpası və qorunması ilə bağlı öhdəliklərini yerinə yetirməlidirlər.

Beynəlxalq hüquqa görə, müharibə cinayətlərinin vurduğu həm maddi, həm də mənəvi zərər ödənilməlidir. Bu prinsip ədalət və münaqişə qurbanlarının və insan hüquqlarının pozulmasının bərpası ideyasına əsaslanır. Əmlak ziyanına əmlakın itirilməsi və ya zədələnməsi, gəlir itkisi, bərpa xərcləri, müalicə xərcləri və hərbi əməliyyatlar nəticəsində dəymiş digər iqtisadi itkilər daxildir. Bu zərərlər, ədalət prinsiplərinə uyğun olaraq ödənilməlidir. Mənəvi zərər hərbi cinayətlər nəticəsində qurbanların və onların ailələrinin baş verə biləcək psixoloji iztirabları, yaxınlarını itirməsi, travma, qorxu və digər mənfi nəticələri əhatə edir. Zərər çəkmiş şəxslərin lazımı şəkildə bərpasını və dəstəyini təmin etmək üçün, bu növ zərər də aradan qaldırılmalı və kompensasiya edilməlidir. Maddi və mənəvi zərərin ödənilməsi münaqişədən sonrakı cəmiyyətlərdə ədalət mühakiməsi, reabilitasiya və yenidənqurma prosesinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu, cinayətlərə görə məsuliyyəti təşviq edir, uzunmüddətli bərpa və barışıqı təmin edir və gələcəkdə oxşar hadisələrin baş verməsinin qarşısını alır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Qərbi azərbaycanlılar etnik təmizləməyə və daha ciddi ədalətsizliklərə məruz qalıblar. Lakin, qayıdış prosesi çətin və mürəkkəbdir. Bu yolda böyük siyasi iradə, xalqın birliyi və milli strategiya öz işini görməlidir. Bu məsələ, Qərbi azərbaycanlıların deyil, 50 milyondan çox olan azərbaycanlıların ümummilli işidir. Azərbaycan xalqı 44 günlük müharibədə Ali baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında bir olaraq öz torpaqlarını necə azad etdisə, bu gün də eyni şəkildə Qərbi Azərbaycana qayıdış uğrunda mücəhilədə səfərbər olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasında nitqi. (24 dekabr 2022). URL: <https://president.az/az/articles/view/58330>
2. Mehdiyev P. Qərbi Azərbaycana qayıdış və işğal dövrü: Hüquqi aspektlər (Azərtac - 09.12.2023). URL: https://azertag.az/xeber/qerbi_azerbaycana_qayidis_ve_igal_dovru_huquqi_a_spektler-2845127
3. Nağıyev R. Qərbi Azərbaycana qayıdış haqq davamızın yeni səhifəsidir. (Yeni Azərbaycan - 28.12.2022). URL: https://www.yeniazerbaycan.com/YAPxeber_e78888_az.html
4. Qayıdış konsepsiyası. URL: https://anl.az/el/emb/Qerbi_Azerbaijan/Konsepsiya.htm

T.Həsənzadə

***AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun baş elmi işçisi, t.ü.e.d., dosent***

Ə.M.Əliyev

i.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0002-5134-188X

elesger-eliyev@list.ru

M.L.Əliyeva

b.m., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0002-3608-4352

metanet.eliyeva.0067@mail.ru

İRƏVAN ƏYALƏTİNİN İCMAL DƏFTƏRİ- AZƏRBAYCAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏNBƏYİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə bir çox mənbələr əsasında İrəvana təyin edilmiş hakimlər haqqında məlumatlar verilmiş, xronoloji ardıcılıqla onların fəaliyyəti göstərilmişdir. Daha sonra Osmanlı imperiyası dövründə əyalətin idarə olunması üzrə Qanunnamə və vergilərin nizamlı toplanmasını şərtləndirən məsələlərdən bərs olunur.

Sonda icmal dəftərinin verilmiş məlumatlarının Osmanlı dövrü üçün İrəvan əyalətinin sosial-iqtisadi, demoqrafik vəziyyəti, ərazi-inzibati-qurulu-şu, şu, toponomiyası və digər məsələlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *İrəvan, sicil, icmal dəftəri, Osmanlı imperiyası, toponim.*

Azərbaycan xalqının minillər boyunca yaratdığı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra meydana gəlmiş Azərbaycan xanlıqlarından biri idi. Azərbaycan xanlıqlarından biri, Nadir şah Əfşarın vəfatı və Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Çuxursəəd bəylərbəyliyi əsasında yaranmış və 1747–1828-ci illərdə mövcud olmuş tarixi feodal dövlət. İrəvan xanlığının əsası XVIII əsrin ortalarında Mirmehdi xan tərəfindən qoyulub. Xanlıq Qarabağ, Naxçıvan və Maku xanlıqları ilə, Osmanlı imperiyası, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Borçalı, Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd olub. Mərkəzi İrəvan şəhəri idi (2). Hal-hazırda Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının

torpaqları idi. Bu torpaqların ən qədim yerli əhalisi olan Azərbaycan türkləri idi. İrəvan xanlığının yarandığı ərazi ən qədim türk torpaqlarıdır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş hürrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar. Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda İrəvan xanlığının ərazisində cərəyan etmişdir. Böyük Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin (1468-1478) tapşırığı ilə yazılmış Oğuznamədə — Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə"sində oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada — Göyçə dənizi ətrafındakı torpaqlarda yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olunduğu qeyd edilir. Xanlar xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sərkərdələri də özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olunmuşlar.

İrəvan xanlığının ərazisi, ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Bu torpaqlar həm də Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə və ən sıx şəkildə yaşadığı regionlardan biri idi. (1,səh.17)

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun zəngin xəzinələrində qədim əlyazmalarla yanaşı nəşr tarixi 100 ili çoxdan ötmüş əski çap kitabları mühafizə olunur. Əlyazmaların təsviri zamanı aparılan müqayisə, dəqiqləşdirmə baxımından bu nəşrlərin əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan, türk, ərəb və digər dillərdə olan bu dəyərli mənbələr Azərbaycan tarixinin də öyrənilməsində misilsizdir.

İrəvan əyalətinin qədim tarixi, bu yerlərin əzəli Azərbaycan torpaqları olması ilə əlaqədar faktlar tariximizin bir çox səhifələrini işıqlandırır.

Təbrizdə 1825-ci ildə nəşr olunmuş «Məasere Sultaniyyə» (Sultan abidləri) əsərində müəllif yazır ki, Qudoviç (Rus generalı) fransız hərbcisi Qardanla məktub vasitəsilə danışıqlar aparmışdır. Məlum olur ki, Qardan Qudoviçlə Azərbaycanda, İrəvan və Naxçıvanda silah işlətməmək barədə razılığa gəlsələr də, Rus padşahı da bu razılaşmanı pozmuş, Qudoviçə İrəvana yola düşmək əmrini vermişdir. Qudoviç oradan Qarabağ yolu ilə Naxçıvana üz tutmuşdur.

Azərbaycanın əzəli torpaqları olan İrəvana təyin olunmuş hakimlər haqqında məlumat verən digər bir mənbəyə müraciət edən İran alimi Mehdi Bamedadın «Tarixi-ricali-İran» əsərində deyilir: «Mehdi xan Əfşar Qasımlı Nadir şah Əfşarın sərkərlərindən olan Həsən xanın oğludur. Nadir şah 1736-cı ildə Aşur xan Əfşarla (Aşurbəylilər nəslinin əcdadı – H.T.) birlikdə Mehdi xanı Araz çayı ətrafının sərhəd mühafizi kimi göndərmişdir. Onlar eyni zamanda İrəvan hakimi təyin olunmuşdular. Bir müddət keçdikdən sonra Mehdi xan özü tək İrəvan hakimi, Aşur xan isə Araz ətrafının mühafizi (negahdar) vəzifələrini icra etmişlər. Nadir şah Əfşarın digər sərkərdəsi Məhəmmədhüseyn xan Mehdi xanı əvəz etdikdə, o, Nadirin ordu komandalarından olmuşdur. Bu qəbildən olan «Tarixi-Cövdət» (İstanbul, 1884), «Tarixi-Gilan» (Peterburq, 1857) və digər əski çap kitablarında da İrəvandan Azərbaycan torpağı kimi bəhs olunur. Daha bir mühüm fakt: 1903-cü ildə nəşr olunmuş «Личный состав Кавказского Уездного округа к 1 января 1903 года». İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tatar (Azərbaycan) dili müəllimləri Qazizadə Məhəmmədbağır, Şahtaxtinski Həmid bəyi, İrəvan Puşkin məktəbində Kərimov Hacı Molla Ələsgər ilahiyyət və tatar (Azərbaycan) dili müəllimi kimi xatırlanır və s.

Osmanlı imperiyası ələ keçirdikləri bölgələrdə (Səfəvi dövlətinin şimal-qərb bölgəsi) ilk növbədə qalalarda silahlı qüvvələri yerləşdirir, sonra onların ərazi-inzibati bölgüsünü aparır, yerli idarə aparatı formalaşdırılır, bəylərbəyi, qazi, naib, kətxuda, dəftərdar təyin edilirdi. İlk növbədə dəftərxana işləri yerli əhalidən olan kətxudaların bələdçiliyi və onların bilavasitə iştirakı ilə əyalət əhalisinin sosial vəziyyətini təftiş edir, səfəvilər dövründəki vergi siyasətini müəyyənləşdirir, vergilərin toplanması zamanı edilən haqsızlıqları üzə çıxararaq, bəylərbəyi ilə qaziyə bildirir, əhalinin məşğuliyyəti, ailə vəziyyəti, fiziki sağlamlığı, mənsub olduğu zümrə (seyid, şeyx və s.) haqqında ətraflı məlumat toplayır, gəlir obyektlərini müəyyən edir, onlardan alınacaq vergilərin həcmi dəqiqləşdirir və s. Beləliklə, əyalətin idarə edilməsi üçün Qanunnamə və vergilərin nizamlı toplanmasını müəyyən edən müfəssəl dəftər tərtib edilirdi. Növbəti sonuncu mərhələdə isə əkilən torpaq sahələri və formaları ilə bərabər torpaq sahibləri müəyyən edilərək, toplanan məlumatlara əsasən müfəssəl dəftər də istifadə olunmaqla icmal dəftəri hazırlanırdı.

Bu tədbirlər XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlində və XVIII əsrin 20-30-cu illərində Osmanlı idarəsində olmuş və osmanlı mənbələrində Rəvan əyaləti (bəylərbəyliyi) kimi qeyd edilən Çuxursəəd bəylərliyində də həyata keçirilmişdir.

Bu tədbirlər nəticəsində osmanlılar İrəvan əyaləti üçün iki müfəssəl, dörd icmal, iki sicil dəftəri tərtib etmişdilər. Bunlardan bir sicil dəftəri, 1603-cü il tarixli «Dəftəri-sicili-livayi-Rəvan» Sofiyada, Kiril və Mefodi kitabxanasında, digərləri isə İstanbulda, Başbakanlık Arşivində saxlanırlar.

Müəlliflər akademik Ziya Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov (Qaramanlı) göstərirlər ki, «Bu dəftərlərdən 1603-cü il tarixli sicil dəftəri, 1590-cı və 1728-ci il iki müfəssəl, 1595-ci və 1728-ci il iki icmal dəftərləri əlimizdə olduğu üçün,

İrəvan əyalətinin Osmanlı dövründəki vəziyyəti haqqında bu dəftərlərin məlumatları əsasında fikir söyləməyə çalışacağıq».

Bu dəftərlərin verdiyi məlumatlar osmanlı dövrü İrəvan əyalətinin sosial-iqtisadi, demoqrafik vəziyyəti, ərazi-inzibati quruluşu, toponimikası və digər məsələlərin işıqlandırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İrəvan əyaləti ilə bağlı tərtib olunmuş dəftərlərin, xüsusilə müfəssəl dəftərlərin dəyərli cəhətlərindən biri də, bu ərazi-inzibati vahidinin XVI-XVIII əsrlərdə olan etnik tərkibi barəsində məlumat verməsidir.

Bütün bu məlumatlardan sonra tərtibçilər akademik Ziya Bünyadov və t.e.n. Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı) «1728-ci il tarixli «İrəvan Əyalətinin icmal dəftəri» barədə geniş məlumat vermişlər.

Dəftərlərin istər tarixçi, istərsə də dilçilər üçün dəyərli, gərəkli olan cəhətlərindən biri də oradakı yer adlarıdır.

Sonda, toponimika ilə məşğul olan alimlərin müqayisəli tədqiqat aparılmaları üçün, 1728-ci il tarixli «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»nin mətnindən sonra XVI əsr İrəvan əyalətinin yer adlarının siyahısı əlavə olunmuşdur.

Bu gün Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi 180 il bundan əvvəl Azərbaycan torpağı idi. Bu torpağın aborigen əhalisi azərbaycanlılar idi. Ermənilər isə Cənubi Qafqaza gəlmə, daha doğrusu, gətirilmə etnosdur. Bu etnosun yaşadığı "Ermənistan Respublikası" adlanan ərazi isə Azərbaycan torpağıdır. Azərbaycan xalqı yaşadığıca, bu həqiqət də yaşayacaqdır (2).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi atlası, Bakı-2007, səh.17.
2. Mahmudov Yaqub. "İrəvan xanlığı", Bakı-2010.

B.Ş.Əhmədov
AMEA A.A.Bakıxanov adına Azərbaycan MEA
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

GÖYÇƏ MAHALI BASARKEÇƏR RAYONUNUN İNZİBATİ-ƏRAZİ BÖLGÜSÜ VƏ TARİXİ COĞRAFİYASI (1930-1988-ci illər)

SSRİ-nin 1926-cı il yanvarın 1-ə olan ərazi inzibati bölgüsündə ZSFSR-in tərkibinə daxil olan Ermənistan SSR-nin inzibati cəhətdən 8 qəzadan, 936 nahiyyədən və 827 kənd sovetindən ibarət olduğu bildirilirdi.¹ Həmin qəzalardan biri də Göyçə gölü hövzəsini əhatə edən Yeni Bəyazid qəzası idi. XX əsrin 20-ci illərinin sonunda Cənubi Qafqazda inzibati-ərazi bölgüsü baxımından dəyişikliklər aparıldı və rayonlaşdırma sistemi həyata keçirildi.

Həmin dəyişikliklərin gedişində qəzaların ləğv edilməsi lazım bilindi və rayonlaşdırmanın əsasında üç dərəcəli bölgü – dairə, rayon, kənd sovetləri yaradıldı. 1930-cu ildə “İrəvan quberniyası” inzibati bölgüsü ləğv olundu. Ermənistan SSR-nin ərazisində 5 dairə təşkil olundu: Zəngəzur, Leninakan, Lori, Sevan və Yerevan. Göyçə mahalına (Yeni Bəyazid qəzasına) daxil olan torpaqlar Sevan dairəsinin tərkibinə daxil idi. Bu ərazilərdə 3 rayon – Basarkeçər, Yeni Bəyazid (Kamo) və Martuni rayonları yaradıldı. 1930-cu il sentyabrın 9-da Göyçə mahalında yaradılmış rayonlardan biri də Basarkeçər rayonu idi. Toponim qırpaq mənşəli bazar//basar etnoniminə qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən “keçər” sözünün qoşulmasından əmələ

¹ Территориальное и административное деление союза ССР на 1-е января 1926 г. Народный комиссариат внутренних дел. Статистический отдел. Издательство Главного Управлений Коммунального Хозяйства НКВД. Москва: 1926. 284 с., с.21.

gəlmişdir, «Bazar//basar tayfasının keçdiyi, getdiyi yer» mənasını bildirir. «...bazar sözü mürəkkəb toponimlərin tərkibində tayfa adı kimi işləndikdə toponimik adın bir komponenti... yerində işlənir».¹ Ümumi sahəsi təxminən 1120 kv km olan rayon bir tərəfdən Göyçə gölü, Ermənistanın Krasnoselsk və Martuni rayonları, digər tərəfdən isə Azərbaycan SSR-in Kəlbəcər və Gədəbəy rayonları ilə həmsərhəd idi. Rayonun mərkəzi Basarkeçər şəhər tipli qəsəbə idi. 1948-ci ildə nəşr olunmuş Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsünə aid kitabda Basarkeçər rayonu 19 kənd sovetində birləmiş 38 kənddən ibarət olmuşdur. **Kənd sovetləri mərkəzinin adları** **1. Akunk (Qırxbulaq)** – Akunk (Qırxbulaq); **2. Basarkeçər** – Basarkeçər kəndi; **3. Daşkənd** – Daşkənd kəndi; **4. Sultanəli qışlağı (Canəhməd)** – Canəhməd kəndi, Ağyoxuş kəndi (Zod sovxozu), İnəkdağ kəndi; **5. Zərkənd (Zərzibil)** – Zərkənd kəndi, Azad kəndi (Ağkilsə kəndi); **6. Zod** – Zod kəndi; **7. Qaraiman (Oğruca)** – Qaraiman kəndi; **8. Gödəkbulaq (Qarcaxbyur)** – Gödəkbulaq (Qarcaxbyur kəndi); **9. Qayabaşı** – Qayabaşı kəndi, Qoşabulaq kəndi, Sarıyaqub kəndi; **10. Kərkibaş** – Kərkibaşı kəndi, Qamışlı (Qanlı) kəndi; **11. Böyük Məzrə** – Böyük Məzrə kəndi; **12. Nərimanlı (Hüseynquluəğalı)** – Nərimanlı kəndi, Qaraqoyunlu (Kiçik Qaraqoyunlu) kəndi, Əzizli (Böyük Qaraqoyunlu) kəndi; **13. Aşağı Şorca** – Aşağı Şorca kəndi, Yuxarı Şorca kəndi; **14. Pəmbək** – Pəmbək kəndi, Babacan kəndi, Dərə kəndi; **15. Kiçik Məzrə** – Kiçik Məzrə kəndi, Norakert kəndi (Təzəkənd), Kəsəmən kəndi; **16. Zovak (Aşağı Zağalı)** – Zovak (Aşağı Zağalı); **17. Çaxırlı** – Çaxırlı kəndi, Tüstülü kəndi, Subatan kəndi; **18. Çiçəkli (Qızıləng)** – Çiçəkli kəndi, Yuxarı Zağalı kəndi, Yarpızlı kəndi; **19. Şişqaya** – Şişqaya kəndi, Göysu kəndi, Güney (Satanaxaç) kəndi. Basarkeçər rayonunun

¹ Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, s. 122.

Ağbulaq, Ardaniş, Toxluca, Cil və Şorca kəndləri 1937-ci il dekabrın 31-də yaradılmış Krasnoselsk rayonuna verilmişdir. 1988-ci ildə nəşr olunmuş Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsünə aid kitabda Basarkeçər (Vardenis) rayonunun ərazisi 1151 kv.km, 14 kənd sovetində birləşmiş 37 yaşayış məntəqəsindən ibarət olmuşdur. Əhalisinin sayı 60,4 min nəfər, o cümlədən 13,3 min nəfər şəhər əhalisi, 47,1 min nəfər isə kənd əhalisi idi.¹ Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 11 iyun 1969-cu il fərtmanı ilə Basarkeçər rayonunun adı dəyişdirilərək Vardenis adlandırılmışdır.² **Kənd soveti mərkəzlərinin adları:** **1. Akunk (Qırxbulaq)** – Akunk (Qırxbulaq); **2. Günəşli (Canəhməd)** – Günəşli (Canəhməd), Ağyoxuş, Yenikənd (İnəkdağı), Sovetkənd (Qaraiman); **3. Daşkənd** – Daşkənd, Yuxarı Şorca, Aşağı Şorca; **4. Zod** – Zod, Azad (Ağkilsə), Zərkənd (Zərzibil); **5. Qarcaxbyur (Gödəkbulaq)** – Qarcaxbyur (Gödəkbulaq); **6. Qayabaşı** – Qayabaşı, Qoşabulaq, Sarıyaqub; **7. Makenis (Qızıl vəng)** – Makenis (Qızıl vəng), Axpradzor (Yuxarı Zağalı), Lcavan (Yarpızlı); **8. Böyük Məzrə** – Böyük Məzrə; **9. Nərimanlı** – Nərimanlı, Əzizli (Qaraqoyunlu); **10. Pəmbək** – Pəmbək, Dərə, Qızılkənd (Babacan); **11. Kiçik Məzrə** – Kiçik Məzrə, Bahar (Kəsəmən), Norakert (Təzəkənd); **12. Sovetakert (Çaxırlı)** – Sovetakert (Çaxırlı), Lusakunk (Tüstülü), Subatan; **13. Zovak (Aşağı Zağalı)** – Zovak (Aşağı Zağalı), Torfavan (Qanlı), Şəfəq (Kərkibaş); **14. Şişqaya** – Şişqaya, Göysu, Güney (Sədənəxaç).

Ağyoxuş (1935-ci ilədək Zod sovxozu) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 13-14 km

¹ Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1-ое августа 1988 года / Президиум Верх. Совета Арм. ССР. - 6-е изд. - Ереван: Айастан, 1988. – 206.

² Bayramov İ., Mustafa N. Həqiqətin onomastikası. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2021, s.275.

şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2091 m hündürlükdə, üç tərəfdən təpəliklərlə əhatə olunmuş geniş düzənlikdə yerləşmişdir. 1935-ci ilədək Zəd sovxoz qəsəbəsi adlandırılmışdır. 1831-ci ildə bu kənddə 192 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Erməni mənbələrində 20-ci yüzilliyədək orada yaşayan əhali haqqında məlumat ybxdur. Yalnız göstərilir ki, 19-cu yüzilliyin axırlarında kənd ləğv edilmiş, son əsrdə yenidən məskunlaşmışdır. Otuzuncu illərdə kənddə sovxoz qurulmuş, sonralar sovxoz qonşu Günəşli (Cənəhməd) kolxozu ilə birləşdirilmişdir. Kənddə 1970-ci ildə 341 nəfər azərbaycanlı, 1988-ci ildə 400 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır.¹

Ağkilsə (Azad-1935) İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 11-12 km şərqdə, dəniz səviyyəsində 2085 m hündürlükdə, **DÜZƏNLİK** yerdə yerləşmişdi. Kənddə 1873-cü ildə 263 nəfər, 1886-cı ildə 321 nəfər, 1897-ci ildə 389 nəfər, 1914-cü ildə 515 nəfər, 1922-ci ildə 198 nəfər, 1926-cı ildə 244 nəfər, 1931-ci ildə isə 307 nəfər, 1959-cu ildə 276 nəfər, 1979-cu ildə 448 nəfər, 1988-ci ildə 800 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır.² Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.³

Aşağı Zağalı (Zovak-1946) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda qarışıq kənd. Rayon **mərkəzindən** 9 km qərbdə, Göyçə gölünün cənub-şərq sahilində yerləşmişdir. Qədim azərbaycanlı kəndi olan Aşağı Zağalı **1828-1829-cu** illərdə Türkiyədən və İrandan gəlmiş erməni mühacirlərinin hesabına qarışıq kənd olmuş, sonra isə azərbaycanlılar sıxışdırılıb tamamilə kənddən çıxarılmışlar.

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s.278.

² Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s.278.

³ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, (1863-50, 40-15) s.5.

1897-ci ildə kənddə 839 nəfər erməni, 49 nəfər azərbaycanlı olmuşdur.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Aşağı Şorca (Salman kəndi) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 13 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2245 m. hündürlükdə yerləşmişdi. Kənddə 1831-ci ildə 164 nəfər, 1879-cu ildə 411 nəfər, 1886-cı ildə 524 nəfər, 1908-ci ildə 721 nəfər, 1914-cü ildə 910 nəfər, 1922-ci ildə 394 nəfər, 1926-cı ildə 494 nəfər, **1931-ci ildə isə 617 nəfər**, 1988-ci ildə 1500 nəfərdən çox azərbaycanlı əhali yaşamışdır.² Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Babacan (Qızılkənd-1978) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 24 km. şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 1957 m hündürlükdə yerləşir. Kənddə 1873-cü ildə 107 nəfər, 1886-cı ildə 173 nəfər, 1897-ci ildə 244 nəfər, 1908-ci ildə 259 nəfər, 1916-cı ildə 290 nəfər, 1922-ci ildə 309 nəfər, 1926-cı ildə 345 nəfər, 1931-ci ildə 373 nəfər, 1988-ci ildə 800 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Basarkeçər (Vardenis-1969) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında 1831-ci ilədək tam azərbaycanlı kəndi, sonra qarışıq kənd. 1969-cu ildən şəhər tipli qəsəbə və eyni adlı rayonun mərkəzi. Göyçə gölünün cənub-şərqində tarixi Basarkeçər torpağında yerləşmişdir. 1831-ci ildə kənddə -178 nəfər ancaq azərbaycanlı yaşamışdır. 1830-cu ildə Türkiyənin Baqrevand və Alaşkerd vilayətlərindən gəlmə ermənilər birbaşa Basarkeçər kəndinə yerləşdirildiyindən elə 1873-cü ildə kəndin 1296 **NƏFƏR** erməni əhalisi olmuşdur, 1897-ci ildə kənddə

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 279.

² Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 289.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s.279.

ermənilərin sayı 2108 nəfərə çatmış, azərbaycanlılar isə azalıb 85 **NƏFƏRƏ** enmişdir. 1918-ci ildə MİLLİ qırğın zamanı kəndin azərbaycanlı əhalisi qırılmış və qovulmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində rayonda əhalinin 90 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına baxmayaraq, rayon mərkəzində yaşayanların 90 faizdən çoxu ermənilər idi. Çünki rayonda bütün partiya və dövlət aparatının işçiləri bütünlüklə ermənilər olmuşdur. **AZƏRBAYCANLILAR** isə ancaq kənddə yaşayırdılar. 1988-ci ildə rayonda vəzifədə olan icraiyyə komitəsinin sədri və qəzetin redaktoru «saq- qallıların» köməyi ilə qovulmuşlar.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Bahar (Kəsəmən – 1978-ci ilədək) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 10 km şimalda, dağ ətəyində, dəniz səviyyəsindən 2048 m hündürlükdə yerləşmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 166 nəfər, 1873-cü ildə 379 nəfər, 1886-cı ildə 492 nəfər, 1897-ci ildə 671 nəfər, 1978-ci ilş 713 nəfər, 1914-cü ildə 744 nəfər, 1916-cı ildə 894 nəfər, 1922-ci ildə 249 nəfər, 1926-cı ildə kənddə 414 nəfər, 1939-cu ildə 758 qəfər, 1959-cu ildə 583 nəfər, 1970-ci ildə 891 nəfər, 1979-cu ildə 955 şəfər, 1988-ci ildə 1200 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.² Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Böyük Məzrə (Quluəğalı) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən və Basarkeçər dəmiryolu stansiyasından 5 km şimal-şərqdə Məzrə (Masrin) çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən 1969 m hündürlükdə yerləşir. 1918-ci ilədək sırf azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1915-1918-ci illərdə Türkiyənin Ələşgerd və Bəyazid vilayətlərindən gələn erməni mühacirlərindən bir qrupu bu kənddə yerləşdirildikdən

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s.280.

² Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s.280.

(azərbaycanlılar qovulandan sonra) sonra kənd qarışıq olmuşdur. Kənddə 1831-ci ildə 293 nəfər, 1873-cü ildə 956 nəfər, 1886-cı ildə 1379 nəfər, 1914-cü ildə 1970 nəfər, 1916-cı ildə 1792 nəfər, Daşnak hökuməti yıxıldıqdan sonra qaçqınların təqribən dördüdə biri, 572 nəfər (1922-ci il) öz doğma kəndinə qayıda bilmişdir. Lakin onlar kəndə qayıdanda evlərinin Türkiyədən gəlmiş ermənilər tərəfindən tutulduğunu görmüşlər. 1922-ci ildə kənddə 561 nəfər erməni yaşamışdır, o zamandan qarışıq kəndə çevrilmişdir. 1926-cı ildə 594 nəfər azərbaycanlı, 638 nəfər erməni, 1931-ci ildə 1199 nəfər erməni, 867 nəfər, 1988-ci ildə 2500 nəfərə yaxın azərbaycanlı əhali yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Qayabaşı – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 8 km cənub qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2035 m hündürlükdə yerləşir. Kənddə 1873-cü ildə 131 nəfər, 1886-cı ildə 181 nəfər, 1897-ci ildə 219 nəfər, 1914-cü ildə 228 nəfər, 1916-cı ildə 234 nəfər, 1922-ci ildə 149 nəfər, 1931-ci ildə 181 nəfər, 1988-ci ildə 600 nəfərdən çox azərbaycanlı əhali yaşamışdır.² Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Qamışlı (Qanlı Allahverdi, Qanlı-1946-cı ilədək) - İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 2,5 km cənub-şərqdə, Göyçə gölünün sahilində, dəniz səviyyəsindən 1940 m hündürlükdə yerləşir.

Kənddə 1831-ci ildə 99 nəfər, 1873-cü ildə 244 nəfər, 1886-cı ildə 317 nəfər, 1897-ci ildə 397 nəfər, 1908-ci ildə 445 nəfər, 1914-cü ildə 465 nəfər, 1916-cı ildə 483 nəfər, 1922-ci ildə 165 nəfər, 1926-cı ildə 218 nəfər, 1931-ci ildə 287 nəfər,

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s.280-281.

² Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 281-282.

1988-ci ildə 800 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Qaraiman (Oğruca, Sovetkənd – 1978) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda **azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 13 km şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2091 m hündürlükdə yerləşmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 207 nəfər, 1873-cü ildə 418 nəfər, 1886-cı ildə 569 nəfər, 1908-ci ildə 1033 nəfər, 1914-cü ildə 1079 nəfər, 1922-ci ildə 478 nəfər, 1931-ci ildə 652 nəfər əhali, 1988-ci ildə 2000-dən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır. rayonda iri azərbaycanlı kəndlərindən biri olan Qaraimanın da əhalisi erməni silahlı dəstələri tərəfindən qovulmuşdur.²** Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Qoşabulaq – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 6 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2023 m hündürlükdə yerləşmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 117 nəfər, 1873-cü ildə 316 nəfər, 1886-cı ildə 419 nəfər, 1897-ci ildə 456 nəfər, 1914-cü ildə 672 nəfər, 1922-ci ildə burada 387 nəfər, 1926-cı ildə 291 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər, 1988-ci ildə 1800 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.⁴

Qızılvang (Makenis – 1978) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə, dəniz

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 282.

² Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 282-283.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 283.

⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-15, 40-30, s. 192.

səviyyəsindən 2176 m hündürlükdə yerləşir. 1918-ci ilədək kənd sırf azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər kənddə yerləşdirildiyindən qarışıq kəndə çevrilmişdir. Z.Korkodyanın verdiyi məlumata görə¹ 1873-cü ildə bu kənddə 429 nəfər, 1886-cı ildə 469 nəfər, 1897-ci ildə 563 nəfər, 1908-ci ildə 733 nəfər, 1916-cı ildə 807 nəfər, 1922-ci ildə 168 nəfər, 1931-ci ildə burada 282 nəfər azərbaycanlı, 421 nəfər erməni yaşamışdır. Azərbaycanlılar tədricən sıxışdırılıb çıxarılmış və nəhayət, 1948-ci ildə zorla Azərbaycana köçürülmüş və kənd tam erməniləşdirilmişdir.² Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.³

Qırxbulaq (Aqunk – 1946) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 2 km cənubda, Göyçə gölünün cənub-şərq sahilində, dəniz səviyyəsindən 1984 m hündürlükdə yerləşmişdi. Bu qədim azərbaycanlı kəndində (X əsr) 1830-cu ilədək ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır. Z.Korkodyanın göstərdiyi kimi 1931-ci ildə Qırxbulaq kəndində 247 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.⁴ Lakin 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Bəyazid vilayətindən gəlmiş ermənilər kənddə yerləşdirildikdən sonra əsrin axırınadək qarışıq kənd olmuşdur. Tədricən azərbaycanlılar sıxışdırılıb kənddən qovulmuş və XX əsrin əvvəllərindən kənd tam erməniləşdirilmiş, adı dəyişdirilib Aqunk qoyulmuşdur.⁵ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.⁶

¹ ("Sovet Ermənistanının əhalisi", səh. 26, 112-113.

² Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 283-284.

³ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела J8,63-15,40-15, s.131.

⁴ ("Sovet Ermənistanının əhalisi", səh. 112).

⁵ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 284.

⁶ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте

Daşkənd – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 8 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2144 m hündürlükdə yerləşir. Kənddə 1831-ci ildə 357, nəfər, 1873-cü ildə 560 nəfər, 1886-cı ildə 816 nəfər, 1897-ci ildə 1004 nəfər, 1914-cü ildə 1389 nəfər, 1916-cı ildə 1054 nəfər, 1922-ci ildə 882 nəfər, 1926-cı ildə 984 nəfər, 1931-ci ildə isə 1230 nəfər, 1988-ci ilin noyabrında 2000 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.²

Dərə (Babacan dərəsi) – Azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 22 km şimal-şərqdə Basarkeçər-Şorca avtomobil yolunun üstündə, dəniz səviyyəsindən 1942 m. hündürlükdə yerləşmişdir. Kənd 1921-ci ildə həmin rayonun Pəmbək kəndindən gələn köçkünlərin hesabına yaradılmışdır. 1930-cu ildə kənddə kolxoz qurulmuş, yeni yaşayış binaları tikilmişdir. Kənddə səkkizillik məktəb, klub, kitabxana və tibb məntəqəsi var idi. 1988-ci ilin noyabrında erməni millətçiləri min nəfərə yaxın əhalisi olan kəndin camaatını 3 gün ərzində qovmuş, evlərini və əmlaklarını qarət etmişlər.³

Əzizli (Yellicə, Böyük Qaraqoyunlu – 1935-ci ilədək) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 12 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2091 m. hündürlükdə, Zod yolunun üstündə yerləşir. 1831-ci ildə kənddə 379 nəfər,

Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-15, 40-15, s.153.

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 284-285.

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-15, 40-15, s.76.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 285.

1873-cü ildə 408 nəfər, 1886-cı ildə 591 nəfər, 1897-ci ildə 447 nəfər, 1914-cü ildə 655 nəfər, 1922-ci ildə 392 nəfər, 1926-cı ildə 374 nəfər, 1931-ci ildə 488 nəfər, **1939-cu ildə 561 nəfər, 1970-ci ildə 1140 nəfər, 1979-cu ildə 1407 nəfər, 1988-ci ildə isə 1800 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.**¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.²

Zərkənd (1935-ci ilədək Zərzibil) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 15 km şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2112 m hündürlükdə yerləşir. 1831-ci ildə kənddə 202 nəfər, 1873-cü ildə 462 nəfər, 1886-cı ildə 653 nəfər, 1897-ci ildə 754 nəfər, 1908-ci ildə 963 nəfər, 1914-cü ildə 1005 nəfər, 1916-cı ildə 968 nəfər, 1922-ci ildə 581 nəfəri, 1926-cı ildə 631 nəfər, 1931-ci ildə 808 nəfər, 1988-ci ildə ermənilər kənddə yaşayan 2000 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.⁴

Zod – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 16 km şimal-şərqdə Zod çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən 2016 m hündürlükdə yerləşir. 1831-ci ildə burada 245 nəfər, 1873-cü ildə 905 nəfər, 1886-cı ildə 1088 nəfər, 1897-ci ildə 1584 nəfər, 1908-ci ildə 1717 nəfər, 1914-cü ildə 1988 nəfər, 1916-cı ildə 1717 nəfər, 1922-ci ildə 1046 nəfər, 1926-cı ildə 1325 nəfər, 1931-ci ildə 1599 nəfər, 1988-ci ildə 5 min

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. **285-286.**

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-30,40-15, s.115.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 286.

⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-30, 40-15, s.96.

nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.²

İnəkdağ (Yenikənd) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 16-18 km şimal-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2109 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cü ildə burada 317 nəfər, 1886-cı ildə 469 nəfər, 1897-ci ildə 517 nəfər, 1908-ci ildə 507 nəfər, 1914-cü ildə 674 nəfər, 1916-cı ildə 423 nəfər, 1922-ci ildə burada 297 nəfər, 1926-cı ildə 281 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər, 1988-ci ilin əvvəllərində 1800 nəfərdən çox azərbaycanlı əhali yaşamışdı.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.⁴

Yarpızlı (Lcavan-1967) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 12 km cənub-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2027 m hündürlükdə yerləşir. 1918-ci ilə qədər kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar. 1831-ci ildə 121 nəfər, 1873-cü ildə 398 nəfər, 1886-cı il 465 nəfər, 1897-ci ildə 584 nəfər, 1908-ci ildə 719 nəfər, 1914-cü il 815 nəfər, 1916-cı ildə 771 nəfər, 1931-ci ildə 547 nəfər azərbaycanlı, 284 nəfər erməni yaşamışdır. Tədricən azərbaycanlılar sıxışdırılmış, nəhayət, 1948-ci ildə Ermənistandan azərbaycanlıların zorla köçürülməsi dövründə kəndin azərbaycanlı əhalisi Azərbaycana köçürüldü. Beləliklə, kənd tam erməniləşdirildi.⁵ Qafqazın beş

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 286-287.

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-30,40-15, s.99.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 287.

⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-30, 40-30, s.102.

⁵ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 287.

verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.¹

Yuxarı Zağalı (Tatar Zağahısı, 1978-ci ildən-Axbrazor)

– İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda Azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 15 km cənub-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 2198 m hündürlükdə təpəlik yerdə yerləşir. 1831-ci ildə 98 nəfər, 1873-cü ildə 515 nəfər, 1886-cı ildə 717 nəfər, 1897-ci ildə **774** nəfər, 1908-ci ildə 917 nəfər, 1914-cü ildə 1018 nəfər, 1916-cı ildə 922 nəfər, 1918-1920-ci illərdə daşnak hökumətinin silahlı dəstələri kəndi dağıtdıqdan və əhalisini qovduqdan sonra, 1920-ci ildə Muş vilayətindən gəlmiş ermənilər burada yerləşdirildikdən sonra qarışıq kəndə çevrilmişdir. 1926-cı ildə 206 nəfər azərbaycanlı, **397** nəfər erməni yaşamışdır. 1988-ci ildə 500-ə yaxın azərbaycanlı zorla qovulmuş, evləri talan edilmişdir.² Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.³

Yuxarı Şorca (Tatar Şorcası) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə, Tərsə çayının yuxarı **AXARINDA**, dəniz səviyyəsindən 2245 m hündürlükdə, dağlıq yerdə yerləşir. 1831-ci ildə 75 nəfər, 1873-cü ildə 123 nəfər, 1886-cı ildə 158 nəfər, 1897-ci ildə 584 nəfər, 1908-ci ildə 248 nəfər, 1914-cü ildə **283** nəfər, 1922-ci ildə 204 nəfər, 1926-cı ildə kənddə 494 nəfər, 1931-ci ildə 495 nəfər, 1959-cu ildə 1259 nəfər, 1988-ci ildə 1440 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.⁴ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd

¹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8,63-15, 40-15, s.306.

² Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 288.

³ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-15, 40-15, s.94.

⁴ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 288-289.

*olunmuşdur.*¹

Kərkibaş (Şəfəq-1967) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 5 km cənubda, dəniz səviyyəsindən 1952 m hündürlükdə, Göyçə gölünün şimal sahilində yerləşmişdir. 1873-cü ildə kənddə 183 nəfər, 1886-cı ildə 255 nəfər, 1897-ci ildə 301 nəfər, 1908-ci ildə 306 nəfər, 1914-cü ildə 377 nəfər, 1916-cı ildə 369 nəfər, 1922-ci ildə 166 nəfər, 1926-cı ildə 174 nəfər, 1931-ci ildə 224 nəfər, 1988-ci ildə 1000 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır.²

Kiçik Qaraqoyunlu (Yellicə) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda Azərbaycanlı kəndi, Rayon mərkəzindən 12-14 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2187 metr hündürlükdə yerləşmişdir. Vaxtilə Nərimanlı sovetliyinin tərkibində olmuşdur. 1897-ci ildə burada 235 nəfər, 1908-ci ildə 253 nəfər, 1914-cü ildə 328 nəfər, 1916-cı ildə 301 nəfər əhali olmuşdur. 1919-cu il aprelin 13-20-də daşnak qoşunları kəndi dağıtmış, əhalisini işgəncə ilə qovmuş, mal-dövlətlərini əllərindən almışlar. 1920-ci ildən sonra kənd qaçqınlarından bir qismi öz doğma ocaqlarına qayıtmışlar. 1922-ci ildə kənddə 197 nəfər, 1926-cı ildə 212 nəfər, 1931-ci ildə 209 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Sonralar kənd ləğv edilmiş, əhalisi qonşu kəndlərə köçürülmüşdür.³

Kiçik Məzrə (Bala Məzrə) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. **Rayon mərkəzindən** 9 km şimalda, Göyçə gölünün şərq sahilində, dəniz **səviyyəsindən** 1948 m hündürlükdə yerləşir.

¹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J9, 63-30, 40-15, s.128.

² Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 289.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s.289-290.

1831-ci ildə bu kənddə 227 nəfər, **1873-cü** ildə 675 nəfər, 1886-cı ildə 978 nəfər, 1897-ci ildə 1200 **nəfər**, **1908**-ci ildə 1658 nəfər, 1914-cü ildə 1731 nəfər, 1922-ci ildə 859 nəfər, 1926-cı **ildə** 653 nəfər, 1931-ci ildə 962 nəfər, 1988-ci ildən 2000 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.²

Gödəkbulaq (Xırdabulaq, Qarcaxbyur-1946) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda qarışıq kənd. Göyçə gölünün cənub-şərq sahilində Basarkeçər-Yerevan avtomobil yolunun üzərində rayon mərkəzindən 15 km cənub-şərqdə yerləşir. Qədim azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1828-1829-cu illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər kənddə yerləşdirilmişdir. Mənbələrdə 1886-cı ildə kənddə 26 nəfər azərbaycanlının yaşadığı göstərilir. Sonralar sırf erməni kəndi olmuşdur.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Göysu – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 12 km *cənub-şərqdə*, dəniz səviyyəsindən 2070 m hündürlükdə yerləşir. 1897-ci ildə 187 nəfər, 1908-ci il ildə 233 nəfər, 1914-cü ildə 360 nəfər, 1926-cı ildə 143 nəfər, 1931-ci ildə 215 nəfər, 1939-cu ildə 314 nəfər, 1959-cu ildə 264 nəfər, 1970-ci ildə 396 nəfər, 1979-cu ildə 531 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır.⁴ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.⁵

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 290.

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J10, 63-30, 39-15, s.164.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 290.

⁴ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 290-291.

⁵ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического

Güney (Hacı Qərib, Sətənəxaç – 1935-ci ilədək) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 16-17 km şimal-qərbdə, Basarkeçər – Zovinar yolunun üzərində, Göyçə gölünün sahilində, dəniz səviyyəsindən 2016 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cü ildə burada 132 nəfər, 1886-cı ildə 214 nəfər, 1897-ci ildə 299 nəfər, 1908-ci ildə 343 nəfər, 1914-cü ildə 659 nəfər, 1916-cı ildə 430 nəfər, 1922-ci ildə 300 nəfər, 1931-ci ildə 411 nəfər, 1939-cu ildə 481 nəfər, 1959-cu ildə 562 nəfər, 1979-cu ildə 1223 nəfər, 1988-ci ildə artıq 1890 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.²

Günəşli (Sultanlı qışlağı, Əhmədli, 1968-ci ilədək Canəhməd) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 14 km şimal-şərqdə, Göyçə gölünün sahilində yerləşir. 1873-cü ildə kənddə 245 nəfər, 1886-cı ildə 348 nəfər, 1897-ci ildə 442 nəfər, 1908-ci ildə 422 nəfər, 1914-cü ildə 523 nəfər, 1922-ci ildə 194 nəfər, 1926-cı ildə 335 nəfər, 1931-ci ildə 383 nəfər, 1939-cu ildə 339 nəfər, 1959-cu ildə 337 nəfər, 1979-cu ildə 599 nəfər, 1988-ci ildə 1500 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.⁴

Nərimanlı (Hüseynquluəğalı) – İrəvan quberniyasının

отдела, J8, 63-15,40-30, s.59.

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 291.

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J63-15, 40-30, s.221.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 291-292.

⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-30, 40-30, s.331,

Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 10 km şərqdə, dəniz səviyyəsindən 1997 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cü ildə kənddə 636 nəfər, 1886-cı ildə 760 nəfər, 1897-ci ildə 877 nəfər, 1908-ci ildə 778 nəfər, 1914-cü ildə 1207 nəfər, 1922-ci ildə 527 nəfər, 1931-ci ildə qayıdanların 719 nəfər, 1959-cu ildə 2000 nəfər, 1988-ci ildə 3000 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.²

Pəmbək (Quşçu dərəsi) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 24 km şimal-qərbdə Göyçə gölünün şərq sahilində, Basarkeçər-Krasnoselo avtomobil yolunun üzərində, dəniz səviyyəsindən 2 027 metr hündürlükdə yerləşmişdir. 1873-cü ildə kənddə 166 nəfər, 1886-cı ildə 237 nəfər, 1897-ci ildə 283 nəfər, 1908-ci ildə 352 nəfər, 1914-cü ildə 392 nəfər, 1922-ci ildə 390 nəfər, 1926-cı ildə 377 nəfər, 1931-ci ildə 512 nəfər, 1988-ci ildə 2 000 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.

Sarıyaqub (Baş Keyti) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 10 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 2 102 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cü ildə kənddə 294 nəfər, 1886-cı ildə 416 nəfər, 1897-ci ildə 436 nəfər, 1908-ci ildə 385 nəfər, 1914-cü ildə 675 nəfər, 1916-cı ildə 651 nəfər, 1922-ci ildə 343 nəfər, 1926-cı ildə 377 nəfər, 1931-ci ildə 471 nəfər, 1988-ci ildə 1 700 nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 292.

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-25, 40-15, s.70.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 292-293.

yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.²

Subatan – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən cənubda, dəniz səviyyəsindən 2198 m hündürlükdə yerləşir. 1873-cü ildə kənddə 180 nəfər, 1886-cı ildə 263 nəfər, 1897-ci ildə 306 nəfər, 1908-ci ildə 368 nəfər, 1914-cü ildə 429 nəfər, 1922-ci ildə 208 nəfər, 1926-cı ildə 349 nəfər, 1931-ci ildə isə 259 nəfər azərbaycanlı əhali yaşamışdır.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.⁴

Çaxırlı (Qızılulaq, Sovetakert-1978) – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon mərkəzindən 2,5 km cənub-qərbdə. Göyçə gölünün cənub-şərq sahilində, dəniz səviyyəsindən 1963 m hündürlükdə yerləşir. 1918-ci ilədək bu kənddə ancaq azərbaycanlılar yaşamışdır. 1918-1920-ci illərdə kəndin əhalisi qovulmuş, 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmiş ermənilər burada məskunlaşmış və qarışıq kəndə çevrilmişdir. Kənddə 1831-ci ildə 212 nəfər, 1873-cü ildə 770 nəfər, 1886-cı ildə 1020 nəfər, 1897-ci ildə 1204 nəfər, 1908-ci ildə 1349 nəfər, 1914-cü ildə 1653 nəfər, 1922-ci ildə 679 nəfər azərbaycanlı, 363 nəfər erməni, 1926-cı ildə 763 nəfər azərbaycanlı, 382 nəfər erməni, 1931-ci ildə 975 nəfər azərbaycanlı, 663 nəfər erməni əhali olmuşdur. 1988-ci ildə

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 293.

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-15, 40-15, s.221.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 293.

⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8,63-15, 40-15, s.230.

Çaxırlı kəndinin 1500 *nəfər azərbaycanlı* əhali yaşamışdır.¹ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.²

Şişqaya – İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında indiki Basarkeçər rayonunda azərbaycanlı kəndi. Rayon *mərkəzindən* 9 km şimal-qərqdə, Göyçə dağlarının ətəyində, Basarkeçər – **Krasnoselo** avtomobil **yolunun üstündə**, dəniz səviyyəsindən 2059 m **hündürlükdə** yerləşir. 1831-ci ildə *bu* kənddə 251 nəfər, 1873-cü ildə 593 nəfər, 1886-cı 905 nəfər, 1897-ci ildə 1132 nəfər, 1908-ci ildə 1041 nəfər, 1914-cü ildə 1088 nəfər, 1916-cı ildə 1232 nəfər, 1922-ci ildə 461 nəfər, 1926-cı ildə 612 nəfər, 1931-ci ildə 863 nəfər, 1988-ci ildə 4000 *nəfərdən artıq azərbaycanlı əhali yaşamışdır*.³ Qafqazın beş verstlik xəritəsində qeyd olunmuşdur.⁴

Tüstülü (Lusakunk – 1978-ci ildən) – İrəvan quberniyasının Yeni-Bəyazid qəzasında, keçmiş Basarkeçər (Vardenis) rayonunda kənd. Vilayət mərkəzi Kəvər şəhərindən 76 km cənub-şərqdə, çay kənarında, dəniz səviyyəsindən 1940 m hündürlükdə yerləşir. Kənddə əvvəlcə yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. İrəvan xanlığının Rusiya qoşunları tərəfindən işğalından sonra ermənilər bu kənddə də yerləşmişlər. 1873-cü il məlumatına görə, kənddə 241 nəfər azərbaycanlı, 123 erməni, 1898-ci ildə 196 nəfər azərbaycanlı, 144 erməni, 1914-cü ildə 237 nəfər azərbaycanlı, 217 erməni yaşamışdır. 1918-ci ildə erməni silahlı birləşmələrinin kəndə hücumu nəticəsində azərbaycanlılar kütləvi qırğınlara məruz qoyulmuş və kənddən

¹ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 294.

² Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8,63-15, 40-15, s.131.

³ Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, s. 294-295.

⁴ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-15, 40-30, s.296.

deportasiya olunmuşdur. 1922-ci ildə cəmi 42 azərbaycanlı kəndə qayıtmış, 1979-cu ildə kənddə 34 azərbaycanlı yaşamışdır. Toponim tüstülü tayfasının adı əsasında yaranmışdır. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində qeyd edilmişdir.¹

1996-cı ildə Ermənistan Respublikasında rayon bölgüsü ləğv edilmişdi və ərazi 10 marza, yəni vilayətə bölünmüşdü: Araqatsohn, Ararat, Armavir, Vayots Dzor, Geğarkunik, Kotayk, Lori, Sünik, Tavuş, Şirak və marz hüquqlu Yerevan. Beləliklə, demək olar ki, İrəvan xanlığı dövrünün inzibati-ərazi bölgüsü bərpa edilmişdi, yalnız "mahal" sözü "marz" ilə əvəz olunmuşdu. Əslində "mərz" özü də elə türk sözüdür və "sərhəd", habelə "əkin yeri" mənalarını daşıyır. Göyçə mahalı (Yeni Bəyazid qəzası) ərazisində təşkil olunan Basarkeçər, Yeni Bəyazid və Martuni rayonları isə Geğarkunik marzının tərkibinə qatılmışdı.²

¹ Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивертной карте Кавказского края. Издания Кавказского военно-топографического отдела, J8, 63-15, 40-15, s.249.

² Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar, s. 229-230.

C.Bəhramov
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun “Qərbi Azərbaycan tarixi”
şöbəsinin rəhbəri, t.ü.f.d., dosent
cebi1959@gmail.com

**ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN RUSİYA
İMPERİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ QƏRBİ
AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ ERMƏNİLƏRƏ
GÜZƏŞTƏ GEDİLMƏSİ
(1813, 1828, 1918, 1920-1929)**

Azərbaycan ərazilərinin çar Rusiyası və Qacarlar dövləti arasında 12 oktyabr 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi onun sahibi Azərbaycan xalqının Avropada tətbiq olunan hər bir xalqın təməl hüququnun-legitimlik hüququnun pozulması ilə nəticələndi. Yəni Azərbaycan xalqının razılığı olmadan onun özü və ərazi bütövlüyü pozulmuş oldu. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən Qacarlar dövləti və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərindən ermənilərin Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan ərazilərinə kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlandı. 1826-1828-ci illərdə II çar Rusiyası-Qacarlar dövləti müharibəsi gedişində Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazilərinə 8 min 249 erməni ailəsi köçürüldü. 1828-1830-cu illər ərzində isə Cənubi Qafqaza Qacarlar dövləti ərazindən 40.000, Osmanlı Türkiyəsi ərazilərindən isə 85.000 nəfər erməni köçürüldü və onlar Yelizavetpol (1868) (Gəncə) (1804-cü ilin yanvarınadək keçmiş Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının əraziləri) və İrəvan (1849) quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara

200.000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı. 1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində yenə Azərbaycan xalqının iradəsinin əleyhinə olaraq ermənilər üçün qondarma «Erməni Vilayəti» yaradıldı.¹Bu addım çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycan xalqının legitimlik hüququnun növbəti dəfə pozulması idi. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Rusiya imperiyası tərəfindən Cənubi Qafqazda həyata keçirilən xristian etiqadlı xalqların bu ərazilərə köçürülməsi işi getdikcə ardıcıl xarakter almağa, məqsədyönlü siyasətə çevrilmişdi. XIX əsrin axırlarında isə çar hökuməti köçürmə üzrə qanunvericilik aktlarının hazırlanmasına başlamışdı. **1899**-cu il aprelın 15-də II Nikolay tərəfindən «Cənubi Qafqazda köçürməyə icazə» haqqında qanun imzalanmışdı. 1900-cü il dekabrın 22-də elan olunmuş yeni qanunda isə Qafqazda mülkü işlər üzrə baş rəisə icazə verilmişdi ki, «rus mənşəli və pravoslav dininə mənsub kəndlərin» vəsatətlərini yalnız ilkin qaydada müzakirə etməklə, onlar xəzinə torpaqlarında yerləşdirilsin.

Yerli hakimiyyət orqanları çarın bu sərəncamını həyata keçirərək artıq 1901-ci ilin martında köçürmə sahələrini müəyyənləşdirməyə başladılar. 1904-cü ilin iyulunda çar Rusiyası hökuməti tərəfindən daha yeni bir qanun verilmişdi: «Kənd əhlinin və əkinçi meşşanların könüllü surətdə haqqında müvəqqəti qaydalar» qanuna görə yalnız rus mənşəli, pravoslav dininə mənsub yerli adamların və ya üç idarənin – Daxili İşlər Nazirliyinin, Hərbi İdarənin və Qafqazda Mülkü İşlər üzrə Baş rəisin mülahizəsi ilə bölücü dini sektantlarına mənsub şəxslərin imperiyanın müsəlman ucqarlarına, o cümlədən də Cənubi Qafqaz diyarına köçürülməsinə icazə verilmişdi. Çar hökuməti tərəfindən aparılan bu məqsədyönlü siyasət bütün XIX əsr

¹ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, Elm, 2018, 616 s.

ərzində davam etmiş və nəticədə Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülən ermənilərin sayı çar məmuru və publisist N.Şavrovun 1911-ci ildə yazdığı kimi: «...hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 mln. 300 min erməninin 1 mln nəfəri yerli əhali olmayıb, bizim tərəfimizdən buraya köçürülənlərdir».¹ XX əsrin əvvəlində onların Cənubi Qafqazda ən başlıca himayədarı olan Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov 1912-ci ilin oktyabrın 12-də çar II Nikolaya məktubla müraciət edərək yazırdı: «Həmişə bizə böyük xidmətlər göstərmiş ermənilərə himayədarlıq etməklə biz etibarlı müttəfiq qazanmışıq».²

Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda təşkil etdiyi milli toqquşmalarla müşayiət edilən dağıdıcı müstəmləkə siyasətinin mahiyyətini I Dövlət Dumasının Yelizavetpol (Gəncə – C.B.) quberniyasından seçilmiş deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov 12 iyun 1906-cı ildə keçirilən I çağırış I sessiyanın 25-ci iclasında 1906-cı il mayın 27-də İrəvanda tatarlarla (azərbaycanlılarla – C.B.) ermənilər arasında baş vermiş toqquşmalar, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləri barədə Nazirlər Şurası sədrinə verilən sorğuya dair müzakirələrdə iştirakı zamanı etdiyi çıxışında belə qiymətləndirirdi: «Biz-müsəlmanlara onlar deyirdilər ki, siz iqtisadi cəhətdən erməniləri kölə vəziyyətinə salmışınız, onlar öz çarlığını yaratmaq istəyərək güclü silahlanırlar, bir gün görəcəksiniz ki, siz artıq yoxsunuz.

Ermənilərə isə deyirdilər ki, panislamizm ideyası müsəlman cəmiyyətinin bütün təbəqələrinə dərin kök salmışdır və bir gün müsəlmanlar sizi tikə-tikə doğrayacaqlar. Fitnəkarlıq

¹ Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., Типография Редакции периодических изданий Министерства Финансов, 1911, 78 с.

² Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). М., РОССПЭН, 1997, 392 с.

bu yolla gedirdi».¹ İ.Ziyadxanovun Dövlət Dumasında etdiyi bu çıxışdan 115 il keçmişinə baxmayaraq, 1988-ci ildən bu günə qədər keçən dövrün hadisələrini analiz etdikdən sonra İ.Ziyadxanovun nə qədər uzaqgörən və müdrik bir insan olduğunun şahidi olursan. 1917-ci ilin oktyabrın 26-da Rusiyada ABŞ və Avropa maliyyə maqnatlarının yardımı ilə bolşeviklərin həyata keçirdikləri hərbi çevriliş nəticəsində Petroqradda hakimiyyət onların əlinə keçdi. Sovet Rusiyası XKS-nin sədri V.İ.Leninin imzaladığı sənədlərə əsasən Polşa, Finlandiya və Pribaltika ölkələrinin dövlət müstəqilliyi tanınsa da, Cənubi Qafqaz ölkələri içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyi tanınmadı. Bunun isə əsas səbəbi Bakı neftini əldən verməmək idi. Buna görə də hakimiyyəti silahla ələ alan bolşeviklər çarizmin Şimali Azərbaycana qarşı yeritdiyi siyasətə daha sərt xarakter verərək daşnak-kommunist ermənilərdən istifadəyə üstünlük verdilər. 1917-ci il dekabrın 16-da RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninin sərəncamı ilə S.G.Şaumyan Qafqazın Fövqəladə və səlahiyyətli Komissarı təyin edildi və ona burada öz fəaliyyətini təşkil etmək üçün 500.000 rubl qızıl pul ayrıldı.

Cənubi Qafqaza gələn S.G.Şaumyan Bakıda bütün antiazərbaycan siyasi qüvvələrlə birləşərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Bolşevik-daşnak hakimiyyətini burada möhkəmləndirmək üçün 1918-ci ilin fevralın 13-də RSFSR XKS yeni qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən S.G.Şaumyanın sərəncamına 31,8 mln. rubl qızıl pul, 5 min tüfəng, 2 mln. patron, 35 pulemyot, 2 aeroplan, 2 zirehli maşın və döyüşçü dəstələri, o cümlədən Moskva Hərbi Dairəsinin 4-cü səyyar inqilabi dəstəsi göndərildi.² Nəticədə 1918-ci ildə Bakı şəhəri və onun ətrafında olan ərazilərdə

¹ Seyidzadə Dilarə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, OKA ofset, 2004, 348 s.

² История Азербайджана. Т.2. Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР 1954, 521 с

yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı ən ağır cinayət-soyqırımı cinayəti törədilərək ən azı 12 mindən artıq azərbaycanlı məhv edildi. 1918-ci ilin martından 1921-ci ilin avqustun 1-dək isə bütün Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində 700.000-dən çox azərbaycanlı soyqırımı cinayətlərinin qurbanı oldu. Bu cinayətlərin hansı səbəbdən törədildiyini S.G.Şaumyan RSFSR XKS-nin sədri V.İ.Leninə 13 aprel 1918-ci il tarixində ünvanladığı məktubunda yazırdı: “Əgər onlar qəbul gəlsəydi, Bakı Azərbaycanın paytaxtı elan edilər və bütün qeyri-müsəlman ünsürlər tərk-i silah və məhv edilərdi”.

S.G.Şaumyanın I Dünya müharibəsi zamanı Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vuruşan və 1917-ci il 5 oktyabr Ərzincan müqaviləsinə görə Qafqaz Cəbhəsindən geri qayıdan daşnaklardan istifadə edərək azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətləri törətməsi və ən başlıcası, Bakı şəhərində hakimiyyəti ələ keçirməsi V.İ.Lenin tərəfindən çox böyük razılıqla qarşılanmışdı. S.G.Şaumyanın Bakı Neft Komitəsinin sədri təyin etdiyi Saak Ter-Qabrielyan 7 ədəd neftlə doldurulmuş gəmi ilə əvvəlcə Həştərxana, sonra isə Moskvaya gələrək V.İ.Leninlə görüşmüşdü.

Bu görüş zamanı V.İ.Lenin S.G.Şaumyanın törətdiyi cinayətlərin miqyasından heyran qaldığını söyləyərək: “...Bakı “proletariatına” həm mənəvi, həm də maddi kömək göstərməyə hazır olduğunu” bildirmişdi. I Dünya müharibəsində iqtisadi baxımdan çökmüş ölkəni dirçəltmək üçün Sovet Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin Bakı neftinin ələ keçirilməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Buna görə də RSFSR XKS-nin 1918-ci il 22 may tarixli qərarı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Qəbul olunmuş qərarla deyilirdi ki, “...ən çox miqdarda neft yola salınması birinci növbədə və sözsüz təmin edilməlidir”.¹ 1918-

¹ Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı, Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyinin mətbəəsi, 2016, 408 s.

ci il iyunun 5-də V.İ.Lenin Saak Ter-Qabrielyana vurduğu teleqramda S.G.Şaumyanın sərəncamına əlavə olaraq 50 milyon pul ayırdığını və “nefti birinci yerə qoymaq” tapşırığını vermişdi. Lakin bununla yanaşı, 1918-ci il iyunun əvvəlində bolşevik-daşnak hakimiyyətinin məhv olacağını görən Sovet Rusiyasının rəhbəri V.İ.Lenin Bakı Sovetinə vurduğu teleqramda yazırdı: “Əgər hücum baş tutarsa, mümkündürsə siz Terə (yəni Ter-Qabrielyana – C.B.) xəbər verəsiniz ki, o Bakını tam yandırmaq üçün tədbirlər görsün və bu barədə Bakı mətbuatında elan versin”.¹ Sonralar bolşeviklərin başçısının bu göstərişi ilə əlaqədar pof. E.Razin yazırdı: “...Bakının mədənlərini yandırmaq əmrini yalnız və yalnız İnsanlıq hissini itirmiş cinayətkar verə bilərdi». 1918-ci il mayın 26-da Gürcüstan Cənubi Qafqaz Seyminin tərkibindən çıxmaq haqqında qərar qəbul etdikdən sonra, həmin ayın 28-də Şimali Azərbaycan quberniyalarından seçilən deputatlar Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında İstiqlal bəyannaməsi qəbul etdilər. Maraqlıdır ki, ermənilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hansı ərazilərdə elan ediləcəyini gözləyirdilər. Onlar Azərbaycan Milli Şurasına müraciət edərək Aleksandropolun (Gümrünün – C.B.) Osmanlı Türkiyəsi Ordusu tərəfindən tutulduğunu qeyd edir və siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəştə gedilməsi olabiləcək ərazilərin məsələsini müzakirə etməyi təklif edirlər.

Bu baxımdan Fətəlixan Xoyskinin Ermənistan hökuməti başçısının məktubuna verdiyi cavabla bağlı onun AXC-nin Xarici İşlər naziri M.H.Hacinskiyə 1918-ci ilin mayın 29-da göndərdiyi məktub çox maraqlıdır. Fətəlixan Xoyski məktubunda yazırdı ki: «biz ermənilərlə bütün mübahisələri qurtarmışıq və onlar bizim ultimatu-mumuzu qəbul edəcəklər və müharibə qurtaracaqdır. Biz İrəvanı ermənilərlə güzəştə

¹ РЦХИДНИ, ф.2, оп.1, д.6212, л.45

getdik».¹ Lakin bu məsələyə aid arxiv sənədlərinin son dərəcə dəqiqliklə öyrənilməsi və elmi təhlili qəbul edilən taleyüklü qərarın bütün beynəlxalq hüquq prinsiplərinin pozulması ilə müşayət olunduğu və Azərbaycan xalqının rəyi soruşulmadan qəbul edildiyi faktı təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2008-ci ilin əvvəlində Ağdam rayonuna səfəri zamanı 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən qəbul edilən bu qərarın çox səhv və yanlış bir addım olduğunu qeyd etmişdi. Bu məsələyə əsərlər içərisində arxiv sənədlərinin zənginliyi ilə seçilən əsərlərdən biri t.e.d.dos. V.V.Qafarovun 2011-ci ildə «Azərnəşr» nəşriyyatında çap olunmuş «Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1920)» adlı monoqrafiyasıdır ki, bu əsərin V fəslində bütün Azərbaycan xalqını daima maraqlandıran ən ağır suallardan birinə – İrəvan şəhərinin ermənilərə necə verilməsi məsələsinə t.ü.f.d. V.V.Qafarov tərəfindən Türkiyə Cümhuriyyəti BBA-də aşkar edilmiş sənədlərdə aydınlıq gətirilmişdir. Bu fakt da məlumdur ki, o zaman Bakı şəhəri Sovet Rusiyasının əlində idi. Bütün bunlarla yanaşı, Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində erməni quldur dəstələri yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı talan və quldur hücumları davam edirdi.

Çıxılmaz vəziyyətə düşən Azərbaycan əhalisi öz nicat yolunu Osmanlı dövlətinə müraciət etməkdə görürdü və bunu nəzərə alan Seymdə təmsil olunan azərbaycanlı deputatlar da belə bir fikrin tərəfdarı idilər. Bakı neftinə sahib olmaq üçün Sovet Rusiyası ilə bərabər Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ və Almaniya dövlətləri bir-biri ilə kəskin mübarizə aparırdı. Həmin dövrdə Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş L.Corc yazırdı: «...müharibənin sonunda Antantanın üstünlüyünə baxmayaraq,

¹ Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il. Bakı, Adiloğlu, 2006, 216 s.

alman bloku Bakı neftindən istifadə edərdisə, hərbi əməliyyatlar xeyli uzanar və onun hansı nəticələri verəcəyini qabaqcadan söyləmək olmazdı».

İranda Böyük Britaniyanın Əlahiddə Korpusunun komandanı general Denstervil bu fikri təsdiq edərək yazırdı: «Bakının əhəmiyyəti böyük idi... Bizim planımız Xəzər dənizində üstünlüyü ələ almaq idi, bunu isə yalnız Bakını tutmaqla həyata keçirmək mümkün idi, yəni bu şəhəri «düşmənin işğalından müdafiə etmək lazım idi». Sonralar İngiltərənin «The Times» qəzeti elə belə də yazırdı: «Biz ora getdik ki, Bakının neft mənbələrini ələ keçirək». Bu fikrin təsdiqi olaraq Uinston Çörçil 1918-ci ildə Böyük Britaniyada nəşr olunan «Nur İST» jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: «Neft məsələsində Bakının tayı-bərabəri yoxdur. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzidir. Əgər neft kralıçadırsa, Bakı onun tacıdır».¹ Regionda baş verən hadisələrlə yanaşı onun hüdudlarından kənarda da Bakı nefti ilə bağlı yeni gizli və açıq siyasi sövdələşmələr aparılırdı. Belə ki, 1918-ci il avqustun 27-də Sovet Rusiyası və Kayzer Almaniyası arasında Osmanlı Türkiyəsindən gizli şəkildə bir saziş imzalanmışdı. Razılaşmaya əsasən Bakıda neftin çıxarılması Sovet Rusiyasının iştirakı və nəzarəti altında olmalı onun dördə biri isə Almaniya veriləli idi».

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövrdə Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparan dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasətində erməni amili, onlardan istifadə hər addımda özünü büruzə verirdi. Buna görə də bütün bu dövrdə gedən hərbi-siyasi proseslər fonunda Azərbaycan xalqı bütün ümidlərini Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin göstərə biləcəyi yardıma ümid edirdi. 1918-ci il may ayının 24-də Tələt paşa Batum konfransındakı Osmanlı

¹ История Азербайджана. Т.2. Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1954, 521 с.

Türkiyəsi nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşəyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: «Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyən razı deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcək.

İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanaraq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər».¹ 103 il bundan əvvəl çox müdrikliklə deyilən bu sözlər bu gün artıq öz ağır dəhşətləri ilə reallığa çevrilmişdir. 1918-ci il mayın 29-da keçirilən ikinci iclasda İrəvandan olan Milli Şuranın üzvləri M.H.Seyidov, M.B.Rzayev və N.Nərimanbəyov yazılı şəkildə iki dəfə Milli Şuranın İrəvanın ermənilərə güzəşt gedilməsinə səlahiyyəti olmadığı halda, onun güzəştə gedilməsinə qarşı etiraz ərizəsi ilə müraciət etsələr də, iştirak edən 20 nəfər Milli Şura üzvü məsələyə münasibət bildirmədən qəbul edilmiş qərarın qüvvədə saxlanılmasına razılıq verdilər.

Burada təbii olalar sual olunur: İrəvan şəhəri ermənilərə güzəştə gedərkən şəhər əhalisinin və onları təmsil edənlərin rəyi soruşulmuşdurmu? Sənədlər təsdiq edir ki, heç bir rəy sorğusu və yaxud bu istiqamətdə hər hansı bir addım atılmamışdı. Bütün bunlar bu qərarın həm siyasi, həm də hüquqi cəhətdən nə qədər səhv və bağışlanılmaz bir siyasi addım olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu zaman da Azərbaycan xalqının legitimlik hüququ pozulmuş oldu. Çünki güzəştə gedilən ərazinin mülkiyyət hüququ ona məxsus idi. Bu hüququ çox təəssüflər olsun ki, biz özümüz pozduq.

Digər tərəfdən, İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi

¹ Vasif Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azərənşr, 2011, 474 s.

məsələsi Erməni Milli Şurası tərəfindən Azərbaycan XC Milli Şurasına müraciətindən sonra müzakirə olunmuşdu və çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhəri və onun quberniya əraziləri güzəştə gedildikdən sonra 1918-ci il mayın 28-də özünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 100.6 min kv.km təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün arxiv sənədlərində bu tarixə qədər bütün Cənubi Qafqazın ərazisi 210.000 kv.km. olmuşdur ki, onun da 61.5 min kv.km.-i Gürcüstana, 9.000 kv.km-i güzəştə gedilən ərazi kimi ermənilərə, Brest və Batum konfranslarının qəbul etdikləri qərarlara görə 45.5 min kv.km isə Osmanlı Türkiyəsinə məxsus idi.

Ermənilər onlara edilən güzəşt nəticəsində hüquqi məkan əldə etdikdən dərhal sonra Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsini iddiası ilə çıxış etdilər, halbuki ermənilər 1918-ci ilin mayında Batum danışıqları zamanı bu ərazilərə iddia etməyəcəkləri barədə öhdəlik qəbul etmişdilər.

Lakin, 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından başqa əraziləri ələ keçirə bilməyən ermənilər 1920-ci aprelın 28-də Şimali Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bolşeviklərin himayəsi ilə yeni ərazilər əldə etməyə nail oldular. Sovet Rusiyası hökuməti Gürcüstan və Daşnak Ermənistanı missiyaları ilə ərazi məsələlərini Azərbaycan SSR hökumətindən gizli aparırdı. Ən dəhşətlisi isə o idi ki, Azərbaycan SSR nümayəndə heyəti belə danışıqlara cəlb edilərkən onları ya milliyyətə ermənilər, ya da gürcülər təmsil edirdilər. 1920-ci ilin iyunundan avqustun 10-nadək aparılan danışıqların nəticəsi olaraq İrəvan şəhərində Sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasında müqavilə imzalanarkən, bir sıra diplomatik sənədlərin də sübut etdiyi kimi, burada Azərbaycan SSR-in milli-dövlət mənafeələrinə ciddi qəsdlər edilərək Zəngəzur və Naxçıvanın Daşnak Ermənistanla verilməsi

planlaşdırılmışdı.

Bu zaman Sovet Rusiya hökuməti S.Orconikidzenin belə bir iddiasından çıxış edirdi ki, «...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər».¹ İrəvandakı danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolun imzalanması ilə qurtardı, ki, həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi. Əslində Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Daşnak Ermənistanına verilməsi planı V.Leninin razılığı ilə İ.Stalin tərəfindən hazırlanmışdı. Çünki, sonrakı illərdə bu torpaqların hissə-hissə zəbt olunması və bu ərazilərdə yaşayan əhalinin deportasiyası da İ.Stalin tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1920-ci il noyabrın 4-də İ.Stalin, S.Orconikidze, T.Qabrielyan, Leqran, Ə.Qarayev və başqalarının iştirakı ilə keçirilən iclasda Sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasındakı müqavilənin şərtlərinə toxunularkən İ.Stalinin fikri əsasında belə bir qərar qəbul edilmişdi: «Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız son halda baş tuta bilər»².

İclasda həmçinin Siyasi Büronun Naxçıvan və Zəngəzura aid fikrinin əsaslandırılmasını hazırlamaq N.Nərimanova həvalə olunmuş, habelə İ.Stalinin bu məsələ ilə RK(b)P MK ilə danışıqlar aparmasınadək Ermənistanı təqdim edilən müqavilə barədə qəti qərar çıxarmamaq haqqında razılaşma əldə olunmuşdu. Bu qərarın özü bir daha göstərir ki, Azərbaycan torpaqları Sovet Rusiyası tərəfindən hərraca qoyulmuşdu. Həmin qərarın «B» bəndində yazılırdı: «Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir». Qərarın «Q» bəndində Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanına verilməsi, «D» bəndində isə Qarabağın dağlıq hissəsinə öz

¹ ARPIİSSA, f.558, s.I, iş 22, v.1-2

² ARPIİSSA, f.I, iş 22, v.17.

müqəddəratını təyin etmək hüququ verildiyini göstərirdi. Zəngəzurun Qərb hissəsinin ermənilərə verilməsi, sadəcə Sovet Rusiyasının təzyiqi ilə «bağışlanması» istiqamətində daha bir ciddi addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan SSR ərazilərinin Ermənistan SSR tərkibinə verilməsini həyata keçirən İ.V.Stalin Bakı Sovetinin 1920-ci il dekabrın 1-də qəbul etdiyi qərara münasibətini belə bildirmişdi: «Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir, Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir».¹ 1920-ci il dekabrın 2-də İ.Stalinin «Azərbaycanın fəthi» adlandırdığı S.Orconikidze V.İ.Leninə və onun özünə Bakı Sovetində qəbul edilən qərarın məzmununu çatdırmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi rəsmən elan olunsada, qəzanın onun idarəçiliyinə keçməsi dərhal baş vermədi. Belə ki, 1921-ci il yanvarın 12-də Azərbaycan KP MK Siyasi və Təşkilat Bürolarının iclasında Zəngəzurun müsəlman əhalisi yaşayan hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili haqqında qərar qəbul etdi. Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini sıxışdırmaqda davam edən ermənilər bununla kifayətlənməyərək sonralar bir sıra ərazilərin də ələ keçirilməsinə nail oldular. Belə ki, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasında Mehri-Cəbrayıl qəzasında 24 kəndin, 1927-ci il 20 iyun tarixli iclasında isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 desyatin ərazisinin bu və ya digər qəzalara aid edilməsi məsələləri müzakirə edildi. Yenə də bu qanunverici hakimiyyət orqanının 1929-cu il fevralın 18-də M.Sxakayanın sədrliyi, Azərbaycan SSR nümayəndələrindən isə D.Bünyatzadə, M.Bağirov və S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasda Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun üç kəndi:

¹ ARPIİSSA, f.I, iş 24, v.51-52.

Nüvədi, Ernəzir və Tuğut-Ermənistan SSR-ə verildi.¹ Beləliklə, Zəngəzurun cənub-qərb hissəsindəki torpaqların da ermənilərə «bağışlanması» və burada Mehri rayonunun təşkili ilə Azərbaycan SSR özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarından ayrı salındı, bu bölgə ilə əlaqə çətinləşdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərinə gəldikdə isə, həmin müqavilədə Naxçıvan ərazilərinin qarantı kimi çıxış edən Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin razılığı olmadan Cənubi Qafqaz Sovet MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə bölgənin 657 kv.km. ərazisi Ermənistan SSR-ə verildi. Bu orqanın 1938-ci il 5 mart tarixli iclasının qərarına əsasən isə Şərurun Sədərək və Kərki kəndləri ətrafındakı müəyyən ərazilər Ermənistan SSR-ə keçdi.²

¹ Akif Muradverdiyev. Zəngəzur: tariximizin yaddaşı. Bakı, «Xəzər», 2007, 1023s.

² Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (Aprel 1920-iyun 1941). Bakı, «Elm», 2008, 630s.

E.Məhərrəmov
*t.ü.f.d., dosent, Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix
və Etnologiya İnstitutu,
“Qərbi Azərbaycan tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
elmarmaharram@mail.ru*
Y.Bəhramov
*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutu, “Qərbi Azərbaycan tarixi” şöbəsinin elmi işçisi*

XIX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNDƏ DEMOQRAFİK DURUM HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Məlumdur ki, Şimali Azərbaycan XIX əsrin ilk otuzilliyində romanovlar Rusiyası tərəfindən işğalı və işğaldan sonrakı müstəmləkə əsarəti dövründə Vətənimiz çox ciddi sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və b. təbəddüatlara məruz qalmışdır. Hələ işğalın gedişində və ondan dərhal sonra imperiyanın yeni “cızılmış” sərhədləri boyunca cənubdakı iki müsəlman-türk səltənəti – Qacarlar və Osmanlı səltənətləri ilə Quzey Azərbaycanın müsəlman əhalisi arasında xristian əhalisindən “sanitar kordonu” yaratmaq, rus-qacar və rus-osmanlı müharibələrin gedişində öz satqın xislətlərinə sadıq qalıb, əsrlər boyu yaşadıkları dövlətə xəyanət etmiş erməniləri Tehran və İstanbul hökumətlərinin haqlı cəzasından qurtarmaq üçün çar Rusiyası erməniləri kütləvi şəkildə Osmanlı və Qacar ərazisindən Şimali Azərbaycana köçürüb onları bu ölkənin aborigen türk-müsəlman əhalisinin ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirərək həm də özünə sadıq xristian dayağı yaratmaq siyasətini yürütmüşdür.

Nəticədə bütövlükdə Quzey Azərbaycanın, habelə onun ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Zəngəzurun demoqrafik

durumunda köklü mürtəcə dəyişikliklərin əsası qoyulmuşdur.

Çar işğalları ərəfəsində və onun gedişində Qarabağ xanlığının, daha sonra isə əsasən Qarabağ əyalətinin tərkibində olmuş Zəngəzur bölgəsinin əhalisi haqqında XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlar son dərəcə kasaddır. Bu barədə məlumat verən ilk sistemli qaynaqlardan biri sayılan “Qarabağ əyalətinin təsviri”nə görə, 1823-cü ildə Zəngəzur bölgəsinin əsas hissəsini özündə birləşdirmiş Sisian mahalının xəzinə torpaqlarında 203, Bərgüşad mahalının belə torpaqlarında 146, Püsyən mahalında isə 887 ailə qeydə alınmışdır.¹ Doğrusu bu qaynağın məlumatlarının şəhikliyinə inanmaq bir qədər çətindir. Çünki xanlığın ləğvindən (bildiyimiz kimi, sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu 1822-ci ildə müstəmləkəçi rejim tərəfindən Şuşadan, Qarabağdan qaçmağa vadar edilmişdir. O, Qacarlar İranına qaçarkən yerli əhalinin bir hissəsini də özü ilə aparmağa nail ola bilmişdir. – H.A.) sonra bölgədə vəziyyət son dərəcə qeyri-sabit idi, əhali içərisində ciddi çəşqınlıq hiss olunurdu.

Digər tərəfdən isə cəmi 2 nəfər tərəfindən bütün Qarabağda bircə ildə əhali sayımının keyfiyyətli şəkildə keçirilməsinə inanmaq çox-çox çətindir. 1828-1829-cu illərdə Qarabağ əyalətinə köçürülüb gətirilmiş 16-17 min nəfərlik erməni köçkünlərinin müəyyən hissəsinin Zəngəzurda yerləşdirilməsi ilə burada köklü demoqrafik dəyişikliklərin əsası qoyulmuşdur. Doğrudur, Qacaqlar səltənətinin Qaradağ, Gərməli, Xoy və Səlməs bölgələrindən ermənilərin köçürülməsində də Zəngəzurun Mehri, Sisian (Əhlətyan, Pirməkan, Şinətağ və b. kəndlərdə) yerli xristian əhalisi yaşayırdı. Yeni gətirilən köçkünlər isə Zəngəzur bölgəsinin Bələk, Məzrə, Şələk, Qarakilsə, Əlili, Əngəlyurd,

¹Описание Карабахской провинции, составленное на 1823 г. по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис: 1866, с. 412.

Quşcutəzəkənd, Qapan, Uz və b. kəndləri və sahələrində məskunlaşdırılırdılar. Bir qədər sonra bölgəyə az sayda rus əhalisi də köçürüldü. Onlar Sisianın Bazarçay kəndində məskunlaşdırılmışdılar. Erməni köçləri, bir qədər azmiqyaslı olsa da, sonralar da davam etmişdir. Belə ki, 1874-cü ilin kameral siyahıyaalmalarının məlumatlarına görə Zəngəzur qəzasının 168 xəzinə kəndindən artıq 42 kənd sırf erməni, 1 kənd rus, 5 kənd isə əhalinin qarışıq yaşadığı kəndlər idi. Yeni qəza xəzinə kəndlərinin az qala $\frac{1}{3}$ hissəsinə yaxını qeyri-müsəlman kəndlərinin payına düşürdü. Həmin il qəzada qeydə alınmış 8563 həyətdə cəmi 20516 nəfər yaşayırdı. 1874-cü ilin məlumatına görə, qəzadakı 138 sahibkar kəndindən 28-i erməni, 4-ü isə qarışıq əhalili kənd idi. 1884-1885-ci illərdə, Cənubi Qafqaz xəzinə kəndlilərinin iqtisadi məişətinin öyrənilməsi üçün aparılmış tədqiqatların nəticəsinə görə isə, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur mahalının dörd sahəsində – Mehri, Qapan, Zəngəzur və Sisian sahələrində 293 yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır ki, bunlardan da 49-u (16%-i) erməni, 1-i rus, 7-si (3%-i) isə qarışıq əhalili kəndlər idi.¹

XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında qəzada qeydə alınmış 10828 həyətdə birləşmiş 70015 nəfər əhalinin artıq 36%-ni ermənilər, 63%-ni isə müsəlmanlar təşkil edirdilər. 1886-cı il aile siyahıyaalmalarına görə Zəngəzur qəzasında 123997 nəfər yaşayırdı. Onlardan 68560 nəfəri kişi, 55437 nəfəri isə qadın idi. 1890-cı ildə Zəngəzur qəzasında 75 kənd cəmiyyətində birləşmiş 326 kənddə 19447 həyət, 123997 nəfər əhali qeydə alınmışdır.² Romanovlar səltənətinin bütün mövcudluğu dövründə aparılmış çoxsaylı və çoxçeşidli əhali və b. sayımlar içərisində ən mükəmməli, sistemlisi və daha çox

¹ МИЭБГКЗК, т. IV, ч. I, сс. 24-27.

² Кавказский календарь на 1891 год. – Тифлис, 1890, отд. статистики, сс. 10-11.

məlumatvericiliyi ilə seçilən 1897-ci il əhali sayımının nəşr edilmiş nəticələrində də Zəngəzur qəzasının demoqrafik durumu haqqında maraqlı məlumatlar vardır.¹

Həmin qaynağın məlumatına görə, 1897-ci ildə ümumi ərazisi 38 782,5 kv. verst olan Yelizavetpol quberniyası 8 qəzaya bölünürdü. Quberniyanın üç qəzasının mərkəzi şəhər (Yelizavetpol, Nuxa və Şuşa), qalan qəzalarının isə iri yaşayış məskənləri – “mesteçko” idi. Bizim tədqiq etdiyimiz Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus kəndi idi. Bu qəzanın ərazisi 6 829,7 kv. verst idi. Quberniyada qeydə alınmış 878 415 nəfər əhalidən 137 871 nəfəri Zəngəzur qəzasında yaşayırdı.² Hətta nisbətən, az-çox sabit sayılan 1897-ci ildə bu qəzada qeydə alınmış əhali içərisində 1783 nəfər xarici dövlət təbəəsi və 1623 nəfər müvəqqəti məskunlaşmış əhali olmuşdur.³

1897-ci ilin məlumatına görə, qəza əhalisinin 73 013 nəfəri müsəlman, 63 622 nəfəri erməni, 1 006 nəfəri rus və ukraynalı, 9 nəfəri alman, 7 nəfəri dağıstanlı, 214 nəfəri isə digər xalqlar və etnik qrupların payına düşürdü.⁴ Düzdür, 1897-ci ildə ermənilərin də çox böyük əksəriyyəti artıq “yerli əhali” qrupuna aid edilirdi. Belə əhalinin ümumi sayı qəza üçün 134,6 min nəfərə bərabər idi. Lakin bu qəzada diqqəti çəkən həm də odur ki, burada digər qəza, quberniya və dövlətlərdən olanların sayı xeyli çox idi.

Belə ki, Zəngəzur qəzasında Yelizavetpol quberniyasının digər qəzalarından olan 1 114 nəfər, imperiyanın digər quberniyalarından olan 933 nəfər və digər dövlətlərdən olan 1 239 nəfər qeydə alınmışdır. Sonuncu göstəriciyə görə

¹ Вах: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Изд. ЦСК МВД под редакцией Н.А.Тройницкого LXIII. Елисаветпольская губерния. – СПб, 1904.

² Yənə orada, s. 1.

³ Yənə orada.

⁴ Yənə orada, s. 2.

Zəngəzur qəzası ancaq quberniya mərkəzinin yerləşdiyi Yelizavetpol qəzasından (3496 nəfər) geri qalırdı.¹Deməli, romanovlar Rusiyanın yürütdüyü milli-müstəmləkəçilik siyasətinə, kütləvi xristian köçürmələrinə baxmayaraq, qəza əhalisinin hələ də yarısından çoxunu – 52,96 %-ni yenə də müsəlmanlar təşkil edirdi. Çarizmin sevimlisi olan ermənilərin xüsusi çəkisi isə hələ də yarıdan az idi – 46,15 %.1897-ci ilə aid başqa bir qaynağın, bir o qədər də etibarlı mənbə hesab olunmayan “Qafqaz təqvimi”nin məlumatına görə, 1897-ci ildə bu qəzada yaşamış əhalinin ümumi sayı 142 064 nəfər olmuşdur.²

XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarında xarici havadarlarının müşquruğu ilə Anadoluda qaldırılmış erməni qiyamları Osmanlı hakimiyyəti tərəfindən qətiyyətlə yatırıldıqda Cənubi Qafqaza yeni erməni qaçqın kütlələri yönəlmiş və onların da əksər hissəsi yenə də Azərbaycan torpaqlarında – İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda, habelə Zəngəzurda yerləşmişdi.XX əsrin əvvəllərində xristian imperiyasının hərtərəfli dəstəyi şəraitində Şimali Azərbaycanda kök salmış ermənilər “Qoy özümə yer eləyim, gör sənə neylərəm!” – prinsipini rəhbər tutaraq hakimiyyət orqanlarının cinayətkar fəaliyyətsizliyi, bəzi hallarda isə açıq-aşkar xristian təəssübkeşliyindən faydalanaraq, Quzey Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Qarabağ və b. bölgələri kimi Zəngəzurda da bu torpaqların tarixi sahibləri, aborigen sakinləri olan türk-müsəlman əhalisinə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. 1905-1907-ci illərdə daşnak erməni quldurları Zəngəzurun Mollalar, Batman, Qalaboynu, Zurul, Pivdavud və s.b.k. onlarla kəndi xarabazara çevirib yüzlərlə dinc sakini qətlə yetirdilər.Bu qanlı-qadalı illərdən sonra Zəngəzur qəzasının əhalisi təbii artım, inzibati-ərazi

¹ Yenə orada, s. 2.

² Кавказский календарь на 1900 год. – Тифлис, 1899, отд. III, с. 30-31.

dəyişiklikləri və mexaniki artım hesabına artmaqda davam edərək, 1910-cu ildə 187 851 nəfərə, Birinci Cahan savaşı ərəfəsində isə 220 186 nəfərə çatmışdı.¹ Bu dövrdə müsəlman əhalisi Zəngəzur qəzasında başlıca demoqrafik toplum olaraq qalmaqda idi.

Belə ki, onların sayı təxminən 132 min nəfər olduğu halda, ermənilərin sayı 87 min nəfər, rusların sayı isə cəmi 1,7 min nəfər təşkil edirdi.² 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında yaşayan əhali içərisində ermənilərin (99 308 nəfər) xüsusi çəkisi artıq 44 %-ə çatmış, azərbaycanlıların (1141 52 nəfər) xüsusi çəkisi isə 51 %-ə enmişdi.³ Əsasən qəzanın şərq bölgələrində yaşayan müsəlman əhalisinin xüsusi çəkisi xeyli azalsa da, 1918-1919-cu illərdə daşnak Ermənistanın təcavüzü nəticəsində qəzada 10 min nəfərədək müsəlman qətlə yetirilsə⁴ də Zəngəzur torpaqlarının xeyli hissəsinin Azərbaycandan qoparılıb alınması sovet Rusiyasının əli ilə reallaşdırıldı, Zəngəzurdan Azərbaycan-türk əhalisinin sonuncu nəfərədək qırılıb-qovulması isə 1991-ci ildə çağdaş Rusiyanın hərtərəfli şəkildə dəstəklədiyi müasir daşnak quldurları tərəfindən həyata keçirildi.

¹ Кавказский календарь на 1914 год. – Тифлис, 1913, отд. стат. IV, сс. 118-120.

² Кавказский календарь на 1914 год. – Тифлис, 1913, отд. стат. IV, сс. 118-120.

³ <http://irevanqala500.com/dizakt> = news page id=253

⁴ Yənə orada.

Nazim Mustafa
t.ü.f.d., AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID 0000-0002-5964-8886
nazimmustafa@mail.ru

AZƏRBAYCANLILARIN İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏN 1948-1953-CÜ İLLƏR DEPORTASIYASI

İstər çar Rusiyası dövründə, istərsə də Sovet hakimiyyəti illərində erməni siyasi dairələri tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmişlər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1905-1906-cı və 1918-1920-ci illərdə həyata keçirdikləri kütləvi qırğınlar və soyqırım aksiyaları məhz müəyyən tarixi şəraitin onlara verdiyi fürsətin nəticəsi idi ki, bu haqda əvvəlki bölmələrdə ətraflı söhbət açılmışdır. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası isə ermənilərin və onların havadarlarının İkinci Dünya müharibəsinin sonunda Sovet İttifaqının üstün mövqeyə çıxması ilə yaranan şəraitdən bəhrələnmək siyasətinin növbəti mərhələsi idi.

Lakin erməni müəllifləri iddia edirlər ki, azərbaycanlı əhali Ermənistandan deportasiya edilməmiş, onlar “Sovet hökuməti tərəfindən öz ana vətənlərində - yəni Azərbaycanda yaradılan hər cür şəraitdən sonra böyük imtiyazlar əldə etməklə könüllü köçürülmüşlər.”¹ II Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın ermənilərin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə SSRİ-nin Türkiyəyə hücum etmək planları üst-üstə düşürdü. İ.Stalin Rusiya ilə Türkiyənin 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, yəni

¹ Действительная история с переселением азербайджанцев из Армении.

<http://www.panarmenian.net/rus/details/152110>

Qars və Ərdahan vilayətlərini yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi. Lakin Türkiyədən qoparılması nəzərdə tutulan ərazilərin məskunlaşdırılması problemi qarşıya çıxmışdı. Bu problemin xaricdə məskunlaşan Türkiyə əsilli ermənilərin hesabına həll edilməsi nəzərdə tutulurdu. Qarşıdan isə bütün ermənilərin katolikosunu seçmək kampaniyası gəlirdi. İ.Stalin bu məqamdan istifadə edərək, Eçmiədzin kilsəsinin arxiyepiskopu, katolikos postuna real namizəd Gevork Çörəkçyanı Moskvaya çağırır.

1945-ci il aprelin 19-da Gevork Çörəkçyan Stalinlə görüşür. Görüşün sonunda Stalin deyir ki, Sovet hökuməti 1921-ci ildə Türkiyəyə verilmiş torpaqları qaytarmaq istəyir, arzu olunandır ki, həmin torpaqlarda Türkiyədən qaçmış və hazırda xaricə səpələnmiş ermənilər məskunlaşdırılsınlar. Stalin təqribən 100 min erməninin immiqrasiyasını təşkil etmək haqqında tezliklə hökumətin qərarının olacağını bildirir və Eçmiədzin kilsəsinin bu işdə köməklik göstərməsini istəyir¹. Məhz bu görüşdən sonra ermənilərin xaricdən Ermənistana köçürülməsinə və paralel olaraq, azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə ciddi hazırlıq görülür.

Sovet hökuməti azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsinin (*əslində, deportasiya edilməsinin*) zəruriyyətini Mingəçevir su anbarı tikilib istifadəyə verildikdən sonra Kür-Araz ovalığında yeni suvarılan torpaq sahələrinin yaranacağı və həmin torpaqlarda pambıq yetişdirmək üçün işçi qüvvəsinə ehtiyac olacağı ilə əsaslandırmağa çalışdı. 1945-ci il mayın 15-də Ermənistan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Q.Arutinov məktubla İ.Stalinə müraciət edərək, xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına “qaytarılması” haqqında qərarın qəbul edilməsini

¹ Геворгян Паргев. В борьбе за существование. “Армянский вестник” qəzeti, Moskva, sentyabr, 1993.

xahiş edir. İyunun 6-da Stalin Kremlə Arutinovu qəbul edir. Arutinov Stalinə Türkiyə ilə 1914-cü ildəki vəziyyətə uyğun sərhədləri bərpa etmək haqqında məktubunu təqdim edir. İ.Stalin xarici işlər naziri Vyacheslav Molotova tapşırır ki, ona 1914-cü il və 1921-ci il xəritələrini təqdim etsin. Oktyabrın 27-də Arutinov yenidən Stalinin qəbulunda olarkən Stalin ona Sovet hökumətinin Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasının gündəlikdən düşmədiyini bildirir. Arutinov 300 mindən artıq erməninin Sovet Ermənistanına can atdığını, lakin ilk öncə “mövcud ədalətsizliyin” aradan qaldırılmasını – yəni Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələsinin həll edilməsini xahiş edir. Arutinov görüşün sonunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında növbəti məktubunu Stalinə təqdim edir¹. SSRİ Xalq Komissarları Soveti 21 noyabr 1945-ci il tarixdə “Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərar qəbul edir. Bundan bir həftə sonra ÜİK(b)P MK-nın ikinci katibi G.Malenkov Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi barədə Arutinovun Stalin qarşısında qaldırdığı vəsatəti Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova göndərir². 1945-ci il dekabrın 10-da M.C.Bağirov həmin məktuba cavab olaraq göndərdiyi məktubda bildirir ki, o, Arutinovun təklifi ilə o şərtlə razıdır ki, Şuşa istisna olmaqla, Ermənistanın əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin³. Bundan sonra həmin məsələ qapadılmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası məsələsi aktuallaşmışdı. SSRİ Ali Sovetinin 19 oktyabr 1946-cı il tarixli fərmanına əsasən xaricdən Ermənistana “repatriasiya” edilən

¹ “Hoeв Kовчег” qəzeti, № 3, mart, 2009.

² Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra - ARPIİSSA), fond 1, siy. 169, iş 249, v. 7.

³ ARPIİSSA, fond 1, siy. 169, iş 249, v. 8-12.

ermənilərə Sovet İttifaqının ərazisinə daxil olduqları andan etibarən SSRİ vətəndaşı statusu verilməsi qərara alınmışdı. Əslində, xaricdən köçürülüb gətirilən erməniləri “repatriant” adlandırmaq elmi nöqteyi-nəzərdən düzgün deyildi. Çünki köçürülüb gətirilən ermənilər heç vaxt indiki Ermənistan ərazisində yaşamamışdılar. Təkcə 1946-cı ildə Suriya, Yunanıstan, Livan, İraq, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50 min 900 nəfər erməni Ermənistana köçürülür. 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq və Livandan 35,4 min nəfər erməni qəbul edilərək Ermənistanda yerləşdirilir. Ermənistan rəhbərliyi 1946-cı ilə nisbətən 1947-ci ildə xaricdən köçürülüb gətirilən ermənilərin sayının azalmasının səbəbini onunla izah edirdi ki, xaricdən gələn ermənilər əsasən şəhər sakinləridir, onları dağlıq rayonlarda yerləşdirmək mümkün deyil, köçürülənlər isə yalnız İrəvan və onun ətraf rayonlarında məskunlaşmaq istəyirlər.

Ümumiyyətlə, 1946-1949-cu illərdə xarici ölkələrdən Ermənistana 96 min erməni köçürülmüşdü ki, onların da xeyli hissəsi İrəvanda məskunlaşmışdı. Onlar əsasən şəhər ətrafındakı Nor-Areş, Zeytun, Nor Kilikiya massivlərində məskunlaşdırılmışdılar¹. 1947-ci il dekabrın əvvəlində Azərbaycan və Ermənistan K(b)P MK-larının birinci katiblərinin adından İ. Stalın adına məktub göndərilir.

Birgə məktubda Ermənistanda yaşayan 130 min nəfər azərbaycanlının köçürülməsi məsələsini həll etmək xahiş olunurdu. Sürəti Azərbaycan Respublikası Siyasi Sənədlər Arxivində saxlanılan həmin məktubun altında imza, imzalanma tarixi və göndərilmə nömrəsi qeyd olunmamışdır². 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in

¹ История армянского народа, Ереван, 1980, с.365.

² АРПИՍՏԱ, фонд 1, siy. 222, iş 72, v. 1-2.

Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1950-ci illərdə könüllülük prinsipi əsasında Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. Qərarın 1-ci bəndində 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistanla gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər¹.

“Digər azərbaycanlı əhali” kateqoriyasına açıqlıq gətirilməsə də, aydın olurdu ki, bu kateqoriya altında Ermənistanın şəhərlərində yaşayan fəhlələr və kolxozçu olmayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. 2 fevral 1948-ci ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi üçün hazırlıq tədbirləri haqqında” məxfi qərar qəbul edir, 1948-ci ildə köçürülənlərin Azərbaycan SSR-in kolxozlarına bölüşdürülməsi planını təsdiq edir².

Həmin plana görə, İrəvan şəhərindən yaz mövsümündə 60 ailənin (230 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. 10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavə olaraq “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” ikinci qərar qəbul etmişdir. 14 maddədən ibarət olan bu qərarla

¹ ARPIİSSA, fond 1, siy. 222, iş 48, v. 14-17.

² Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra ARDA), fond 411, siy. 33, iş 112, v. 55-59.

köçürmə ilə əlaqədar olaraq SSRİ hökumətinin, habelə Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər Sovetlərinin qarşısında konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu¹.

Azərbaycanda köçürmə işlərinə bilavasitə Nazirlər Sovetinin milliyyətçə erməni şöbə müdirləri Nerses Brutens (*N.Brutens uzun müddət Sov.İKP MK-nın beynəlxalq əlaqələr şöbəsi müdirinin birinci müavini olmuş Karen Brutensin atasıdır*) və Ruben Sevumyan (*R.Sevumyan təqribən 25 il Nazirlər Sovetində kənd təsərrüfatı şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir – N.M.*) rəhbərlik etmişdilər. Ermənistan SSR- dən Gəncə şəhərinə və rayonlarına icazəsiz köçmüş ailələrin vəziyyəti və Gəncə zonasının rayonlarında onların yerləşdirilməsi və qeydiyyatlarının aparılması üçün işlənmiş tədbirlər planı haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə şöbəsinin müdiri N.Brutensin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ. Quliyevə 15 mart 1948-ci il tarixli məxfi məlumatında qeyd edilirdi ki, 1947-ci ilin sonu və 1948-ci ilin yanvar-fevral aylarında Kirovabad (Gəncə) şəhərinin Yeni İrəvan qəsəbəsində təqribən 50 ailə İrəvan şəhərindən gələrək məskunlaşmışlar. İrəvan şəhərindən gəlirlərin əksəriyyətinin Ermənistan Ticarət və İctimai İşlər Nazirliyi sisteminin işçiləri olduqları və əsasən işsiz olduqları həmin məlumatda qeyd edilir². 18 mart 1948-ci il tarixində Azərbaycan KP (b) MK Bürosunun iclasında Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi vəzifəsinə Məmməd Cəfərov, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də müvəkkili vəzifəsinə isə Mürsəl Məmmədov təsdiq edilmişdir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-də 5 ştat vahidi ilə Nümayəndəliyi yaradılmışdı. Nümayəndəlik İrəvan şəhərindəki Kamo küçəsi, 2

¹ ARPIİSSA, fond 1, siy. 222, iş 48, v.21-25.

² ARDA, fond 411, siy. 26, iş 34, v. 8-14.

ünvanında yerləşirdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-dəki nümayəndəsi M.Məmmədovun Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə və AK(b)P MK-in katibi M.C.Bağirova göndərilən 12 aprel 1948-ci il tarixli məlumatında qeyd edilirdi ki, 1948-ci ildə Ermənistanın əsasən azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadıkları 53 yaşayış məntəqəsindən 2378 ailənin (11244 nəfər) köçürülməsi nəzərdə tutulur.

Həmçinin qeyd edilirdi ki, İrəvan şəhəriniün azərbaycanlıları xahiş edirlər ki, onları Azərbaycan SSR-in iri şəhərlərinə - Bakıya və Gəncəyə köçürsünlər və mənzillərinin Azərbaycanın şəhərlərindəki mənzillərlə dəyişdirilməsi üçün mətbuatda elan verilməsinə icazə verilsin. İrəvanlı azərbaycanlıların arasında çoxlu sayda bağçılıq və tərəvəzçiliklə məşğul olduqları üçün onlar Abşeron rayonunda məskunlaşdırılmalarını istəyirdilər ki, Bakı şəhərini müəyyən qədər tərəvəzlə və göy-göyerti ilə təmin edə bilsinlər¹. Bununla əlaqədar İrəvan şəhərindən köçürülən kolxozçuların Abşeron kolxozlarında yerləşdiriləcəkləri evlərin cari vəziyyəti və onların əsaslı surətdə yenidən qurulması məqsədilə yaradılmış komissiyanın Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədrinin adına göndərdiyi arayışda qeyd edilirdi ki, Abşeron rayonunun Şüvəlan, Qala, Mastağa, Binə, Zirə, Mərdəkan, Türkan, Keşlə, Buzovna və Nardaran qəsəbə və kəndlərində kapital təmirdən sonra 295 ailənin yerləşdirilməsi mümkündür².

Bakı şəhər Sovetinin əməkdaşı Allahverdiyevin, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin əməkdaşı N.Brutensin, İrəvan şəhərinin təmsilçiləri Şirinov və

¹ Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Sənədlər toplusu. Bakı: Zərdabı, 2013, s. 133-135

² ARDA, fond 1984, siy. 1, iş 85, v. 56-57.

İsmayılovun imzaları ilə “İrəvan şəhərindən köçürülən kolxozçuların Abşeron kolxozlarında yerləşdiriləcəkləri evlərin cari vəziyyəti və onların əsaslı surətdə yenidən qurulması haqqında komissiyanın Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədrinin adına hazırlanan arayış”da qeyd edilirdi ki, 1948-ci il aprelin 17-18-də İrəvan şəhərindən köçürülənlərin təmsilçiləri Şirinov və İsmayılovun iştirakları ilə Maştağa və Əzizbəyov rayonlarını gəzmiş, boş evlərdə məskunlaşma üçün onların yararlılıq vəziyyətini yoxlamışlar.

Müəyyən edilmişdir ki, kapital bərpa-təmir işlərindən sonra 295 ailəni həmin rayonların ərazisində məskunlaşdırmaq olar. Şirinov və İsmayılov bildirmişlər ki, Türkan, Zirə, Nardaran və Şüvəlanın təbii şəraiti köçürülmə üçün münasib deyil və xahiş etmişlər ki, köçürülən əsas kütlə Maştağa, Buzovna, Mərdəkan və Şüvələnda yerləşdirilsinlər, hansı ki həmin kəndlərdə zəruri torpaq sahələri var ki, orada yeni evlər tikmək mümkündür¹.

13 aprel 1948-ci ildə Azərbaycan K(b)P MK-nın Bürosu “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi ilə əlaqədar kütləvi təbliğat tədbirləri haqqında” qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarın preambula hissəsində SSRİ Nazirlər Sovetinin məlum 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı Stalinin Azərbaycan SSR-ə və Azərbaycan xalqına göstərdiyi qayğının təzahürü kimi qiymətləndirilirdi. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhalini köçməyə təşviq etmək üçün “Sovet Ermənistanı” qəzetində Sovet Azərbaycanının sosializm quruculuğundakı nailiyyətləri haqqında dərc edilməsi üçün məqalələr hazırlamaq, Mingəçevir sisteminin inşası nəticəsində Kür-Araz ovalığında yeni yaranacaq suvarılan ərazilərin perspektivi haqqında kütləvi tirajla broşürlərin çap edilməsi tapşırılırdı.

¹ ARDA, fond 411, siy. 9, iş 601, v. 273-274.

Həmçinin mədəni-maarif müəssisələrinin rəhbərlərinə tapşırılırdı ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlı əhali arasında təbliğat aparmaq üçün mühazirəçilər, yazıçılar, şairlər, artistləri səfərbər etsinlər¹.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin ilin yaz mövsümündə Ermənistan SSR-in kənd rayonlarının kolxozçuları ilə bərabər, İrəvan şəhərindən 105 azərbaycanlı ailəsinin (400 nəfər) Bakı ərazisinə köçürülməsi nəzərdə tutulurdu².

Rayon və qəsəbələr	Ailə	Nəfər	Yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan rayon	Yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan kənd
Malatya qəs.	21	70	Əzizbəyov	Mərdəkan
Qoxb qəsəbəsi	19	110	Əzizbəyov	Mərdəkan
Stalin rayonu	40	154	Maştağa	Maştağa
Spandaryan rayonu	25	76	Əzizbəyov	Şüvəlan

Lakin İrəvan şəhərindən köçürülərək Bakı ətrafında yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan evlər yaşamaq üçün yarasız vəziyyətdə olan idarə-müəssisələrin uçuq-sökük inzibati tikililərdən ibarət idi. İrəvan şəhərində yüz illər boyu yaşayan, özlərinə imarətlər inşa edən azərbaycanlı əhalinin Bakının ətrafında yararsız vəziyyətdə olan tikililərdə yerləşdirilməsi sözün həqiqi mənasında cinayət idi. Bu cinayətə həmin dövrün Ermənistan və Azərbaycan rəhbərləri birlikdə imza atırdılar. “Pedoqoji institutun Azərbaycan bölməsinin və Azərbaycan pedoqoji texnikumunun Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi haqqında” Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1 iyul 1948-ci ildə qərar qəbul etmişdir.

Həmin qərarla Azərbaycan SSR Maarif Nazorliyinə

¹ ARPIİSSA, fond 1, siy. 33, iş 27, v. 19-20.

² ARDA, fond 411, siy. 28, iş 678, v. 241.

tapşırılmışdır ki, İrəvan Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı sektorunun ədəbiyyat, coğrafiya və fizika-riyaziyyat fakültələrində təhsil alan 149 tələbə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun müvafiq fakültələrinə köçürülsünlər. İrəvan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı sektorunun ədəbiyyat, tarix və fizika-riyaziyyat fakültələrində qiyabi təhsil alan 257 müəllim təhsillərini davam etdirmək üçün Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun müvafiq fakültələrinə qəbul edilsinlər. Ermənistandan köçürülən İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Məktəbi müstəqil təhsil müəssisəsi kimi əyani şöbəsinin 232 şagirdi və qiyabi şöbəsinin 108 şagirdi pedaqoji kontingentlə birlikdə Xanlar (indiki Göygöl) şəhərinə köçürülsün və pedaqoji məktəb Xanlar şəhərindəki uşaq evində yerləşdirilsin¹.

İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Məktəbində işləyən 18 müəllimin ailəsi (83 nəfər) Xanlar şəhərinə (indiki Göygöl şəhəri) deportasiya edilmişdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Teymur Quliyev 13 dekabr 1948-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini V.Malenkova ünvanlandığı SSRİ Nazirlər Sovetinin 27 dekabr 1947-ci il və 10 mart 1948-ci il tarixli qərarlarının yerinə yetirilməsinin vəziyyəti haqqında hesabat xarakterli məktubunda Kür-Araz ovalığına köçürülən əhali üçün bütün zəruri şəraitin olmadığı - yaşayış üçün mənzillərin olmaması, torpağın yararlı hala salınmaması, su təchizatının həll edilməməsi, sanitar-profilaktik müəssisələrinin olmaması vurğulanırdı.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürülmə planında dəyişiklik edilərək bu rəqəmin 1949-cu ildə 12000-15000 nəfərdən artıq nəzərdə tutulmaması, Ermənistanın dağlıq rayonlarından köçürülənlərin Azərbaycanın dağlıq rayonlarında yerləşdirilməsinə icazə verilməsi SSRİ Nazirlər Sovetindən xahiş edilir və həmin

¹ ARDA, fond 1984, siy. 1, iş21, v. 22-23.

şəxslərə də SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli güzəştlərin şamil edilməsinin məqsədmüvafiq olması qeyd edilirdi¹. Lakin SSRİ Nazirlər Soveti dəfələrlə edilən bu cür müraciətlərə bir qayda olaraq cavab verirdi ki, təsdiq edilmiş köçürmə qrafikindən kənara çıxmaq olmaz. SSRİ hökumətinin azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında verdiyi qərarlar Ermənistan hökumətinə şans vermişdi ki, İrəvan ətrafında və Ermənistanın sərhədləri boyunca mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini köçürmək yolu ilə birdəfəlik xəritədən silə bilsin. Ermənistan hökumətinin nümayəndələri azərbaycanlı əhalinin psixoloji cəhətdən köçürülməyə hazırlanması üçün müxtəlif sayələr yayırdılar. Ermənistan SSR-in daxili işlər naziri general-mayor Xoren Qriqoryanın imzası ilə 3 may 1948-ci ildə Mir Cəfər Bağirova ünvanlanmış “Azərbaycan SSR-ə qarşıdakı köçürülmə ilə əlaqədar Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi arasındakı əhval-ruhiyyə haqqında arayış”da təkcə köçürülməsi nəzərdə tutulan rayonların azərbaycanlı əhalinin deyil, bu işdə marağı olan, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsini arzulayan ermənilərin söylədikləri də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanlı əhalinin dədə-baba yer-yurdlarından köçmək istəmədiklərini söyləmələri təbii idi. Ermənilərin Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası ilə bağlı söylədikələrinə arayışda yer verilməsi isə dolayısı ilə rəsmi İrəvanın mövqeyini ifadə edirdi. Məsələn, İrəvanda Sosial Təminat Nazirliyi sistemində işləyən bir erməninin söylədiyi aşağıdakı fikirlər arayışda öz əksini tapmışdır: “Azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi şübhə doğurmur. İlk növbədə, Araz və Axuryan (Arpaçay) çaylarının sahilləri boyu yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək, sonra Yerevandakı azərbaycanlıların köçürülməsinə başlanacaq.

¹ ARDA, fond 411, siy. 9, iş 734, v. 71-74.

Sərhəd rayonlarının kəndləri də azərbaycanlılardan təmizlənəcək...”

Başqa bir erməni isə öz arzularını belə ifadə edirdi: “Azərbaycanlıları təkcə Ermənistandan deyil, eləcə də Naxçıvan MSSR-dən köçürmək və Naxçıvanı Ermənistan ərazisinə birləşdirmək lazımdır”¹. Arxiv sənədlərində İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların deportasiyasına dair faktlar öz əksini tapmışdır. 1948-ci ildə İrəvan şəhərinin Stalin, Kirov, Molotov və Spandaryan rayonlarında yaşayan 437 ailə (1886 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü². 1949-cu ildə isə İrəvan şəhərinin Beriya rayonundan 8 ailə (39 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü³. 1950-ci ildə İrəvan şəhərinin Stalin, Kirov, Spandaryan, və Mikoyan rayonlarından 43 ailə (181 nəfər) Azərbaycana köçürülmüşdü⁴. 1951-ci ildə isə İrəvan şəhərindən daha 9 ailə (42 nəfər) Azərbaycana deportasiya edilmişdi⁵. 1952-ci ildə İrəvan şəhərindən 22 ailə (73 nəfər) deportasiya edilmişdi⁶. 1953-ci ildə İrəvan şəhərindən 22 ailə (73 nəfər) deportasiya edilmişdi⁷. Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə İrəvan şəhərindən 541 ailə (2294 nəfər) Azərbaycana deportasiya edilmişdi⁸.

İrəvan şəhərindən deportasiya edilən azərbaycanlılar Bakının əsasən Maştağa və Əzizbəyov rayonlarında, Kirovabad (Gəncə) şəhərində, Sabirabad, Xanlar (Göygöl), Şamaxor (Şəmkir), Quba, Jdanov (Beyləqan), Daşkəsən, Yevlax,

¹ ARPIİSSA, fond 1, siy. 221, iş 1, v. 21.

² Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Sənədlər toplusu, s. 245.

³ Yənə orada, s. 376.

⁴ Yənə orada, s. 490-491.

⁵ Yənə orada, s. 588.

⁶ Yənə orada, s. 635.

⁷ Yənə orada, s. 681.

⁸ Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. Bakı: Red N Line, 2020, s.99.

Sabirabad, Saatlı və Salyan rayonlarında məskunlaşdırılmışdı. İrəvan şəhərindən köçürülən azərbaycanlı əhalinin bir qismi Azərbaycanın aran rayonlarında iqlim şəraitinə uyğunlaşmadıqlarına görə və o dövrdə yayılmış yoluxucu xəstəliklərə düşər olaraq tələf olmuşdular.

Köçürülənlər üçün yeni mənzillər tikilib istifadəyə verilmədiyindən onlar əsasən ictimai binalarda, yararsız tikililərdə, anbarlarda, tövlələrdə, yerli əhalini sıxışdırmaq yolu ilə onların mənzillərində yerləşdirilmişdi. 1953-cü ildə İ. Stalnin ölümündən sonra azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına son qoyulmuş və yaşayış şəraiti ağır olan əhalinin az bir qismi Ermənistanın kəndlərindəki boş qalan evlərinə qayıda bilmişdilər. İrəvan şəhərindən köçürülən azərbaycanlıların evlərində xaricdən gələn ermənilər məskunlaşdığı üçün onların heç biri geri qayıda bilməmişdi. Azərbaycanlıların deportasiyası nəticəsində Ermənistan rəhbərləri Əştərək, Martuni (Aşağı Qaranlıq), Qarabağlar, Abovyan (Ellər), Eçmiədzin və Hoktenmberyan rayonlarından azərbaycanlıların izinin silinməsinə nail oldular. Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası başa çatdırıldıqdan sonra digər bir prosesə start verildi.

Ermənistanda yaşayan əhalinin azalmasını bəhanə edərək respublika və rayon miqyasında müəyyən vəzifələr tutan azərbaycanlı kadrların ermənilərlə əvəz edilməsi aksiyası həyata keçirildi. İlk növbədə bu proses paytaxt İrəvandan başladı. Ermənistan KP MK-nın məsul işçiləri Məmməd İsgəndərov və Cümşüd Sultanov, kənd təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini Rəhim Allahverdiyev, kənd təsərrüfatı nazirinin müavini Hüseyn Məmmədov vəzifələrindən azad edildilər. Ermənistan SSR Ali Soveti sədrinin müavini Mirzə Bəşirov Ali Sovetin 9 aprel 1949-cu il tarixli sessiyasının qərarı ilə tutduğu vəzifədən azad edildi. Onların bəzilərini ali partiya təhsili almaq üçün Bakıya göndərdilər ki, bir daha geri qayıtmaq şansları olmasın.

Cəfər Cabbarlının adını daşıyan İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrı teatrı da azərbaycanlıların deportasiyası haqqında qərarlardan öz payını aldı. Deportasiya illərinin hər cür təzyiq və sıxıntılara baxmayaraq, teatr 1948-1949-cu illərdə "Məşədi İbad", "Leyli və Məcnun", "Eşq və İntiqam", "Şah İsmayıl" kimi əsərləri tamaşaya qoymuşdu.

Bütün bunlara baxmayaraq, 1949-cu ildə teatr azərbaycanlıların yaşamadığı Basarkeçər rayonunun mərkəzinə köçürülmüş, 1952-ci ildə isə maliyyələşdirilməməsi səbəbindən bağlanmışdı. Teatrın istedadlı kollektivinin üzvləri Bakı və Gəncə teatrlarında özlərinə yeni iş yerləri tapmaq məcburiyyətində qalmışdılar. İrəvan teatrı düz 15 ildən sonra - yəni 1967-ci ildə yenidən İrəvanda fəaliyyətini bərpa etmişdi¹. Təbii ki, İrəvan şəhərində azərbaycanlı ali məktəb və texnikum müəllimlərinin öz ailələri ilə birlikdə şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalması ümümtəhsil prosesində ciddi problemlər yaratmışdı.

Bir çox azərbaycalı ailələri öz övladlarına normal təhsil vermək üçün Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarına köçmək məcburiyyətində qalmışdı. 1948-53-cü illər deportasiyası nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi yarıbayarı azalmışdı. Bunu 1939-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 6569 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması müqabilində, 1959-cu ildə 3413 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması əyani göstərir. (1949-cu ildə siyahıyaalma keçirilməməsidir)².

Araşdırmalar göstərir ki, azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli

¹ N.Mustafa, A.Qurbanov, E. Əlili. Erməni saxtakarlığı. Yalan üzərində qurulan tarix. Bakı, 2018, s.167.

² Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. Bakı:Red N Line, 2020, s.101.

qərarı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Həmin qərarla Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanlının köçürülməsi (*əsində, deportasiyası*) nəzərdə tutulmuşdusa da, adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları zorakı üsullarla həyata keçirilmiş, 24 rayondan və İrəvan şəhərindən (200-dən artıq yaşayış məntəqəsindən) təqribən 100 min nəfər azərbaycanlı deportasiya edilmişdir¹.

Ermənistan SSR-dən azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar o dövr Ermənistan mətbuatı, o cümlədən "Sovet Ermənistanı" qəzeti heç bir iz buraxmamışdır. 1948-1953-cü illərdə "Sovet Ermənistanı" qəzetinin səhifələrində yalnız onu müşahidə etmək olur ki, kəndlərdə əhalinin milli tərkibi tədricən dəyişir, müsəlman kəndləri erməni kəndlərinə çevrilir. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası son 220 ildə soydaşlarımızın başlarına gətirilən faciələr silsiləsinin bir həlqəsidir. Etnik təmizləmə məqsədini güdən bu aksiya həm də administrativ xarakter daşdığı üçün siyasi repressiya aktı kimi xarakterizə edilir. Qərarda "kənnüllü köçürülmə" ifadəsi yazılsa da, əslində min illər boyu həmin ərazidə yaşayan əhalinin yer-yurdlarından sürgün edilməsi idi. 1989-cu ildə SSRİ hökuməti 1940-cı illərdə deportasiyaya məruz qalmış xalqların hüquqlarının bərpası haqqında qərar qəbul etsə də, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılar həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi.

Xalqımıza qarşı tarixi cinayət kimi qiymətləndirilən bu aksiyaya hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR

¹ Yenə orada, s.101.

ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamışdır. Lakin beynəlxalq ictimaiyyət 1948-1953-cü illərdə Azərbaycan xalqının başına gətirilən bu faciənin miqyasından hələ də xəbərsizdir. İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyası Sovet Ermənistanının rəhbərlərinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin növbəti mərhələsi idi.

E. Qarayev
AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Qərbi Azərbaycan tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
t.ü.f.d., dosent
elchin_garayev@mail.ru

ÇAR RUSİYA İLƏ QACAR DÖVLƏTİ ARASINDA GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİNİN İMZALANMASINDAN SONRA SƏRHƏD XƏTTİNİN TƏYİN EDİLMƏSİNDƏ İRƏVAN XANLIĞININ YERİ VƏ ROLU

1804-1813-cü illər Rusiya-Qacar dövləti arasında gedən müharibə 1813-cü il oktyabrın 12-də Gülistan müqaviləsi ilə başa çatdı. Belə düşünmək olardı ki, Gülistan müqaviləsi hər iki dövlət arasında olan düşmən münasibətlərə son qoydu. Lakin tezliklə, tərəflər arasında bəzi mübahisəli məsələlərə görə gərginlik daha da artdı. V. Potto haqlı olaraq yazırdı ki, «... 1813-cü il oktyabrın 12-də bağlanan Gülistan sülh müqaviləsi Rusiya və İran (Qacar dövləti – E.Q.) arasında on il davam edən müharibəyə son qoydu. Lakin on üç il davam edən sülh

müvvəqqəti barışıqın ancaq davamı idi. Sakitlik, hər iki dövlət arasında bərpa olunmuş zahirî dostluq əlamətləri aldadıcı və ancaq yeni hərbi əməliyata başlamaq üçün fürsət idi» [1, s.1].

Narazılığın əsas səbəblərindən biri tərəflər arasında sərhəd xəttinin müəyyən olunmaması idi. Gülüstan müqaviləsində nəzərdə tutulmuş sərhəd xəttinin həll olunmaması ikinci Rusiya-Qacar müharibəsinə qədər davam etmiş, müharibənin başlanmasının bilavasitə səbəblərindən biri olmuşdur. Bura İrəvan xanlığına məxsus torpaq sahələri də daxil olduğundan, bu məsələyə aydınlıq gətirmək istədik. 1813-cü il Gülüstan müqaviləsindən sonra məlum oldu ki, bəzi ərəzi məsələlərində hər iki dövlət fərqli mövqe nümayiş etdirir. Tarixi ədəbiyyatda mübahisənin bu iki dövlət arasında olduğu qeyd edilsə də, mənbələrin təhlili göstərir ki, bu məsələdə üçüncü bir tərəf-İrəvan xanlığı da vardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gülüstan müqaviləsinin ikinci maddəsi Rusiya ilə Qacar dövləti arasında təyin edilmiş sərhəd məsələsinə həsr edilmişdi. Burada sərhəd xətti belə təsvir olunmuşdur: «...Ümumrusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında sərhəd aşağıdakı xətt üzrə olacaqdır: Adambazardan başlayaraq düz xəttlə Muğan düzündən keçərək Araz çayında Yeddibulaq bərəsinə qədər, oradan Araz boyu üzü yuxarı, Kəpənəkçayın ona töküldüyü yerə qədər, daha sonra Kəpənəkçayın sağ tərəfilə Mehri sıra dağlarına və oradan Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları arasında xətti davam etdirərək, Alagöz sıra dağlarından Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarını və Gəncə xanlığının bir hissəsini birləşdirən Dərələyəzə qədər, sonra oradan İrəvan xanlığını Gəncə xanlığının torpaqlarından, həmçinin Şəmşəddildən və Qazaxdan ayıran yerdən Eşşəkmeydana qədər və oradan sıra dağlarla Həmzəçimən çayının axını və yolu istiqamətində Pəmbək sıra dağları ilə Şuragölün tininə qədər; həmin tindən Alagöz dağının qarlı yüksəkliyinə, buradan sıra dağlarla Şuragöl sərhəddindən

Məstərə və Artik arasından Arpaçay çayına qədər davam edir...» [2, s.209].

Bu maddədən görünür ki, hər iki tərəfin razılığına görə, Göyçə gölünün şimal, şimal-şərq əraziləri, Abarana məxsus Karvansara kəndindən Şuragələ uzanan əraziləri İrəvan xanlığının tərkibində qalmalı idi. Xüsusilə, Göyçənin ətraf yerləri İrəvan əhalisinin mal-qarasının örüş yeri olduğundan Hüseynqulu xan bu əraziləri güzəştə getmək fikirində deyildi. Lakin bu ərazilər İrəvan xanlığına məxsus olmasına baxmayaraq, rus qoşunları burada qeyri-qanuni gözətçi məntəqələri yaratmış və əhali məskunlaşdırmışdılar. I Pyotrun dənizlərə çıxmaq siyasətini davam etdirən Rusiya, Göyçə gölüne çıxış olan bu yerləri əldə saxlamaq üçün Qarabağa məxsus Qapan və Mehri mahallarını güzəştə getməyə də hazır idi [3, s.41-42; 1, s.12].

Lakin istər Qacar dövləti, istərsə də İrəvan hakimi Hüseynqulu xan bu ərazilərin rus qoşununun işğalı altında olması ilə barışmaq istəmirdi. Müharibədə məğlub olmasına baxmayaraq, şah hökuməti çox keçmədən Gülüstən müqaviləsinin bəzi maddələrinə yenidən baxılmasını tələb etdi. Buna səbəb, şah hökumətinin 1814-cü il noyabrın 25-də İngiltərə hökuməti ilə saziş bağlaması oldu. Sazişdən sonra şah hökuməti bu ölkədən maddi və hərbi kömək alaraq, ingilis mütəxəssislərinin köməyi ilə ordusunu Avropa hərbi qaydası ilə yenidən təşkil etdi [1, s.2; 4, s.136].

Bundan sonra Qacar dövləti Rusiya dövlətindən Gülüstən müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmasını tələb etdi. Napoleon Fransası ilə müharibəni yenidən başa vurmuş Rusiya ilk dövrlərdə bu məsələni sakit tərzdə həll etmək istəyirdi. Bu məsələ ilə əlaqədar 1816-cı il mayın 24-də A.P.Yermolov çar tərəfindən Qafqaz diyarının baş komandanı və eyni zamanda xüsusi təlimatla şah sarayına göndərilən nümayəndə heyətinin fəvqaladə və səlahiyyətli səfiri təyin edilmişdi [5, s.6; 6, s.1].

Lakin yeni baş komandan bu məsələdə barışmaz mövqe nümayiş etdirdi. Belə ki, 1816-cı il oktyabrın 10-da Tiflisə gələn A.P.Yermolov ilk növbədə hər iki dövlət arasında sərhəd xəttindəki vəziyyəti öyrənmək üçün baxış keçirdi. O, bu baxışdan sonra çara göndərdiyi məlumatda Qacar dövlətinin tələb etdiyi əraziləri heç cür güzəştə getməyin mümkün olmadığını bildirirdi [5, s.6-7]. Bunun ardınca şah hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün Tehrana yola düşən baş komandan İrəvan, Naxçıvan istiqamətində hərəkət edərək 1817-ci il iyulun 31-dən avqustun 3-ə qədər şahın qəbulunda oldu. Lakin bu məsələdə razılıq əldə olunmadı [7, s.12-13, s.32-35].

A.P.Yermolovun başçılığı ilə Tehrana göndərilən nümayəndə heyəti mübahisəli məsələlərin həllində şahla razılıq əldə etmədiyindən rus sərhəd qoşunları ilə İrəvan xanlığı arasında gərgin vəziyyət yarandı. Rusiya qoşunları Göyçə gölünün şimal və şimal-şərq hissəsindəki əraziləri işğal altında saxlamaqda davam edirdi. Onlar inad göstərərək bu əraziləri boşaltmaq istəmirdi. Rus komandanlığının İrəvana məxsus torpaqların geri qaytarmaması Hüseynqulu xanın onlarla münasibətlərini pisləşdirmişdi. Ümumiyyətlə, Hüseynqulu xanın rus komandanlığı ilə münasibətləri həmişə gərgin olmuşdur. Torpaqları geri qaytarmaq üçün hər hansı hadisədən istifadə edən İrəvan hakimi rus sərhəd qoşunlarına təzyiqi gücləndirirdi. Belə ki, 1822-ci ilin yanvarında Üçmüəzzin katolikosu Yefrem Hüseynqulu xanın ağır vergi siyasətini bəhanə gətirərək, Qarabağda yerləşən Gülüstana gəldi. O, burada dincələn A.P.Yermolovun qəbuluna düşməklə xandan şikayət etmək qərarına gəlmişdi. Bu ermənilərin növbəti kələyi idi. Ermənilər katolikosun vasitəsilə baş komandanın diqqətini İrəvan xanlığına yönəltmək istəyirdi.

Lakin baş komandan şah hökumət ilə münasibətləri gərginləşdirməkdən ehtiyat edərək katolikosu qəbul etmədi, kilsənin pis vəziyyətə düşməsində onun özünü günahlandıraraq

geri qayıtmasını məsləhət gördü. Lakin Yefrem xanın qorxusundan Üçmüəzzinə qayıtmadı və 1822-ci il iyunun 20-də katolikosluqdan əl çəkdi. Bu xəbər Hüseynqulu xanı bərk qəzəbləndirdi və katolikosun geri qayıtmasını tələb etdi. Onun geri qayıtmadığını görən Hüseynqulu xan həm Üçmüəzzinə, həm də sərhəddə yerləşən rus qoşunlarının gözetçi məntəqələrinə hücumlar təşkil etməyə başladı. Rus komandanlığı Abbas Mirzədən bu cür halların dayandırılmasını tələb etdi. Şahzadə isə cavabında bildirir ki, əksinə bizim təbəələr rus qoşunu tərəfindən talana məruz qalır.

O, bunun səbəbini dəqiq sərhəddin təyin olunmamasında görürdü [8, s.555-557]. Hüseynqulu xanın geri çəkilməməsi və sərhəddə yerləşən rus gözetçi məntəqələrinə təzyiqlərin güclənməsi rus komandanlığını güzəştə getməyə məcbur etdi. Nəticədə, 1821-ci ildə İrəvan əhalisinə Göyçənin onlara məxsus örüş yerində mal-qara otarmağa icazə verildi [9, s.65].

Bundan əlavə, A.P.Yermolov İrəvan xanlığı tərəfindən sərhəd xəttinin təyin edilməsinə razılıq verdi. Bu məqsədlə danışıqlar aparmaq üçün Təbriz hakimi Fətəli xan şah tərəfindən Tiflisə göndərildi. Danışıqlar zamanı Rusiya tərəfi Arpaçay çayı tərəfdən Abarana məxsus Karvansaray kəndindən Şuragölə uzanan ərəziləri tələb etməkdən əl çəkməyə məcbur olmuşdu [10, s.41-42]. 1823-cü ildə hər iki dövlətin nümayəndələrindən ibarət komissiya təşkil edildi. Rusiya tərəfindən bu komissiyaya general-mayor Yermolov və polkovnik Ağabəy Sadıqov, Qacar dövləti tərəfindən isə Mirzə Məhəmmədəli Mustafa, Hüseynqulu xan daxil idi [11, s.1].

Sərhəd xəttinin müəyyən edilməsinə yenidən baxılmasına Hüseynqulu xan, onun qardaşı oğlu və kürəkəni Sübhanqulu xan xüsusilə fəallıq göstərmişdi. Bu məsələni həll etmək üçün nümayəndələr Qarakilsə kəndində və Göyçə ətrafında görüşmüşdülər. Lakin beş ay- iyulun axırlarından noyabrın axırlarına qədər davam edən bu əməliyyat müvəffəqiyyətsizliklə

baş a çatdı [11, s.7-46; 1, s.14-16; 8, s.557].

Qeyd etmək lazımdır ki, şah tərəfini razılığa gətirmək üçün A.P.Yermolov komissiyaların fəaliyyəti dövründə Qarabağı idarə edən knyaz Mədatovu şahzadə Abbas Mirzə ilə görüşməyə cəlb etdi. Hər iki tərəfin razılığı ilə görüş Xüdafərin körpüsünün yanında baş verdi. Böyük qüvvə ilə burada düşərgə salan knyaz Mədatov Abbas Mirzəni atəşfəşanlıqla qarşıladı. Lakin onunla danışıq heç bir nəticə vermədi. Beləliklə, bir tərəfdən qışın yaxınlaşması, digər tərəfdən Rusiyanın Göyçə gölünün şimal və şimal-şərq hissələrini güzəştə getməməsi üzündən sərhəd xəttinin müəyyən olunması yarımçıq qaldı. Heç nəyə nail olmayan komissiya üzvləri dağılışıdılar [1, s.15-16].

Lakin 1825-ci ilin martında danışıqlar yenidən bərpa olunmuşdu. Fətəli xan martın əvvəllərində ikinci dəfə şahzadə tərəfindən Tiflisə göndərildi. Danışıqlar zamanı A.P.Yermolov bir daha Qarabağ xanlığına məxsus Mehri və Qapan ərazilərini güzəştə getməklə, Göyçə gölü ətrafındakı əraziləri Rusiyaya verilməsini tələb edir. Beləliklə, tərəflər razılığa gələ bilir və 1825-ci il martın 28-də Fətəli xanla general-leytenant Velyaminov arasında akt tərtib edildi. Aktda şah hökuməti sərhəd xəttinin çəkilməsində mübahisəyə səbəb olan əraziləri Rusiyaya güzəştə getmişdi. Belə ərazilərdən biri İrəvan xanlığına məxsus Göyçə gölünün şimal və şərq sahilləri idi [12, s.53-56].

Bu sənəd Hüseynqulu xanı bərk qəzəbləndirdi. O, bu ərazilərin İrəvan xanlığına məxsus olması haqqında baş komandana xüsusi məktub yazaraq narazılığını bildirmişdi. İrəvan hakimi narazılığını məktubda belə ifadə edirdi: «Hər şeydən əvvəl, Rusiya hökumətinin mühəndisləri göstərir ki, guya Göyçə gölünün şərq sahilləri Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının sərhədindədir. Bilməlisiniz ki, Dərələyəzdən Eşşəkmejdana qədər ərazi, həmçinin İrəvan sərhəddi sülh müqaviləsində Gəncə və Qarabağ xanlıqları ilə qarışdırılıb.

Lakin əldə olunan sənədlərdə (qəbalə), həmçinin əvvəlki şahların fərman və əmrlərinə görə, Göyçənin ətrafında yerləşən torpaqlar İrəvan ağaları tərəfindən alınıb-satılırdı. Vəziyyət belədir və siz göstərirsiniz ki, guya Göyçə və Abaran sərhədinə heç bir iddianız yoxdur, Mehri və Qapanı əldə etmək istəyirsiniz. Bu məqsədlə siz bəylərbəyi Fətəli xana elan etmisiniz ki, «əgər Abbas Mirzə Göyçənin şərq tərəfini bizə güzəştə gedərsə, biz də Mehri və Qapandan imtina edəcəyik». Bu məsələ həll edilməmiş qaldı. Fətəli xan ikinci dəfə sizin yanınızda olanda, danışıqlarda Şeytanağacdən Gədikbarata qədər ərazini tələb etməklə, Gil ərazisinin bir hissəsini güzəşt edərək burada siz məntəqə yaratmaq istəyirsiniz» [13, s.891].

Hüseynqulu xan eyni zamanda bu ərazilərin İrəvana məxsusluğu barədə şah hökumətini inandırma bilmişdi. Tezliklə, şahın razılığı ilə Abbas Mirzədən fərman alan Hüseynqulu xan sərhəd xəttində əhalini məskunlaşmağa başladı. Sərdar bununla sərhəddə hərbi məskənlər yaratmaq niyyətində idi. İrəvana məxsus torpaqların heç cür əldən çıxmasını istəməyən Hüseynqulu xan ayrı-ayrı tayfaları sərhəddə yerləşdirməklə sərhəd xəttini onların vasitəsilə gücləndirmək niyyətində idi. Hüseynqulu xan Qars paşalığı tərəfdən Şuragəllə sərhəddə Qafar xanın başçılığı ilə ayruqları və talınları, Abaran sərhəddində İsmayıl xanın başçılığı ilə seyidli və axsaqqallı tayfalarını, Pəmbək sultanlığı və Qazax distansiyaları ilə sərhəd xətti boyunca İsmayıl xanın və Mərdan xanın başçılığı ilə qarapapaq tayfasını, Göyçə mahalı tərəfdən, Şəmsəddil distansiyası, Yelizavetepol dairəsi (keçmiş Gəncə xanlığı – E.Q.), və Qarabağla sərhəd boyunca Nağı xanın başçılığı ilə digər qarapapaq tayfalarını yerləşdirmişdi [14, s.450; 15, s.51-52].

Hüseynqulu xan nəinki sərhəd məntəqələrində əhalini məskunlaşdırmış, eyni zamanda hərbi dəstələr də yaratmışdı. Şəxsən Göyçə ətrafına gələn İrəvan hakimi burada hərbi dəstələr yaratmaqla məşğul olmuşdu. O, bu ərazilərdə məskunlanlara

darbaxt, sultan və yüzbaşılar təyin edir, onlara hədiyyələr verməklə silah və miniklərinin qayğısına qalmasını tapşırırdı. Onun səyi nəticəsində sərhəd məntəqələrində 200 nizami piyadadan və 800-dən çox süvari dəstədən ibarət qoşun təşkil edildi. Bu qoşun hər gün yeni-yeni adamlar hesabına daha da artırılırdı [3, s.45-46].

Hüseynqulu xanın bu siyasəti tezliklə öz bəhrəsini verdi. Belə ki, İrəvan sərhəd mühafizəçiləri Göyçəətrafı Gildə yerləşən gözətçi rus dəstələrini oradan qovdu. Sərdara yazdığı məktubunda knyaz Sevarsamidze bu məsələyə toxunaraq öz narazılığını bildirmişdi. Lakin bu ərazilərin qanunla İrəvana məxsusluğunu bildirən Hüseynqulu xan onun narazılığını əsassız saymışdı [3, s.52].

Onun bu hərəkəti şah hökuməti tərəfindən razılıqla qarşılandı. General Velyaminovun 1825-ci il sentyabrın 25-də Abbas Mirzəyə yazdığı məktubda xanın bu hərəkətlərini qeyd edərək öz narazılığını bildirməklə yanaşı, guya bu torpaqların Gülüstən müqaviləsinə əsasən ruslara məxsusluğunu bir daha iddia etmişdi [16, s.60-61]. Abbas Mirzə isə general Velyaminova yazdığı məktubda onun iradının əsassız olduğunu, əksinə bu torpaqların müqaviləyə əsasən şah hökumətinə məxsusluğunu bildirmişdi.

O, yazırdı: «Rusiya dövlətinin sərhəd rəisləri İran hökuməti sarayında saxlanılan general Yermolovun məktubuna və rus komissarlarının tərtib etdiyi xəritələrə əsasən bəzi əraziləri istəyirlər. Əgər ali İran dövləti tərəfindən sizin dövlətə ərazi güzəşt edilsə onda gözətçi məntəqəsi yaratmalısınız. Lakin o dövlət tərəfindən sizə bu icazə verilməyib, öz-özünə gözətçi məntəqəsi yaratmaq sülh müqaviləsinə ziddir. Mən təəccüb edirəm ki, Rusiya hökumətinin məmurları sülh müqaviləsinin əksinə olaraq belə hərəkətə cəsarət edirlər...» [3, s.62-63]. Sənədlərdən görüldüyü kimi, hər iki tərəf yazdıqları məktublarda bir-birini günahlandıraraq mübahisəli ərazilərin

onlara məxsus olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Lakin Çar Rusiyası hərbi komandanlığının, sərhəd qoşunları rəislərinin məktublarında bu ərazilərin rus qoşunu tərəfindən qeyri-qanuni zəbt edilməsi, hadisələri bilə-bilə qızıışdırmaları və mübahisəli ərazilərdə qeyri-qanuni olaraq əhalini məskunlaşdırmaları açıq bildirilmişdi. 1823-cü ilin dekabrında birinci sərhəd xəttinin müəyyən edilməsilə bağlı keçirilən danışıqlarda general-mayor Yermolov və polkovnik Ağabəy Sadıqovun baş komandan A.P.Yermolova yazdıqları hesabatda etiraf edirdilər ki, «o ki, qaldı iranlıların (Hüseynqulu xan – E.Q.) Göyçə gölünün şimal və şimal-şərq sahilləri ilə birlikdə Gil düzənliyini inadla tələb etmələri, ədalətlə yada salmaq lazımdır ki, şah hökuməti bu tələbdə haqlıdır. Kifayət qədər əhalisi olan Gil düzənliyi 70 il bundan əvvəl İrəvan xanlığına məxsus olmuşdu» [11, s.15].

Baş komandan A.P.Yermolovun 1825-ci il sentyabrın 13-də general leytenant Velyaminova göndərdiyi məktubda da həmin ərazilərin İrəvan xanlığına məxsus olması etiraf edilir. O, yazırdı: «...bizə məxsus olmayan torpaqlarda əhalinin məskunlaşmasını qadağan etməyə hüququmuz yoxdur. Bizə məlum deyil ki, bu əmri Abbas Mirzə verib. Siz zat-aliləri sərdarın hərəkətinə onun özbaşnalığı kimi yanaşsanız da, sözlərinizdə Abbas Mirzəyə hörmətlə yanaşın. Sərhəd məsələsinin həllinə qədər Göyçə gölünün ətrafında yerləşən torpaqların və bizə məxsus digər torpaqların danışıqlarının getdiyi və habelə dostluq münasibətlərinin yarandığı bir vaxtda Böyük Seytanağac çayının mənsəbinə qədər olan ərazilərdə yaşayış məskənləri salmaq lazım deyil.

... Bizim iradlarımıza baxmayaraq, iranlılar (irəvanlılar – E.Q.) yaşayış məskənləri salmaqda inadkarlıq göstərmələrini gözləmək olar. Belə olan təqdirdə Qazax pristavına yazmaq olar ki, Dəlican dərəsində gözətçilərin sayını artırsın, yaxınlıqda kənd salsın. O vaxta qədər polkovnik Sevarsamidze yeni salınmış İrəvan kəndlərinin hərəkətini izləmək üçün qar yağanda

Balıqçay çayının ətrafında bir topa malik 200 piyada əsgərdən az olmayan gözətçi məntəqəsi yaratmalıdır.

Belə olan vəziyyətdə kəndlilərin özü burada qalmaq istəməyəcəkdir. Əgər sərdar bizə ehtiraz etsə ona cavab vermək olar ki, onlar gölün sahilini və Balıqçay çayının mənsəbini tutduğundan, ondan sonrakı torpaqları tutmağa hüquqları yoxdur. Sərdar səfehliyindən, özünün qaba və həyasız hərəkətindən əl çəkməyəcək. Hətta gözləmək olar ki, bizim gözətçi məntəqələrinə silahlı hücum əmrini versin. Hər halda biz narazılığın başlanmasının səbəbkarı olmayacağıq. Belə halda ehtiyatla gözətçi məntəqəsini Tiflis piyada alayı hesabına gücləndirmək lazımdır» [3, s.54-56].

Sənəddən görünür ki, ruslar özləri hiyləgərcəsinə vəziyyəti gərginləşdirir, İrəvan xanı isə özü də bilmədən bu hiylənin qurbanı olmuşdu. Çar Rusiyası hərbi komandanlığının Göyçə ətrafı torpaqları əldən vermək istəmədiyini görən Hüseynqulu xan ruslara məxsus gözətçi məntəqələrini zor gücünə dağıtmaq fikrinə düşdü. 1825-ci il noyabrın əvvəlində irəvanlıların kiçik süvari dəstəsi Göyçə ətrafında yerləşən rusların gözətçi məntəqəsinə qəflətən hücum edərək, burada yerləşən rus dəstəsini geri çəkilməyə məcbur etdi. Gözətçi məntəqəsi İrəvan qoşunu tərəfindən yandırıldı. Lakin A.P.Yermolovun əmrinə əsasən, oraya topla təhciz edilmiş piyada alayı göndərildi.

Bundan sonra rus qoşunu Göyçə sahilindəki gözətçi məntəqəsini yenidən geri qaytarmağa nail oldu. Belə olduqda Hüseynqulu xan hiyləyə əl ataraq polkovnik knyaz Sevarsamidze ilə danışığa girdi və ondan ancaq Göyçə ətrafında süvarilərdən ibarət gözətçilərin saxlanmasını xahiş etdi. Polkovnik onunla razılaşaraq piyada alayını oradan çəkib apardı. Bundan istifadə edən dörd topa malik iki batalyon nizami İrəvan qoşunu yenidən hücumə keçdi. Lakin bu xəbəri eşidən polkovnik qoşunla geri qayıdır. Nəticədə İrəvan qoşunu ruslarla

döyüşmək istəməyərək geri çəkilməyə məcbur oldu [1, s.18-19]. Çar Rusiyası hərbi komandanlığı qeyd edilən əraziləri nəinki boşaltmadı, əksinə A.P.Yermolovun əmrinə əsasən, Qazax pristavı polkovnik Saqinov Dəlican dərəsində yerləşən keşikçi məntəqəsini gücləndirərək, bu məntəqəni irəvanlıların yaşayış məntəqəsinə yaxınlaşdırdı. Balıqçay çayı ətrafında isə artilleriyası olan bir alay yerləşdirildi [8, s.576].

İrəvan xanının bu hərəkəti əslində xanlığın müdafiə sistemini gücləndirməyə yönəldilmişdi. Rus komandanlığı isə Hüseynqulu xanının bu tədbirini özləri üçün təhlükəli olduğunu bəhanə gətirərək əks tədbirlər görməyə başladı. 1826-cı ilin yazında iki alay piyada rus qoşunu Mirək kəndinə hücum edərək onu işğal etdi və burada hərbi istehkam xətti qurmağa başladı [1, s.23].

Bu hadisə tərəflər arasında münasibətləri daha da gərginləşdirdi. Rus komandanlığının qanunsuz hərəkəti haqqında Hüseynqulu xan Abbas Mirzəyə xəbər verdi. Həmin vaxt hər iki dövlət arasında mübahisəli torpaq məsələsini həll etmək üçün Rusiya şah sarayına knyaz Menşikovun başçılığı ilə xüsusi heyət göndərmişdi. Ona verilən təlimata görə, knyaz bu məsələnin müsbət həlli üçün şahı razı salmalı idi [17, s.84-85]. Heyət hələ yolda olarkən polkovnik Bortolomey müəyyən məsələ ilə əlaqədar olaraq Təbrizə gəlmişdi. Şahzadə onu yanına çağıraraq Mirək hadisəsi haqqında öz narazılığını bildirmiş və demişdi ki, «ruslar bir tərəfdən səfir göndərir, digər tərəfdən isə qoşun». Polkovnik onun bu sorğusuna cavab verə bilməmiş və geri qayıtmışdı. O, geri qayıdarkən Araz çayı sahilində knyaz Menşikovla rastlaşaraq vəziyyət haqqında məlumat vermişdi. Səfir isə Mirək hadisəsinin danışıqlara mənfi təsir göstərəcəyini yəqin edərək, Velyaminovdan istehkamın tikintisini dayandırmağı xahiş etdi. Lakin tikinti dayandırılsa da, rus qoşunu Göyçə ətrafından çıxarılmadı [18, s.141-142; 1, s.23].

Knyaz Menşikov Tehrana göndərilməsinə baxmayaraq,

müharibə labüd idi. Mirəkın rus qoşunu tərəfindən işğal vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Rus qoşunlarının Göyçə ətrafı ərazilərdə möhkəmlənməsi Hüseynqulu xanı bərk qəzəbləndirmişdi. İrəvan hakimi qoşunlarını sərhəddə cəmləşdirməyə başladı. Hətta sərdar səfirin xahişi ilə şahzadənin İrəvan qoşununu gölün ətrafından geri çəkmək göstərişinə də məhəl qoymamışdı. Hüseynqulu xanın Menşikov missiyasının tərkibinə daxil olan və əslən erməni Yefrem Kovalevə verdiyi cavab onun bu məsələdə qəti mövqeyinin bariz nümunəsidir. Hüseynqulu xan demişdi: «Mən təəccüb edirəm ki, rus səfiri bir tərəfdən Nikolay Pavloviçi imperator kimi tanımasını xahiş edərək özü ilə çoxlu hədiyyə aparır, digər tərəfdən isə rus qoşunu bizim sərhəddi işğal edib. Mən şahzadənin göstərişini eşitmək istəmirəm. Əgər ruslar qoşunu geri çəkməsələr, burada duran qulluqçularımdan birini Tiflis qubernatoru, ikincisini komendant, üçüncüsünü isə polismeyester təyin edərim» [1, s.23].

Beləliklə, Menşikovun missiyası da heç bir nəticə vermədi. Hər iki tərəfin güzətə getməməsi müharibənin qaçılmaz olduğunu bir daha göstərdi. Digər tərəfdən belə gərgin vəziyyətdə rus qoşununun Mirək kəndini işğal etməsi hər iki tərəf arasında olan münasibəti daha da ağırlaşdırmışdı. Rusların hiyləgər hərəkətindən bezmiş şah sarayı ilk olaraq hərbi əməliyyatlara başlamağa qərara aldı.İrəvana məxsus ərazilər məsələsində sərdar Hüseynqulu xanın barışmaz mövqeyi, onun rus komandanlığı və rus sərhəd məntəqələrinin başçıları ilə məktublaşması, onlara təzyiq göstərmək üçün tez-tez ruslara məxsus gözetçi məntəqələrinə hücumu, şah hökumətinin bəzi hallarda Rusiyaya güzəştə getməsi ilə razılaşmaması belə deməyə əsas verir ki, Hüseynqulu xan xanlığın müstəqilliyini qorumağa çalışmış və hər hansı dövlətin ona məxsus torpaqları bölüşdürməsinə razı olmamışdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.3, СПб, 1886.
2. Юзефович Т. Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб, 1869, 298 с.
3. Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис, 1900.
4. История Грузии с древнейших времен до начала XIX века. Тбилиси, 1946.
5. Соколов А.Е. Дневные записки о путешествии Российско-императорского посольства в Персии в 1816 и 1817 годах. Москва, 1910, 48 с.
6. Зубов Р. Подвигу русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 год. Т.2, часть третья. СПб, 1836.
7. Собственноручное письмо кн. Цицианова к кн. Чарторийскому, от 29-го мая 1804 года, №295. А.К.А.К., т. II, д.1667, стр.809.
8. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т. V, СПб, 1888.
9. Письмо ген. Вельяминова к Аббас Мирзе, от 21-го октября 1825 г. Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис 1900, стр.64-66.
10. Письмо от сардаря эриванского к князю Севарсамидзе (к рапорту №358). Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис 1900, стр.41-42.
11. Кавказский сборник, т. XXIV, Тифлис 1903.
12. Акт, составленный в Тифлис 28-го марта 1825 года ген.-лейт. Вельяминовым и беглярбегом тавризмским Фет-Али-ханом. Кавказский сборник, том XXI, Тифлис 1901, стр. 53-56.
13. Письмо Хусейн хана к ген. Ермолову, АКАК, т. VI, ч.1, д.1370, стр.891-892.
14. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области и в эпоху ее присоединения к

Российской империи. СПб, 1852, 1232 с.

15. Рапорт князя Севарсамидзе ген. л. Вельяминову, от 26-го августа 1825г. №457. Кавказский сборник, т. XXI, стр.51-52.

16. Письмо ген Вельяминова к Аббас Мирзе, от 25-го сентября 1825г. №74. Кавказский сборник, т. XXI, Тифлис,1900. стр.60-61.

17. AMEA TİEA, iş. 1795 (1).

18. AMEA TİEA, iş. 7747 (1).

A.A.Əhmədli
s.e.ü.f.d., Gəncə Dövlət Universiteti
axmedova-68@mail.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN TƏHSİL ALMASINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanda (Ermənistan) azərbaycanlı əhalinin demoqrafik vəziyyətində və milli tərkibində dəyişikliklər haqqında məlumatlar tədqiq edilmişdir. 1948-53-cü ildən 1988-ci ilə kimi ermənilərin əhalinin maariflənməsinə məqsədyönlü və dolayısı ilə hücumları haqqında məlumat verməklə tarixən Qərbi Azərbaycanda, əsasən İrəvanda əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etməsidə Ulu öndər H.Əliyev Sovet Ermənistanında azərbaycanlı əhalinin və milli ruhun inkişafında əvəzsiz rol oynamsından bəhs edir. Qeyd olunur ki, 1988-ci ilə qədər

Ermənistanın kommunist hökuməti azərbaycanlıların orta və xüsusilə də ali təhsil almasına süni əngəllər yaradırdı.

Açar sözlər: məskunlaşma, deportasiya, təhsil, milli, Qərbi Azərbaycan.

Tarixən Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar öz vətənlərində erməni represiyalarının təzyiqinə məruz qalmışdır. O səbəbdən də 1900 cu illərdən Qərbi Azərbaycanda əhalinin sayı azalmağa başlamışdır. Belə ki, Göyçədən, Vedibasardan, Zəngəzurdan, İrəvandan və digər azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdən əhalini köçürmüşdülər. Kəçmiş SSRİ-də 1939-cu il siyahıyaalmadan 1959-cu il siyahıyaalmayadək ötən 20 il ərzində azərbaycanlıların 2 dəfə atması proqnozlaşdırılması nəzərdə tutulsa da (1948-53 cü il köçürmələri əhali artımına öz təsirini göstərmişdir) Ermənistanda cəmi 1070,700 nəfər, yaxud 1939- cu ilə nisbətən 17.800 nəfərdən az azərbaycanlı qeydə alınmışdır. Yəni köçənlərin sayı çox olmuş təbii artım azalmışdır. Qeyd edilən müddətdə azərbaycanlılarda təbii artım qeydə alınmamış və azərbaycanlılar 23,4 % azalmışdır. Bu azalmalar bir başa olaraq orda təhsil alan azərbaycanlılara təsir edirdi. Əhalinin köçüb getməsindən istifadə edərək azərbaycan dilində olan məktəblərin bağlanması üçün Ermənistan SSRi qərar qəbul edirdi. Əllətdə ki, bunu hesablanaraq ermənilər 1948-53 cü il köçürməsinə həyata keçirmişdilər.

Öz vətənlərini tərk etməyən Azərbaycanlılar 1954 cü ildə yenidən öz rayon, qəsəbə və kəndlərinə qayıtdılar. Azərbaycanlılar bütün cətinliklərə baxmayaraq Stalinin ölümündən sonra öz əzəli torpaqlarına qayıdirdılar. Ermənilər Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlı kəndlərinə, qəsəbələrinə xaricdən gələn erməniləri yerləşdirir, azərbaycanlıların öz evlərinə qayıtmaqlarından narahat olurdular. Azərbaycan kəndlərində yerləşdirilən ermənilərə məktəblər açılır, azərbaycanlıların məktəbləri isə bağlanırdı[2].

Xaricdən Qərbi Azərbaycana köçürülən ermənilərin əksəriyyəti daşnak emissarları antitürk təbliğatını aparır məqam düşən kimi azərbaycanlılara hücumlara edirdilər. Bəlkədə bu səbəbdən Qərbi Azərbaycanda yaşayan tanınmış şəxslərin övladları Azərbaycanda, və başqa ölkələrdə təhsil aldıqdan sonra öz kənd və qəsəbələrinə qayıtmırdılar. Ermənilərin də apardıqları siyasət elə bu istiqamətdə idi. Qərbi Azərbaycana köçülən ermənilər əvvəlcə gizlin köçürülsə də 1965-ci ilə qədər açıq və kütləvi şəkildə ustalıqla həyata keçirirdilər. Azərbaycanlıların köçürülməsinə qeyd edildiyi kimi ali və orta ixtisas təhsilli müəssisələrindən başladı. X. Abovyan adına Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun azərbaycan şöbəsi bağlanır. Halbuki, həmin institutda dil-ədəbiyyat, tarix-coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri və qiyabi şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Həmin fakültələrdə 600 nəfərdən çox azərbaycanlı tələbə təhsil alırdı. Yerevan şəhərində fəaliyyət göstərən Yerevan pedaqoji texnikomu, Göygöl (kecmiş Xanlar) şəhərinə köçürüldü. Texnikumun fəaliyyətindən sonra C.Cabbarlı adına Yeravan dövlət teatrı fəaliyyətini dayandırdı. İrəvan teatrının yaranmasında məqsəd əhalinin milli tərkibi azərbaycanlılardan ibarət idi [7].

Yerevan teatrının yaranma tarixi müxtəlif mənbələrə istinadən 1882-ci ildən müəyyənləşdirilmişdir. Tarixçi-alim İsrəfil Məmmədovun araşdırmalarında o, bildirilir ki, İrəvanda Azərbaycan teatrının tarixi ən azı 1880–81-ci illərdən başlayır İrəvanda çıxan "Psak" ("Çələng") qəzeti 1882-ci il 10 aprel, 7-ci sayında "Fars teatrı" adlı geniş rəy dərc edib 1882-ci il 2 aprel tarixində, kasıb tələbələrə kömək məqsədi ilə Məşədi İsmayıl və Vasaq Mədətovun "Tamahkarlıq düşməni qazanar" əsərinin tamaşasını ikinci dəfə oynamaqla peşəkar fəaliyyətə qədəm qoyan İrəvan Teatrının həyatında Firudin bəy Köçərlinin Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra 1885-ci ildə İrəvan şəhərinə gəlişi ciddi dönüş yaratmışdır. Sonrakı illərdə teatra

uzun müddət rəhbərliyi görkəmli teatr xadimi Yunis Nuri aparşdır[6].

1928-ci ildə isə kollektivin inadlı mübarizəsi və Azərbaycan SSR rəhbərliyinin göstərdiyi lazımi dəstək nəticəsində daşnakxislət Ermənistan SSR rəhbərliyi İrəvan Azərbaycan Teatrına dövlət statusu vermişdir. 1935-ci ildə teatr ölməz korifey dramaturqumuz Cəfər Cabbarlının adını daşımaq haqqını qazanmışdır. İrəvan Teatrının -1951-ci ildən 1967-ci ilə qədər başı çox bəlalər çəkmişdir. Truppa müxtəlif yerlərdə tamaşalar hazırlamaqla teatrın fəaliyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Tarixçi-alim İsrail Məmmədov bu barədə ətraflı yazmışdır [8].

Ermənilər həm mədəniyyətimizin, həm də elmimizin inkişafına böyük maneələr yaradırdı. Qərbi Azərbaycanın ziyallarına, onların övladlarına qarşı ermənilər uzun illər məkirli, hiyləgər hücumlar edir bəzən öz istədkilərinə nail olurdular. Çünki Qərbi Azərbaycan ziyalıları ermənilərin hiyləgər, qəddar siyasətlərini görür və onlara qarşı daima savaşırdılar. Belə ziyalılardan biri də Basarkeçər rayonun Nərimanlı kəndinin məktəb direktoru, kolxoz sədri, Basarkeçər rayon Xalq Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri, 1981-1985-ci illər Amasiya rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi, Ermənistan KP MK-nın üzvü, 1985-ci ildən sonra Ermənistan KP MK-nın orqanı olan "Sovet Ermənistanı" qəzetinin baş redaktoru, Ali Sovetin deputatı, Ali Sovet sədrinin müavini olmuş Zərbəli Qurbanovdur. Zərbəli Qurbanovun ali təhsilli övladı Xəqani Zərbəli oğlu Qurbanov 1980- ci il dekabr ayında Yerevan şəhərində ermənilər tərəfindən məqsədli şəkildə avto qəzaya salınaraq öldürülmüşdür. Belə hadisələr qərbi azərbaycanlılara qarşı daima baş verirdi.

Ermənilər Azərbaycanlıların kompakt yaşadığı kəndlərdə məqsədli şəkildə ingilis və rus dilinin tədrisinə mane olurdu. Rayon mərkəzindən kənarda olan kənd yaşayış məntəqələrinə

ingilis və rus dili müəllimlərinin təyinatı verilmirdi. Eyni zamanda vəzifədə olan Azərbaycanlıların övladlarına müxtəlif yollarla təyziqlər edirdilər ki, onların təhsilli övladları Göycədə qalmasın, köçüb getsinlər. Beləliklə də təkcə Basarkeçərdə deyil Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı ziyalıların sayı gündəndən azalırdı. Tarixə nəzər yetirsək 1969- cu ildən etibarən Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların təhsil səviyyəsi artmış, və Göycədən köcən gənclərin sayı azalmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın I katibi təyin olunduğu gündən Azərbaycanla bərabər Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların təhsilində, sosial - iqtisadi həyatında böyük dəyişikliklərin əsası qoyuldu. 1969-cu il avqustun 5-də Azərbaycan KP MK-nın plenumunda etdiyi tarixi çıxış imperiya və Ermənistan rəhbərliyini təşvişə salmış və Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı hücumların sayı azalmışdır. 1974-1988-ci illərdə Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olmuş Karen Dəmirçianla Ulu öndər Heydər Əliyevin dostluq münasibətləri olmasa da Dəmirçiyan H. Əliyevə böyük hörmət və rəğbət bəsləyirdi[4].

Ümumilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi işləyəndə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Karen Dəmirçiyanı dəfələrlə Azərbaycana dəvət etmiş, görüşlər əsasında ermənistada yaşayan azərbaycanlıların təhsil məsələsi ilə bağlı öz fikirlərini söyləmişdir. O zamanlar ermənilər bir çox azərbaycan məktəblərində tədrisin erməni dilində aparılmasını planlaşdırırdılar. Əlləbdə ki, Ümummi lilider Heydər Əliyev bu məsələyə biganə qalmamışdır, Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların təhsili ilə maraqlanır diqqət və qayğısını əsirgəməirdi. Çünki Ulu öndər Heydər Əliyev görürdü ki, Ermənistanda yaşayan və təhsil alan azərbaycanlılara

ermənilərin dolayı yolla təzyiqləri artır və bu təzyiqlər Ulu Öndəri daima narahat edirdi. (1974 – 1988)

Ermənilərin bu hücumlarına 100 ildən artıq bir zamanda mübarizə aparmaq əzmi milli şüurun yaxşı formalaşmasından başlamışdır. Ulu Öndər hakimiyyətdə olduğu zamanlar təkcə Azərbaycanda deyil Qərbi Azərbaycanda da azərbaycanlıların təhsilində , iqtisadi inkişafında və eyni zamanda milli şüurun formalaşması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir[6].

Ümummili lider H.Ə.Əliyev 1975 ci ildə Moskva , Sankpeturburq və keçmiş SSRİ-nin digər şəhərlərində alim məktəblərinə qəbul olmuş görüşdə Qərbi Azərbaycan Gəncləridə yer almışdır. Ulu öndər görüşdə qeyd etmişdir ki, gənclər bizim milli mənəvi sərvətimizdir, və onlara diqqət göstərmək hər rəhbərin borcudur [6].

Ölkə başcısı cənab İlham Əliyev bildirdi ki, “Qərbi azərbaycanlılar qanunsuz olaraq dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış toplumdur. Onların hüquqları bərpa edilməlidir və onlar öz doğma torpaqlarına qayıtmalıdır. Mən bunu deyəndə təxmin edirəm, yenə də Ermənistanda növbəti dəfə isterika başlayacaq ki, Azərbaycan gəldi bizi işğal etdi və sair. Yox. Biz bunu sülh yolu ilə etmək istəyirik. Biz hüquqlarımızı sülh yolu ilə təmin etmək istəyirik və yenə də deyirəm, bütün konvensiyalar bu hüququ tanıyır. Ona görə buna nail olmaq üçün biz, o cümlədən beynəlxalq müstəvidə daha fəal olmalıyıq. Hesab edirəm ki, İcmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır. Məsələn, indi bunu artıq dünyada da bilməyə başlayırlar və sual olunur, - bu sualı biz qoymuşuq, Azərbaycan nümayəndələri, bu məsələ ilə məşğul olan insanlar qoyublar, - indi göstərin görək İrəvanın tarixi mərkəzi haradır? Haradadır İrəvanın tarixi mərkəzi? Əgər

deyirsiniz ki, guya bu, dünyanın ən qədim şəhəridir. Haradadır bunun tarixi mərkəzi?" (İlham Əliyev, 2022-ci il 24 dekabr Bakı şəhəri Qərbi Azərbaycan icmasının ofisi).

Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev Ulu öndər Heydər Əliyevin atasının da vaxtı ilə doğulduğu Zəngəzur mahalında ermənilər tərəfindən işğalını və onun tarixini hər zaman düzgün təhlil edir və O, torpaqların tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu qeyd edir[3].

Uğurla reallaşdırılan Heydər Əliyev strategiyasının nəticəsi olaraq, milli şüurun formalaşması, elm və təhsilin inkişaf etməsi bu gün Azərbaycan dövləti müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, ölkədə tarazlı və davamlı inkişafın təmin edilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, iqtisadi təhlükəsizliyin, eləcə də onun ərzaq, enerji, nəqliyyat və sairə kimi istiqamətlərinin etibarlı təminatı məqsədilə atılan addımları, əldə edilən nəticələri və inanılmaz iqtisadi uğurları ilə beynəlxalq aləmdə nüfuzlu söz sahibinə çevrilmişdir. Bu gün dünya birliyinə yaxından inteqrasiya olunan müstəqil Azərbaycan Respublikasında bütün proseslər xalqımızın milli mentalitetinə və dövlətçilik prinsiplərinə uyğun olaraq, beynəlxalq birliyin, nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəyləri nəzərə alınmaqla qloballaşma dövrünün tələbləri səviyyəsində qurulur.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə reallaşan iri yerli və regional layihələr, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan yenidənqurma işləri sayəsində Azərbaycan dövləti öz iqtisadi nəticələri ilə aparıcı dövlətlər sırasındadır. Bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmə sürətlə inteqrasiya edən, dinamik iqtisadi inkişafını və etibarlı siyasi sabitliyini təmin etmiş müstəqil dövlətdir. Artıq dövlətimiz mötəbər kürsülərdən öz sözünü deməyə, haqlı mövqeyini bildirməyə və ərazi bütövlüyünü qorumağa qadir, zəngin iqtisadi potensiala malikdir. Müstəqilliyin ilk illərində məlum

səbəblərdən bərbad hala düşmüş Azərbaycan iqtisadiyyatında tərəqqiyə nail olunmasına, çox kövrək və zəif dövlət siyasətinin güclü və aparıcı mövqeyə yüksəlməsinə, qədim tarixi və çoxəsrlik zəngin mədəniyyəti olan millətimizin bütün dünyada tanınılması istiqamətində yorulmaz fəaliyyətinə görə əvəzsiz dövlət xadimi Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi müxtəlif dövrlərdə həyata keçirdiyi strategiya bütün sahələrdə əldə edilən uğurların əsasını təşkil edir.

Azərbaycanda və azərbaycandan kənarda yaşayan azərbaycanlıların yaşadığı regionlarda milli şüurun inkişafı Ulu Öndər Heydər Əliyevin birinci və ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi dövrləri əhatə edir. Ölkə başcısı cənab İlham Əliyev Ulu öndərin siyasi davamçısı kimi bu gün Azərbaycanlıların harada yaşamağından aslı olaraq milli şüurun formalaşmasında, inkişafında öz fəaliyyətini yüksək səviyyədə aparır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ensiklopediyası, Deportasiya, Bakı- 1998.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin, Prezident kitabxanası, məqalələr toplusu. (2009 – 2014-cü illər).
3. B.Ə.Budaqov, Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1995, 270 səh.
4. S. N. Mirmahmudova Ermənistanda türk mənşəli yer adları. B., «Yazıçı». Ədəbi nəşrlər evi,.1995. 72 səh.
5. E.Axundova Şəxsiyyət və zaman . Bakı 2009, 804 s.
6. N.Mustafa İravan xanlığı. Bakı-2020, 293 s.
7. "Vətən səsi" saytı". 2021-12-06 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2019-10-04.
8. <http://anl.az/el/s/247272.pdf>
9. Xalq qəzeti.- 2018.- 5 iyul.- S.7.

N.N.Hacıyeva
c.ü.f.d., dosent, Gəncə Dövlət Universiteti
nasiba.haciyeva@mail.ru

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ HİDROTOPONİMLƏR

Xülasə

Məqalədə qədim Azərbaycan torpaqlarının qərb hissəsində yerləşən hidrotoponimlərin , yəni su obyektlərindən göl, çay, kanal, arx, bulaq, nohur və.s. bəhs edilir.

Qərbi Azərbaycan ərazisi qədim Azərbaycan türklərinin yaşayış məskənləri olduğundan məqalədə bu ərazilərdə yerləşən coğrafi obyektlərin bir hissəsi olan hidronimlərə həsr edilmişdir.

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, Türk mənşəli, çay, göl, arx, bulaq.*

Qərbi Azərbaycanda yerləşən coğrafi obyektlərin adları, qədim tarixi köklərimizə uyğun olaraq türk mənşəli sözlərdir. Dünyada minillik tarixə malik türk dünyasının tədqiqi öz əhəmiyyətini saxlayır. Azərbaycanın qərb hissəsinin toponimlərinin tədqiqi zamanı məlum olur ki, ərazidəki çay, göl, bulaq adlarının əksəriyyəti türk mənşəli hidronimlərə aiddir. Lakin bəzi toponimlərdə fars kökənli toponimlərə də rast gəlinir. Qərbi Azərbaycanda Zəngibasar mahalında Zəngi çayının adını T. Nolosov fars dilindəki “sauq”-“tək daş”, “təpə” sözü ilə bağlayır. Zəngi çayı (Göyçə gölündən başlayır) dağlarla kəsilmiş dar və dərin dərələri, bəzən isə konyonları qəfəslərdən axır. Ermənilər Zəngi çayının adını dəyişdirərək Mrazdan adlandırmışlar. Qərbi Azərbaycanın Eçimiəzdin (Üçkilsə) rayonunda əvvəlki Əylənli kənd Qarasu çayının sahilindədir. Qarasu çayı Araz çayının sol qoludur. Əylənli kəndinin adı Qarasu yatağının əylən, dönən

(ayrılan) hissəsində yerləşməsi ilə əlaqədardır. Qarasu çayı düzənlikdən axdığı üçün Araz çayına tökülərkən onun hərəkət sürəti azalır, onun suyu yataqda ilk görünüşdə şişir, dayanır və ya əylənir. Odur ki, Əylənli kəndinin adı “əyilməklə” yanaşı “əylənmək” sözü ilə də əlaqədar yaranı bilər [1].

Araz çayı Türkiyə, İran, Qərbi Azərbaycan əraziləri və sərhədləri ilə axan çay Arazın sol qolunu təşkil edir. Öz mənbəyini Türkiyə ərazisində, Ərzurum dağlarından Bingöl silsiləsindən götürür. Çay Sabirabad şəhəri yaxınlığında suqovuşan adlanan ərazidə Kür çayı ilə birləşib Xəzər dənizinə tökülür.

Araz hidronominin mənası barədə müxtəlif fikirlər deyilmişdir. Lakin bu fikirlərin heç biri düzgün qəbul edilmir. Ermənilər Araz çayının adı ilə bağlı bir çox mənbələrdən fikirlər söyləməyə təşəbbüs etmişlər. Onların fikrincə Qərbi Azərbaycanda Eriavi əyalətinin adından yaranmışdır. Lakin M.Y. Maar bu hidronimi qədim fars dili əsasında ariləri qoruyan mənasını verdiyini yazmışdır. Y.B. Yusifov bu adın hind-avropa dillərində “art” su, çay və türk dillərində okus çay sözlərinin Ə.Ş. Haqverdiyev isə türk dillərində “ar” çay, su isə “az” us, üs, çay, su sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini yazmışlar. [2] Əslində Araz hidronimi qədim türk dillərində “ərəz”, “oraz”, “uraz”, sakit, dinc, xeyirxah, xeyirli sözündəndir. Bu ad çayın sahillərində yaşamış tayfaların təsərrüfat həyatında müsbət rolunu ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Araz çayından onun hər iki sahilində yaşamış xalqlar suvarma əkinçiliyi məqsədilə tarix boyu arxlar və kanallar çəkilmiş və suyunu içmişlər.

Arpaçayın yuxarı və orta axını Qərbi Azərbaycan ərazisində, aşağı axını isə Naxçıvan ərazisindədir. Orta axınında Basarkeçər, Dərələyəz silsilələrindən başlanan qollarını qəbul edir. Sağdan Gərgər, Ələyəz, Soldan Kinşikçay çökəkliyindən cənub-qərb istiqamətində axır. Qərbi Azərbaycanın bir parçası olan Allahverdi rayonu ərazisində Debet, Tona, Təvəyey, Borçalı

çayları yerləşirdi. Bu çayların əksəriyyətindən təsərrüfat sahələrində istifadə edilirdi. ərazidə onlarla hidrotoponimlər adları erməniləşirdi. Əzəli torpaqlarımızdan olan Qaraqoyunlu dərəsinin kəndləri iki rayon Çəmbərək (Krasnoselsk) və Dilican rayonları ərazisində yerləşirdi. Tərsəçay dərəsi boyunca, bu rayonların ərazisindən axır. Basarkeçər rayonunda Keyti dağından başlayan Məzrə çayının təsərrüfat əhəmiyyəti olduqca böyük olmuşdur. Çay yaz vaxtı aşırıb-daşırdı. Yeri gəlmişkən Basarkeçər rayonu ərazisində yerləşən Göyçə gölünün əhalisinin həyatında, səviyyəsinin yüksəlməsində rolu əvəzedilməzdir [3].

Göyçə Cənubi Qafqazın ən böyük gölü sayılır. Göl dəniz səviyyəsindən 1926 metr yüksəklikdə yerləşir. Göyçə sönmüş vulkanlarla əhatə olunub, sahəsi 1243 kvadrat kilometrdir. Uzun illər rus və erməni xəritələrində Göyçə gölünün adı Sevan kimi yazılmışdır. Burada ermənilərin məkirli siyasəti yenə də öz sözünü demişdir. Onlar bu adı məqsədli şəkildə dəyişdirmişdilər. Belə ki, Göyçə adını tarixi mənbələrdən silmək və unutturmaq məqsədi ilə etmişdilər. Arpaçay Göyçə gölünün əsas qida mənbəyi sayılır. Göyçənin su ilə lazımı təminatı üçün Arpaçaydan ora 48.3 kilometr uzunluğunda tunel çəkilib.



Göyçə gölünün xəritəsi

Razdan çayı da öz mənbəyini Göyçə gölündən götürür. Gölün ətrafında xeyli qanunsuz tikili inşa olunub. Ermənistan hökuməti illərdir məsələyə məsuliyyətsiz yanaşır. Son illər möhtəkirlik üzündən gölün balıq ehtiyatı xeyli azalıb [4].

Hazırda ermənilər gölün ətrafında turizm-rekreasiya əhəmiyyətli inrastrukturlar salıblar. Göyçə gölünə tökülən çaylardan biri də Məzrə çayıdır. Sonralar(1988-ci ildən) ermənilər Məzrə çayının adını dəyişərək Masrik qoymuşlar. Məzrə Göyçə gölünə tökülürdü: Yaylaqların əksəriyyəti Göyçə gölünün Şimal-şərqində yerləşirdi. Burada bir çox bulaqlar Xankişin bulağı, Novçalı bulaq, Kirlinin bulağı, Anaxanımın bulağı, Südlü bulaq, Qırxbulaq, Molodesin bulağı, Ağbulaq və.s

Qərbi Azərbaycan əhalisi həmişə yaylaqlı qışlaqlı olmuşlar. Əhali yazda yaylaqlara çıxarkən bu bulaqlardan istifadə edirdilər. Buradakı bulaqların əksəriyyəti şirin su mənbəyi hesab olunurdu. Biz ölkə başçımızın apardığı siyasətə arxalanaraq əminik ki, əzəli və əbədi torpaqlarımıza qayıdacağıq və o, bulaqların suyundan yenədə içəcəyik. Biz buna çox inanırıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. B.Ə.Budaqov. “Türk Uluslarının yer yaddaşı”-Bakı-Elm-19647.
2. E.Hacılı. “Qaraqoyunlular”-Sumqayıt Nəşriyyatı-Bakı-1999.
3. E.Hacılı. “Oğuz yurdu Qaraqaya”-Bakı-2015.
4. N.G.Məmmədov . “Toponomika”-Bakı-2007.
5. A.Məmmədov. “Coğrafi adların sirri”- Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Bakı-1969.
6. Ə.Y. Ələkbərli. “Qərbi Azərbaycan abidələri” Bakı-2006, 227s.
7. R.Yüzbaşov.G.Əliyev. Ş.Sədiyev. “Azərbaycanın coğrafi adları”-Maarif-1972.

Z.Əmrahov
t.ü.f.d., dosent
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Qərbi Azərbaycan tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
ORCID 0000-0001-6853-3311
zamrahov@gmail.com

İRƏVAN QUBERNİYASINDA İBTİDAİ MƏKTƏBLƏR

GİRİŞ

XIX əsr Azərbaycanın pedaqoji fikir, xalq maarifi və təhsili tarixinə yeni bir dövr kimi daxil oldu. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu sahədə mühüm addımlar atıldı. Hələ orta əsrlərdən fəaliyyət göstərən köhnə üsullu dini məktəblərin və mədrəsələrin yeni tipli tədris müəssisələri istiqamətində köklü işlər görüldü. Əvvəlcə qəza məktəbləri, bir qədər sonra isə progimnaziya və gimnaziyalar açıldı. Bundan bir qədər sonra Azərbaycanda, o cümlədən onun quberniya və qəzalarında dünyəvi təhsilin yayılması geniş vüsət aldı. Quberniyanın mərkəzi şəhərlərində şəhər məktəbləri, quberniyanın kəndlərində isə kənd məktəbləri açılmağa başlandı. Dünyəvi məktəblərin açıldığı, genişləndiyi quberniyalardan biri də İrəvan quberniyası idi.

XIX əsrin II yarısında ibtidai məktəblərin açılmasında müəyyən çətinliklər var idi. Belə ki, kənd məktəblərinin açılması üçün həm vəsait, həm də kadr çatışmırdı. Bu kimi məktəblərin açılması üçün yaranmış problemləri Qafqaz Tədris Dairəsi həll edirdi. Qafqaz Tədris Dairəsi bu məktəbləri öz tabeliyinə alır, onları dövlət vəsaiti və müəllim kadrları ilə təmin edir, bəzi hallarda isə Qafqaz canişininin sərəncamı ilə həmin məktəblər yerli mülki rəislərin himayə və nəzarətinə verilmirdi. Belə məktəblər bir çox hallarda qəza məktəb məzunları tərəfindən

açılırdı.

Bu baxımdan Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının məzunları, xüsusilə onun Azərbaycan şöbəsinin məzunları İrəvan quberniyasının müxtəlif qəzalarında, o cümlədən Naxçıvanda müəllim kimi pedaqoji fəaliyyətə başlayaraq böyük iş görmüşdü. Bu, quberniyanın bütün qəzalarında dünyəvi təhsilə meyli gücləndirdi [3, cild 2, s. 178]. XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən İrəvan quberniyasının qəzalarında ibtidai məktəblər açılmağa başlandı. Quberniya ərazisində belə məktəblərdən biri 1880-ci ildə Eçmiədzin qəzasında açıldı. Bu, 95 şagirdi olan ikisinfli Aştaraks məktəbi idi [7, s. 246].

“Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatlarından aydın olur ki, Aştaraks məktəbinin müəllimləri M.Markaryanç, Sədat Səfrazbəyov, hüquq üzrə Ter-Sarkis Karapetyan idi [5, s. 84]. 1881-ci ildə İrəvan qəzasında 41 şagirdi olan ikisinfli Uluxanlı kənd məktəbi açıldı [7, s. 246]. Məktəbdə Məşədi İbrahim Hüseyn oğlu Hüseynov, M.S.Zazunov, müsəlman şəriəti üzrə Molla Axund Hacı Məşədi Hüseynoğlu, müəllim Rəhim Musurza oğlu Həlimov idi [7, s. 246].

Bununla bağlı olaraq prof. Əsgər Zeynalov yazır ki, İrəvan qəzasında İrəvan Gimnaziyası və İrəvan Müəllimlər Seminariyası ilə bərabər 1881-ci ildə Uluxanlı məktəbi də fəaliyyətə başladı. Məktəb Allahverdi Hacı Hüseyn oğlunun evində yerləşmişdi. İlk müdir o zaman tanınmış maarifçi Muxin, fənn müəllimi Xanlar bəy Həsənbəyov, şəriət müəllimi Hacı Məşədi Hüseyn oğlu idi. Sonralar Məmməd bəy Lütvəli bəy oğlu Qaziyev, Əbdüləli Bağır oğlu Muxtarov, Hacı Molla Kərim Rzaquliyev və başqaları burada işləmişdi [4, s. 7].

İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında 1882-ci ildə ikisinfli Yengicə kənd məktəbi açıldı. “Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatına görə, məktəbin təsisçisi Ələsgər Süleymanov, müəllim Sadıx Xəlilov, hüquq üzrə müəllim isə Molla Zeynal Abdin Qurbanbəyov idi [5, s. 84]. 1

1882-ci ildə Naxçıvan qəzasında Qulubəydizə, 1883-cü ildə İrəvan qəzasında İmanşanlı və Böyük Vedi, 1884-cü ildə Sürməli qəzasında birsinifli Aralıq-Başkənd, Eçmiədzin qəzasında 1883-cü ildə Kurdukulin kənd məktəbi, 1884-cü ildə Novo-Bayazid qəzasında Gözəldərə məktəbi açıldı [7, s. 247-248].

“Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatına görə, İmanşanlı kənd məktəbində A.İvanov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə M.Ter-Markaryanç, müsəlman şəriəti üzrə Molla Nağı Axundov, Böyük Vedi kənd məktəbində Bəy Əli Abbas Bəy oğlu Əlibəyov, hüquq üzrə Molla Məmməd Molla oğlu, Aralıq-Başkənd məktəbində Məmməd Fərzəli bəy oğlu Zamanbəyov, hüquq üzrə Axund Hacı Molla Əli Əhmədzadə, Qulubəydizə kənd məktəbində M.M.Ter-Tovmasov, Zod məktəbində N.S.Şirakuni, hüquq üzrə Molla Qurban Əhməd oğlu, Qarxunlu kənd məktəbində Əli Əşrəf Qazıyev müəllim kimi çalışırdı [5, s. 84].

1884-cü ildə Novo-Bayazid qəzasında Basarkeçər kənd məktəbi də açıldı. Basarkeçər kənd məktəbində N.S.Şirakuni, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə Ohanes Ter-Xaçaturov, müsəlman şəriəti üzrə Qurban Əhmədoğlu müəllim kimi çalışırdı [7, s. 247-248].

Novo-Bayazid qəzasında daha bir məktəb 1885-ci ildə açıldı. Bu, Elenov kənd məktəbi idi [7, s. 247]. Göründüyü kimi, İrəvan quberniyasında təhsilin inkişafında mühüm rol oynayan tədris ocaqlarının sayı 1884-1885-ci illərdə çoxaldı, yeni kənd məktəbləri açıldı. İrəvan quberniyasının kənd məktəbləri sırasına 1885-ci ildə yeniləri də əlavə olundu. 1885-ci ildə Şərur-Dərələyəz qəzasında Başnoraşen ikisinfli kənd məktəbi açıldı. “Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatlarından aydın olur ki, məktəbin təsisçisi Mirzə Əli Məmməd Xəlilov, hüquq üzrə (erməni-qriqoryan məzhəbi) Ter-Yeigişə Ter-Terianç, müsəlman şəriəti (vakansiya) idi [5, s. 84].

“Qafqaz təqvimi”nin 1892-ci il məlumatında isə müsəlman məzhəbi üzrə müəllim Məmməd bəy Qaziyev və müəllim Ələkbər Süleymanovun çalışdığı məlum olur [7, s. 246].

Bundan başqa, Aleksandropol qəzasında Bayandur kənd məktəbi açıldı. Burada O.E.Dadiani, pravslav məzhəbi və hüquq üzrə müəllim Q.İ.Buniyatov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə Qayk Aram Ter-Mikayelyanç tədris işləri ilə məşğul idi [7, s. 246].

İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında da yeni kənd məktəbi açıldı. Bu, Güllücə kənd məktəbi idi. 1885-ci ildə açılmış kənd məktəbində V.İ.Osipov, hüquq üzrə Ter-Osip Ter-Arutyunov, O.Q.Məlik-Adamov müəllim kimi çalışırdı [7, s. 247].

Naxçıvan qəzasında 1885-ci ildə Cəhri, Nehrəm, 1888-ci ildə Şahtaxtı kənd məktəbləri açıldı [3, cild 2, s. 178]. “Qafqaz təqvimi”nin 1886-cı il məlumatlarına görə, Nehrəm və Cəhri məktəbləri ikisinfli idi. Nehrəm kənd məktəbində Ələsgər Şeyx Həsənov, hüquq üzrə Molla Qasım Abdin oğlu, Cəhri ikisinfli kənd məktəbində isə S.B.Sumbatyanç, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə Ter-Daniel Ter-Qriqoryan, müsəlman şəriəti üzrə müəllim Molla Əli Molla Eynalı oğlu çalışırdı [5, s. 84].

“Qafqaz təqvimi”nin 1889-cu il məlumatına görə, Şahtaxtı kənd məktəbində İsgəndər bəy Əlibəyov, hüquq üzrə Axund Hacı Molla Əli Axund Molla Ələsgər oğlu, Əbdül Qasım Sultanov müəllim kimi çalışırdı [6, s. 81].

Naxçıvan qəzasında 1885-ci ildə Yamxana, 1896-cı ildə Vənənd, Bənəniyar, Mahmudoba, Milax, Biləv, Yayıcı və Səderək kəndlərində yeni məktəblər açıldı [3, cild 2, s. 178]. 1890-cı ildə İrəvan qəzasında ikisinfli Kəmərlı (müəllimlər S.N.Taras-Kravçenko, hüquq üzrə Mirzə Məhəmməd Axundov) və birsinfli Dvin kənd məktəbləri də açıldı [7, s. 248].

İrəvan quberniyasında bu məktəblərdən ən məşhuru XIX

əsrin sonlarına doğru Ordubad şəhərində açıldı. Bu, dövrünün məşhur müəllimi və pedaqoqu kimi tanınan, İrəvan qubernatorunun 1892-ci ilə aid hesabatında “çox yaxşı maarifçi” kimi qiymətləndirilən, İranın “Şah Sultan Hüseyn” mədrəsəsində təhsil alıb ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənən Məhəmməd Tağı Sidqinin 1892-ci ildə Ordubad şəhərində açdığı “Əxtər” (Ulduz) məktəbi idi [2, s. 285].

Naxçıvan mühitində çox mühüm hadisə kimi qiymətləndirilən bu məktəb təlimin məzmunu və mahiyyətinə görə ruhani məktəblərindən tamamilə fərqlənir, burada yeni təlim və tərbiyə üsulları tətbiq edilirdi. O dövrün rəsmi sənədlərindən birində qeyd olunurdu ki, “ucqar qəzalardan biri olan Ordubadda “Əxtər” adında yeni bir müsəlman məktəbi açılmışdı. Məktəbi Mirzə Tağı adlı bir şəxs təsis etmişdi. Yerli əhali məktəbə o qədər rəğbət bəsləyir ki, onlar öz uşaqlarını dini məktəblərdən çəkendirib “Əxtər”ə qoyurlar [3, cild 2, s. 179].

C.Məmmədquluzadə yazır ki, Ordubadda M.T.Sidqinin açdığı “Əxtər” məktəbinin şöhrəti çox qısa vaxtda geniş yayıldığından şəhər əhalisi M.T.Sidqini Naxçıvana dəvət edərək Naxçıvanda belə bir məktəb açmasını xahiş edirlər. 1894-cü ildə Naxçıvanda M.T.Sidqi “Əxtər”in məzmununa uyğun “Məktəbi-tərbiyə”ni açdı [3, cild 2, s. 179].

C.Məmmədquluzadə bununla bağlı olaraq daha sonra yazırdı: “Həmin təzə türk məktəbi savabı ondan ki, nə qədər türk balalarının təzə üsulla savad və bilik əxz etmələrinə səbəb olur, həmin məktəb biz yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün də bir darülfünun hesab olunur [3, cild 2, s. 179].”

“Əxtər” kimi M.T.Sidqinin “Tərbiyə məktəbi” də tədrisin keyfiyyətinə, yüksək dərslərin rejiminə, tədris olunan fənlərin məzmununun əhatəliliyinə görə diqqəti cəlb etməklə, bu məktəbin yaradıcısının əməyi yüksək qiymətləndirilirdi. İrəvan quberniyası xalq məktəbləri inspektoru 1898-ci ildə Gəncə və İrəvan quberniyası xalq məktəbləri direktoruna yazdığı 362№-li

raportunda M.T.Sidqinin fəaliyyətinin mükafatlandırılmasını təklif edirdi: “Onu da nəzərinizə çatdırmağı borc bilirəm ki, Naxçıvan şəhəri müsəlman əhalisinin ümumi hörmətini qazanan M.T.Sidqinin müsəlman əhalisi içərisində rus təhsilinin çiçəklənməsinə göstərdiyi qayğı, səylə işləməsi tədris idarəsinin mükafatına layiqdir [2, s. 287].

”Məlumatlardan göründüyü kimi, XIX əsrin 60-cı illərində çar hökumətinin “ibtidai xalq məktəbləri”, “gimnaziya və progimnaziya haqqında əsasnamə”, eləcə də Zaqafqaziya məktəbləri haqqında 1867-ci il əsasnaməsinin tələblərinə uyğun olaraq XIX əsrin 70-ci illərinin sonu-80-ci illərinin əvvəllərində İrəvan quberniyasında kənd məktəblərinin sayı çoxaldı, tarixi rolunu oynayan qəza məktəbləri öz yerlərini yeni tipli birsinifli, ikisinifli, üçsinifli şəhər məktəblərinə verdilər.

Bəzi qəza məktəbləri, xüsusilə İrəvan qəza məktəbi əvvəlcə progimnaziyaya, sonra gimnaziyaya çevrildi. İrəvan Müəllimlər İnstitutu açıldı. Forma və məzmun etibarilə yeni olan şəhər məktəblərinin meydana gəlməsi irəliyə doğru atılmış mühüm bir addım idi. Şəhər məktəblərinin elm-fənn müəllimlərinin çoxu Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasını, onun Azərbaycan şöbəsini, Tiflis Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu, İrəvan Müəllimlər İnstitutunu bitirmişdi. Burada tatar, Azərbaycan dili yerli ziyahılar tərəfindən tədris edilirdi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında kənd məktəblərinin sayı xeyli çoxaldı. Əvvəlki kənd məktəblərinin bir çoxu indi ikisinifli kənd məktəblərinə çevrilmişdi. İrəvan quberniyasının 1902-ci il “yaddaş kitabçası”ndan məlum olur ki, İrəvan quberniyasında aşağıdakı kənd məktəbləri var idi.

Bunlar İrəvan ikisinifli rus-tatar kişi məktəbi (nəzarətçi Q.Nərimanbəyov, müəllim Q.Şaxtaxtinski, şəriət üzrə M.Qazıyev və M.Qəmərli), İrəvan qəzasında ikisinifli Uluxanlı kənd məktəbi (nəzarətçi Məmməd bəy Lütveli bəy oğlu

Qaziyev, müsəlman şəriəti üzrə Molla Axund Hacı Molla Vəli Məmməd Əli oğlu, Həsən bəy Axund Molla Xəlil oğlu Qaziyev), Eçmiədzin qəzasında Toss məktəbi, Novo-Bayazid qəzasında Elelnov və Dəliqardaş kənd məktəbləri, Naxçıvan qəzasında Cəhri kənd məktəbi (şəriət müəllimi Molla Əli Eynalı oğlu), Nehrəm kənd məktəbi (məktəbin direktoru Cəlil Məmməd oğlu Mirzəyev (Mirzə Cəlil), şəriət üzrə Molla Məmməd Qulu Qaziyev, müəllim Qriqor Tatevosov), Naxçıvan qəzasında Şahtaxtı kənd məktəbi (məktəbin fəxri nəzarətçisi Cəlil Ağa Şahtaxtılı, məktəb nəzarətçisi Qazizadə Yusifbəy, şəriət üzrə Qənizadə Molla Əli, müəllim Dmitri Anoxin), Aleksandropol qəzasında Bayandur kənd məktəbi (məktəbin nəzarətçisi F.Baranov, pravoslav məzhəbi üzrə V.Politov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə Yeqişe Mərcanov, müəllim X.Arquzumyanç), Sürməli qəzasında Güllücə kənd məktəbi, Şərur-Dərələyəz qəzasında Baş-Noraşen kənd məktəbi (nəzarətçi Abdülqasım Sultanov, şəriət müəllimi Molla Mirzə Fazil Fərəcullah Bəyoğlu, müəllim F.Popov) [11, şöbə 1, s. 84-85].

Bundan başqa, İrəvan quberniyasında kənd cəmiyyətləri məktəbləri də var idi. Bunlar İrəvan qəzasında Böyük Vədi (məktəbin nəzarətçisi A.İ.Babayanç, şəriət üzrə müəllim Molla Məmməd Tamooğlu), İmanşanlı (fəxri nəzarətçi E.İ.Nikitin, nəzarətçi K.A.Şainov, erməni-qriqoryan məzhəbi üzrə V.Ter-Qazarov, müsəlman şəriəti üzrə müəllim Molla Nağı Axundov), İrəvan qəzası Kəmərlı ikisinfli kənd məktəbi (şəriət müəllimi Mirzə Cabbarov), İrəvan qəzası ikisinfli Dvin-Aysor kənd məktəbi, İrəvan qəzası ikisinfli Çölməkçi kənd məktəbi, İrəvan qəzası Çölməkçi qadın məktəbi, İrəvan qəzası birsinifli Dəvəli kənd məktəbi (məktəbin nəzarətçisi M.D.Mnasakanyanç, şəriət müəllimləri V.Aslanov və Şeyx Tahir Şeyx Abdülrəhmanlı), İrəvan qəzası ikisinfli Başgərnı kənd məktəbi, İrəvan qəzası birsinifli Qanakir kənd məktəbi, İrəvan qəzası birsinifli Sədərək

kənd məktəbi, Eçmiədzin qəzası Kürdükülin, Eçmiədzin qəzası Çobankərin, Eçmiədzin qəzası birsinifli Talın kənd məktəbi, Eçmiədzin qəzası ikisinifli Vaqarşapat kənd məktəbi, Eçmiədzin qəzası ikisinifli Vaqarşapat qadın kənd məktəbi, Eçmiədzin qəzası birsinifli Böyük-Şəhriyar kənd məktəbi, Eçmiədzin qəzası birsinifli Geçərli kənd məktəbi, Eçmiədzin qəzası ikisinifli Oşahan kənd məktəbi, Eçmiədzin qəzası birsinifli Molla-Bayazid kənd məktəbi, Eçmiədzin qəzası birsinifli Qızıl Tamur, Eçmiədzin qəzası Eqvart kənd məktəbi, Novo-Bayazid qəzası Basarkeçər kənd məktəbi (şəriət müəllimi Molla Mustafa Hacı Gəncəli oğlu), Eçmiədzin qəzası Sərdarabad kənd məktəbi, Novo-Bayazid qəzası Axtin kənd məktəbi, Novo-Bayazid qəzası Konstantinov kənd məktəbi, Novo-Bayazid qəzası Məzrin kənd məktəbi, Naxçıvan qəzası Qulubəydizə kənd məktəbi, Naxçıvan qəzası ikisinifli Mahmudav kənd məktəbi (məktəbin nəzarətçisi Məmməd Zamanbəyov, şəriət müəllimi Molla Möhsün Axund Məmməd Sadiq oğlu Molla Möhsün), Naxçıvan qəzası Biləv kənd məktəbi (məktəbin nəzarətçisi Əli Ağə Kəngərli, şəriət üzrə müəllim Molla Mürsəl Məşədi Abdulla oğlu), Naxçıvan qəzası Miləh kənd məktəbi (şəriət müəllimi Fərzan Məcəfəli oğlu Məşədi Əliyev), Naxçıvan qəzası Yaycı kənd məktəbi (nəzarətçi İlyə bəy Mahmudbəyov, şəriət müəllimi Molla Kazım İsmayılov), Naxçıvan qəzası Vənənd kənd məktəbi (nəzarətçi Abbas Qulu bəy Kəngərli, şəriət üzrə Mir Ayçob Hacı Ağə oğlu Rəhimov), Naxçıvan qəzası Kuznut kənd məktəbi, Naxçıvan qəzası ikisinifli Yamxana kənd məktəbi (şəriət müəllimi Molla Novruz Qasimov), Naxçıvan qəzası Abrakunis kənd məktəbi (şəriət müəllimi Hacı Əli Hacı Hümbət Bənəniyarlı), Naxçıvan rus-tatar məktəbi (məktəbin fəxri nəzarətçisi Baqrat xan Naxçıvanski, Cəfər Qulu Xan Naxçıvanski, Ələsgər Süleymanov, şəriət müəllimi Molla Əli Hüseynov, müəllim Məşədi Tağı Səfərov), Naxçıvan qəzası ikisinifli Yuxarı Əylis kənd məktəbi, Naxçıvan qəzası ikisinifli Yuxarı Əylis qadın

məktəbi, Naxçıvan qəzası ikisinifli Aşağı Əylis kənd məktəbi, Naxçıvan qəzası ikisinifli Çananab kənd məktəbi, Naxçıvan qəzası Dığın-Almalı kənd məktəbi, Naxçıvan qəzası Kəlləkiss kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası ikisinifli Böyük Qarakilsə kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası ikisinifli Dovşanqışlaq kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası ikisinifli Xorom kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası Dağarlı kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası ikisinifli Böyük Arixvəli kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası Bozikənd məktəbi, Aleksandropol qəzası Voskresenovsk, Aleksandropol qəzası Hamamlı kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası Nikitin kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası Böyük Qarakilsə qadın məktəbi, Aleksandropol qəzası Kiçik Qarakilsə kənd məktəbi, Aleksandropol qəzası Camışlı, Aleksandropol qəzası Kaftarlı kənd, Şərur-Dərələyəz qəzası Alaqlı kənd, Şərur-Dərələyəz qəzası Quşi-Dəmirçi kənd, Şərur-Dərələyəz qəzası ikisinifli Yengicə kənd məktəbi (şəriət müəllimi Məmməd Həsənov Cəlil Ələkbər oğlu), Şərur-Dərələyəz qəzası Keşikənd məktəbi, Şərur-Dərələyəz qəzası Paşalın kənd məktəbi, Sürməli qəzası Aralıq-Başkənd məktəbi, Sürməli qəzası ikisinifli Qızıl Zakir kənd məktəbi (şəriət müəllimi Firudin bəy Abbas bəy), Sürməli qəzası ikisinifli İqdır kənd məktəbi, Sürməli qəzası ikisinifli Kulpin kənd məktəbi, Sürməli qəzası Küllük kənd məktəbi, Sürməli qəzası Əli-Kəmərlı kənd məktəbləri idi [11, şöbə 1, s. 84-90].

Məlumatlardan da göründüyü kimi, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinə doğru Cənubi Qafqazın digər quberniya və qəzalarında olduğu kimi İrəvan quberniyasında da kənd məktəblərinin sayı çoxlamışdı. Bu məktəblərin əksəriyyəti birsinifli və ikisnifli kənd məktəbləri idi. Kənd məktəblərinin böyük əksəriyyəti quberniyanın İrəvan və Naxçıvan qəzalarında idi. 1904-cü ilin sonuna olan məlumatlara görə, İrəvan quberniyasının qəzalarında ibtidai məktəblərin sayı və bölgüsü aşağıdakı kimi idi. İrəvan qəzasında 1904-cü ilin əvvəlində 26

ibtidai məktəb var idi. Həmin ilin sonunda ibtidai məktəblərin sayı 28-ə yüksəlmişdi. Bunlardan 4-ü dövlət (1-i şəhər, 1-i Müəllimlər Seminariyasının nəzdində, 2-si kənd), 24-ü ictimai (8-i şəhər, 2-si ikisinfli, 14-ü birsinifli) idi. Bunlardan 4-ü ikisinfli kişi, 1-i ikisinfli qadın, 1-i qarışıq, 8-i birsinifli kişi, 3-ü birsinifli qadın, 11-i isə qarışıq idi [12, şöbə 3, s. 13].

Naxçıvan qəzasında 1904-cü ilin əvvəlində 27 ibtidai məktəb var idi. Həmin ilin sonunda ibtidai məktəblərin sayı 29-a yüksəlmişdi. Novo-Bayazid qəzasında ibtidai məktəblərin sayı 1904-cü ilin əvvəlində 12, ilin sonunda 13 idi. Aleksandropol qəzasında ibtidai məktəblərin sayı 1904-cü ilin əvvəlində 29, ilin sonunda 31 idi. Sürməli qəzasında 1904-cü ilin əvvəlində 9, ilin sonunda 10 idi. Şərur-Dərələyəz qəzasında ibtidai məktəblərin sayı 1904-cü ilin əvvəlində 7, həmin ilin sonunda 8 idi. Eçmiədzin qəzasında 1904-cü ildə ibtidai məktəblərin sayı 23 idi. Ümumilikdə, İrəvan quberniyasında 1904-cü ilin sonunda ibtidai məktəblərin sayı 142 idi [12, şöbə 3, s. 13].

1906-cı il məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında bütün məktəblərin sayı 152-ə çatmışdı. Məktəblərə ən çox ehtiyac Yeni-Bəyazid, Aleksandropol və Eçmiədzin qəzalarında hiss olunurdu [13, şöbə 3, s. 14-15]. 1906-cı il üzrə İrəvan quberniyasında təhsil müəssisələri və orada təhsil alanların sayını aşağıdakı cədvəldən [13, şöbə 3, s. 70-71] aydın şəkildə görmək olar:

Təhsil müəssisələrinin adı	Quberniya şəhərlərində	Qəza şəhərlərinə	Qəzalarda		Quberniya üzrə cəmi
			Məktəblərin sayı	Təhsil alanların sayı	

	Məktəblərin sayı	Təhsil alanların sayı		Təhsil alanların sayı				Kişi cinsi	Qadın cinsi	Məktəblərin sayı	Kişi cinsi	Qadın cinsi	Hər iki cins
		Kişi cinsi	Qadın cinsi	Məktəblərin sayı		Kişi cinsi	Qadın cinsi						
Klassik gimnaziya	1	538	-	-	-	-	-	-	-	1	538	-	538
Müəllimlər seminariyası	1	67	-	-	-	-	-	-	-	1	67	-	67
Kommersiya məktəbi	-	-	-	1	384	-	-	-	-	1	384	-	384
Qadın gimnaziyası	1	-	451	1	-	370	-	-	-	2	-	821	821
Məktəblər													
Şəhər məktəbləri	1	117	-	4	555	-	2	160	-	7	832	-	832
İbtidai	2	140	77	2	120	129	-	-	-	4	260	206	466
Dövlət	4	194	53	3	215	115	-	-	-	7	409	170	579
Kənd	-	-	-	-	-	-	5	532	6	5	5	6	5

dövlət məktəbləri											32		38
Zemski məktəbləri	-	-	-	-	-	-	12	1146	197	127	1246	197	1343
Xalq Təhsili Nazirliyinin səərəncamında olan ümumi məktəblər	-	-	-	-	-	-	93	4179	499	93	4179	409	4588
İkinci dərəcə fərdi məktəblər	1	98	-	-	-	-	-	-	-	1	98	-	98
Üçüncü dərəcə məktəblər	6	165	16	1	58	-	-	-	-	7	223	16	239
Erməni-qriqoryan ruhani akademiyası	-	-	-	-	-	-	1	260	-	1	260	-	260
Erməni-qriqoryan ruhani seminariyası	1	353	-	-	-	-	-	-	-	1	353	-	353
Pravasla v kilsə-prixod məktəbləri	1	47	28	1	35	19	12	188	51	14	270	98	368
Erməni-qriqoryan kilsə-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	91	-	-	106

prixod məktəbləri													00
Şiə məscid məktəbləri	4	125	-	4	225	-	21	335	-	29	685	-	685
Sünni məscid məktəbləri	-	-	-	-	-	-	6	102	-	6	102	-	102
Cəmi	23	1844	62	17	1592	633	152	6902	663	283	1038	1923	22861

1909-cu il məlumatlarına görə, İrəvan quberniyasında ibtidai məktəblərin sayı 122 idi [8, birinci hissə, şöbə 4, s. 591]. 1909-cu il 1 yanvar tarixinə olan məlumatlara görə, İrəvan quberniyasının ibtidai məktəblərində təhsil alan şagirdlərin 7.162 nəfəri kişi, 1.155 nəfəri qadın idi. Təhsil alan qadınların 72 nəfəri müsəlman idi [8, birinci hissə, şöbə 4, s. 602].

Beləliklə, məlumatlardan göründüyü kimi imperiya hakimiyyət dairələrinin yaratdıqları bürokratik əngəllərə baxmayaraq İrəvan quberniyasında, onun qəzalarında kənd məktəblərinin sayında da ciddi artım var idi. XX əsrin əvvəllərində tatar (Azərbaycan türkü) uşaqlarının ibtidai təhsilə cəlb edilməsində də artım var idi. Bununla belə, obyektiv və subyektiv amillər ucbatından ibtidai məktəblərdə tatarların sayı hələ də az idi. Müşahidə edilən müsbət tendesiyalardan biri şagird kontingenti içərisində qızların sayının nəzərəcarpacaq dərəcədə artması idi. Əgər XIX əsrin ikinci yarısında İrəvan şəhərində təhsil alan qızların sayı 1-2 nəfərlə hesablanırdısa, artıq XX əsrin əvvəllərində onlarla qız dövrün müasir tədris proqramını keçərək müvafiq sənədlər almışdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əmrahov Z. İrəvan quberniyasının tarixi: 1850-1917-ci illər. Bakı: Nurlar, 2022.
2. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 1985.
3. Naxçıvan tarixi. 3 cildə, 2-ci cild (XVIII əsrin 40-cı illərindən XX əsrin 30-cu illərinin sonunadək). Naxçıvan: Əcəmi, 2013.
4. Zeynalov Ə. Unudulmaz Uluxanlı məktəbi // Respublika, 2013, 31 may, s. 7.
5. Кавказский Календарь на 1887 год. Тифлис: Типография Канцелярия Главногоначальствующего гражданского частю на Кавказ, 1886.
6. Кавказский Календарь на 1890 год. Тифлис: Типография Канцелярии Главногоначальствующего гражданского частю на Кавказ, 1889.
7. Кавказский Календарь на 1893 год. Тифлис: Типография канцелярии Главногоначальствующего гражданского частю на Кавказ, 1892.
8. Кавказский Календарь на 1910 год. Тифлис, Ч. 1. Типография и переплетная Либерман, 1909.
9. Кавказский Календарь на 1912 год. Тифлис, Типография канцелярии Главногоначальствующего гражданского частю на Кавказ, 1911.
10. Кавказский календарь на 1917 г. Типография канцелярии Е.И.В. наместника на Кавказе. Казенный дом. Тифлис. 1916.
11. Памятная книжка Эриванскя Губерния на 1902 г. Под. Ред. А.И. Марченко. Эриван: Типография Р.К.Эделсон, 1902.
12. Памятная книжка Эриванской Губернии на 1906 г. Под. Ред. А.И. Марченко: Эриван: Типография П.Ованесянца, 1905.
13. Памятная книжка Эриванской Губернии на 1908 г.

Под. Ред. В.Е. Васильева: Эриван: Типография Губернского Правления 1908.

14. Памятная книжка Эриванской Губернии на 1914 г.
Под. Ред. К.А. Волчанина: Эриван: Типография Губернского Правления 1914.

F.Cəfərov
Naxçıvan Dövlət Universitetinin professoru, t.e.d.
B.Həsənov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d.
ORCID 0000-0003-4868-2664
bosa6983@gmail.com

**XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN
QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ
MƏSKUNLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏSİ İRƏVAN
QUBERNİYASI VƏ QƏZALARININ MƏHKƏMƏ
SƏNƏDLƏRİNDƏ**

Çar Rusiyası isti dənizlərə çıxmaq, Kiçik Asiyanı işğal edərək öz arzusunu gerçəkləşdirmək üçün Osmanlı imperiyasının durğunluq-tənəzzül dövrünü yaşamasını və Əfşarlar imperiyasının daxili çəkişmələr nəticəsində parçalanaraq Azərbaycan ərazisində xırda xanlıqların yaranmasını fürsət bilərək bu ərazilərin ələ keçirilməsi üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Bu hərbi əməliyyatlarda müvəffəqiyyət qazanan Çar Rusiyası hərbi əməliyyatlar

nəticəsində həm Osmanlı dövlətinin ərazisində, həm də Azərbaycan xanlıqlarının ərazisinə köçürüb gətirdiyi xristian erməniləri bölgədə özünə müttəfiq kimi seçərək onlardan öz məqsədi üçün istifadə etməyə başladı. Erməni əhalisinin Cənubi Qafqaz ərazisinə köçürülməsi birbaşa çar Rusiyasının bölgədə yaradılmış dövlət idarələri tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu dövlət idarələri əraziyə köçürülən erməniləri ərazinin relyefinə uyğun olaraq strateji məntəqələrə yerləşdirirdi.

Belə ki, erməni əhalisini məskunlaşdırmaq üçün əsasən dağlıq ərazidə yerləşən yüksəkliklərdəki kəndlər və bölgədə yolların üzərində yerləşən yaşayış məskənləri seçilirdi. Ona görə də çar Rusiyasının bu siyasətinə uyğun gələn ərazilərdən birincisi Cənubi Qafqazın mərkəzində yerləşən Göyçə gölü ətrafı və ona yaxın olan ərazilər olmuşdur. Ermənilərin bu əraziyə məskunlaşdırılması üçün Çar Rusiyası ermənilərin bütün nəqliyyat xərclərini öz üzərinə götürərək, müsəlmanların əlindən alınan torpaqları və xəzinə ərazilərini onlara hədiyyə olaraq verdi və onları on il müddətinə bütün vergilərdən azad etdi [4, s.366, 370, 373].

Qərbi Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi 1828-ci ildə Çar Rusiyasının bu əraziləri tamamilə işğal etməsi ilə kütləvi xarakter aldı. Bu ərazilərdə çar Rusiyasının həyata keçirdiyi inzibati-ərazi dəyişiklikləri ərazidə mübahisələrin yaradılması ilə bərabər bölgənin demoqrafik vəziyyətinə də ciddi təsir göstərdi. Belə ki, xaricdən bu bölgəyə köçürülən xristian erməni əhalisinin məskunlaşdırılması dövlət tərəfindən həyata keçirilsə də, əksər hallarda türk-müsəlman əhaliyə məxsus olan evlərdə və şəxsi torpaqlarda erməni əhalisi məskunlaşdırılmışdı.

Çünki o vaxtın məhkəmə sənədlərində verilən məlumatlardan məlum olur ki, ermənilərin özləridə etiraf edirlər ki, ” biz bu əraziyə köçürülən zaman, bizə türk-müsəlman əhaliyə məxsus olan torpaqlar icarəyə verilmişdir. Xristian

erməni əhalisinin bir çoxu iddia edirdi ki, biz uzun müddət bu torpaqlardan istifadə etdiyimiz üçün bu torpaqların bir qisminin bizim istifadəmizə verilməsini məhkəmə təmin etməlidir. Bəzi hallarda çar Rusiyasının təyin etdiyi məhkəmələr ermənilərin xeyrinə qərarlar qəbul edirdilər. Bu sənədlərin birində bu barədə verilmiş məlumat bunu təsdiqləyir belə ki, Naxçıvan qəzası Yaycı kənd sakini Həsənəli Sultan Hüseynəli Sultan oğlunun 1844-cü ildə verdiyi Apellyasiya şikayətində deyilir: Hələ İran hökuməti dövründə 1757-ci ildə tərtib edilmiş sənədlərə görə Dərələyəz mahalında yerləşən Qoytul kəndinin 2 hissəsi mərhum babam Əli Dost Sultana, onun ölümündən sonra isə mənim atam Hüseynəli Sultana, onun ölümündən sonra isə mənə məxsus olub. Mən Qoytul kəndindən Çar Rusiyası qoşunları tərəfindən bu diyar işğal olunanadək istifadə etmişəm.”Erməni vilayəti”Çar Rusiyası hökuməti tərəfindən yaradıldıqdan sonra 1827-1828-ci illərdə mənə məxsus olan bu torpaqda İrandan və digər yerlərdən köçürülmüş ermənilər yerləşdiriliblər. Ermənilər mənə söz veriblər ki, öz vəsaitləri hesabına Qoytul kəndinin torpaqlarına su çəkəcəklər.

Məndə bunun müqabilində onlara Qoytul kəndinin 7 illik mülk gəlirlərini bağışladım. Sonra isə mülkədar kimi 1842-ci ilə kimi həmin kənddən gəlir götürməyə başladım. Bilmirəm nəyə görə 1842-ci ildə Naxçıvan qəza himayəçisi Karnauxov hansı əsasla Qoytul kəndini və su kəmərinə mənimsədiyim barədə iddia qaldırıb və bildirib ki, Qoytul kəndi xəzinəyə məxsusdur. O öz iddiasında əsas gətirib ki, guya İran hökuməti dövründə Dərələyəz mahalında mülk olmayıb, burada köçəri xalqlar yaşayıblar...

Bildirmək istəyirəm ki, Dərələyəz mahalında tək mən mülkədar deyiləm, başqa mülkədarlar da var. Bu halın özü cənab iddiaçının yalan olduğunu təsdiqləyir. O iddiasını belə davam etdirir ki, ermənilər bura yerləşdirilərkən Qoytul kəndi onlara xəzinə torpağı kimi verilib və 1827-ci ildən 1834-cü ilə qədər

Qoytul sakinləri heç kimə vergi ödəməyib. İddiaların doğruluğunu təsdiqləmək üçün isə o, yaşlı yerli adlandırdığı 4 nəfər Qoytul sakini şahid kimi göstərir. Özlərini yerli adlandıran 4 nəfər əslində Qarabağ qəzasından gələn köçkünlərdir. Bu sənəddə göstərilib ki, mən 1842-ci il 30 sentyabr tarixdə məhkəməyə öz etirazımı bildirmişəm. İddiaçının mənim sənədlərimin saxtılığı ilə bağlı qaldırdığı məsələyə gəlincə, bildirirəm ki, sənədləri tərtib edən Şəriət üzvlərinin və şahidlərin sorğusunu keçirmək olar...Naxçıvan qəza məhkəməsi ləğv olunduğundan iş İrəvan qəza məhkəməsinə daxil edilmişdir. Orada isə mənim göstərdiyim şahidlər dindirilmədən 14 noyabr 1844-cü il tarixdə qərar verilmişdir ki, mənim Qoytul kəndinə mülkədar hüququm ləğv olunsun və Qoytul kəndi xəzinəyə verilsin [2, v. 10-19].

Bu arxiv sənədində verilən məlumatlar açıq-aydın göstərir ki, Quberniya və qəza məhkəmələri bilərəkdən sənədlərin saxta olmasını iddia edərək mülkədarların torpaqlarının əlindən alınmasını təşkil ediblər. Sonralar mülkədarların əlindən alınmış bu torpaqlar xəzinə torpaqları adı ilə Osmanlı dövlətinin və Qacarlar dövlətinin ərazisindən Qərbi Azərbaycan ərazisinə köçürülən erməni əhalisinə bağışlanmışdır. Hansı ki, verilmiş məlumatlarda erməni əhalisi Qoytul kəndinə yerləşdirilmədən öncə burada yaşayan azərbaycan türkləri Qacarlar hökumətinə vergi ödəmişlər. Bu məhkəmə işi ilə bağlı iddiaçının iddiasına əsasən 5 fevral 1842-ci ildə məhkəmə qərara alıb: 1827-1828-ci illərdə İrəvandan köçürülmüş ermənilərdən 36 ailə Dərələyəz sahəsinin Qoytul kəndinə yerləşdirilib. Yuxarıda Apellyasiya çıxayəti vermiş mülkədar Həsənəli Sultan qeyd edir ki, mənə məxsus olan Qoytul kəndinə İrandan və digər yerlərdən köçürülən ermənilər yerləşdirildi. Məhkəmə isə qərarında İrəvandan köçürülən ermənilərdən bəhs edir. Bu fakt məhkəmələrdə nə qədər saxtakarlıqlara yol verildiyinin sübutudur. Qərada göstərilir ki, özünü mülkədar kimi

köçkünlərə özünü təqdim edən Həsən Əli Sultan onlardan vergi tələb edib və köçkünlərin öz hesabına çəkdiyi dəyəri 800 manata olan kanalı mənimsəyib. 1. Kameral siyahıda ümumi sahəsi 21 verst, suvarılan sahəsi 40 xalvar olan Qoytul kəndinin xəzinəyə aid olduğu göstərilir [2, v. 41-42].

Məhkəmənin verdiyi bu qərarın tamamilə məqsədli olduğunu və açıq-aşkar mülkədarın mülkünün əlindən alınmasına yönəlmiş bir qərar olduğunu sübut edən fakt kameral təsvirlərdə Qoytul kəndinin Həsənəli Sultana məxsus olmasını göstərən faktdır. Bunu təsdiqləyən bir fakt Nazir Əhmədlinin Dərələyəz mahalının kameral təsvirində Qoytul kəndi ilə verilmiş məlumatda kəndin Yaycı kənd sakini Həsənəli Sultana məxsus olduğu göstərilmişdir [5, s.270]. Yenədə yalan və iftiralarla dolu bu qərarı qəbul edən məhkəmə yaxşı bilib ki, kameral təsvirləri Həsənəli Sultanın əldə etməsi mümkün deyil və onun verdiyi bu ədalətsiz qərara insanları rahatlıqla aldatmaq olar.

Yuxarıda verilmiş məlumatları təsdiqləyən digər bir arxiv sənədində bununla bağlı yazılıb: 1852-ci il sentyabrın 15-ə aid olan İrəvan Quberniya Məhkəməsinin ikinci şöbəsinin müdir müavininin rəyində qeyd edilmişdir ki, Quberniyanın Naxçıvan qəzasına aid olan Cəhri kəndinə bitişik üç məzdrə: Nəzərabad, Payız və Şıxlar məzdrələrinə 1830-cu ildə Naxçıvanda yaşayan Məlik Akpop Can Mehrabov öz hüquqlarını iddia edib, lakin keçmiş Ermənistan vilayət idarəsi onun iddiasına rədd cavabı verərək tapşırıb ki, Cəhri kəndi və ona bitişik ərazilər xəzinəyə aid edilsin [1, v. 1066-1089].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi məhkəmələrin belə qərəzli qərarları ilk növbədə torpaqları mübahisəli ərazilərə çevirmək və ermənilərin bu ərazilərə asanlıqla yerləşdirilməsi məqsədi güdmüşdür. Çünki, məhkəmənin qəbul etdiyi bu qərardan illər sonra Cəhri kəndinin və ona bitişik torpaqların həqiqi sahibləri öz sənədləri ilə məhkəməyə müraciət etmişlər. Məlum olmuşdur

ki, Cəhri kəndidə daxil olmaqla bu ərazilərin sahibləri aşağıdakı sahibkarlar: Mehdiqulu bəy və ya Mehdi ağa, İxlas Sultanın oğlu Məmməd Əli Sultan, Hacı Məmməd Hüseyn, Ağa bəy Sultan Kərbəlayı Dəryəm Qulu Hacı Qasım, Kərbəlayi Sadıx, Xudakərim bəy, Mehnət Yüzbaşı, Səməd Sultan, Mirzə xan bəy, Məmmədəli bəy, Naqverdi bəy, İsmayıl, Zeynal Əbdül bəy, Axund Məmməd və xaricə qaçmış Əli Mədət Sultan, Əli Qulu bəy və Məmməd bəy olmuşdur [1, v. 1066-1089].

Göründüyü kimi sahibkarların hamısı azərbaycan türkləri olmuşdur. Lakin bu işlə bağlı Quberniya Məhkəməsi tərəfindən təyin edilmiş müstəntiq Amantov 28 dekabr 1832-ci il tarixdə bu sahibkarlardan biri Məmməd Əli Sultandan qəbz alaraq həm öz adından, həm də vəkəlatnamə üzrə digər sahibkarların adından bildirib ki, xaricə qaçmış Əli Məmməd Sultana, Əli Qulu bəyə və Məmməd bəyə məxsus olan 720 somarlıq sahədən başqa Cəhri kəndinin qalan ərazilərini onun babası İxlas Sultan alıb. Onun ölümündən sonra isə malikanə varisləri arasında bölüşdürülüb [1, v. 1066-1089].

Bilərəkdən məhkəmələr tərəfindən torpaqların mübahisəli olduğu görüntüsü yaradılaraq bu torpaqların xəzinəyə verilməsini təmin etməyə çalışmışlar. “Erməni vilayəti” İdarəsinin rəisinin 1840-cı il 11 yanvar tarixli təliqəsi ilə əyalət məhkəməsinə bildirilib ki, Bu işlə bağlı təqdim edilmiş sənədlərin saxta olmasından əlavə onlar həmdə Erməni vilayət idarəsində təsdiqlənməyib, buna görə də hətta saxta olmasalar belə onların heç bir əsası ola bilməz. Qərarda bildirilir ki, iddiaçıların torpaqa hüququnu təsdiqləyəcək başqa sənədlər (hansı sənədlərdən söhbət gedir məlum deyil-H.B) olmadığına görə Cəhri kəndidə daxil olmaqla malikanə və torpaqlar həmişəlik olaraq xəzinənin istifadəsində qalmasına qərar verilməlidir [1, v. 1066-1089].

1852-ci il 7 noyabrda keçirilən məhkəmənin 9 bənddən ibarət olan qərarında deyilir: Sahibkarlara məxsus olan 8954

somardan 5304 somar çıxılmaqla yerdə qalan torpaqlar xəzinənin hesab edilsin. Yəni 3650 somar torpaq sahəsi sahibkarlardan alınaraq xəzinənin tərkibinə verilir. Bu iş 20 il davam etdiyindən saxta yolla tərtib edilmiş sənədlər barədə istintaq dayandırılırsın [1, v. 1066-1089].

Sonda İrəvan Quberniya Məhkəməsinin qərara alır: "Müşavirin rəyi düzgün və qanunlara uyğun olduğu üçün təsdiq olunsun və icrasına icazə verilsin. Qərarın dinlənilməsi üçün mübahisə edən Cəhri kəndi və Naxçıvan şəhər sakinləri 15 noyabr tarixində məhkəməyə dəvət olunsunlar. Bu barədə onlara çağırışlar təqdim etməklə qəbzlər alınsın, məhkəməyə təqdim olunsun. Bu barədə Naxçıvan qəza rəisinə əmr verilsin."

7 noyabr 1852-ci il. İrəvan Quberniya Məhkəməsinin qərarını dinlədilər: Mehdi Ağa Kalbalı xan oğlu, İbrahim xan ağa bəy Sultan oğlu, Məmməd Tağı Sultan Hacı İsay Sultan oğlu, Əli ağa Axund Məmməd oğlu, podpolkovnik Nəzərəli xan [1, v. 1066-1089].

Görünür ki, azərbaycan türklərinin əlində olan həqiqi mülkiyyət sənədləri saxta hesab edilmişdir. Hansı ki, bu sənədlər Qacarlar dövləti (sənəddə İran dövləti gedir) tərəfindən verilmişdir. Hətta bu sənədlərdə göstərilir ki, sahibkarlar vergi kimi Abbas Mirzəyə ildə bu torpaqlarda əkib becərdikləri taxıldan vergi ödəmişlər. Bütün bu mülkiyyət sənədlərinə baxmayaraq məhkəmələr torpaqların xəzinənin tabeliyinə keçməsinə qərar verərək bir növ xaricdən bu ərazilərə köçürülərək gətirilən erməni əhalisini yerləşdirməyə şərait yaradırdılar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Cənubi Qafqaza xaricdən köçürülən erməni əhalisinin yerləşdirilməsi çar Rusiyasının rəhbərliyinin göstərişi ilə birbaşa xəzinə torpaqlarının hesabına həyata keçirilməli idi. Belə mübahisəli qərarlar xəzinə torpaqlarının arealını genişləndirməyə hesablanmışdır ki, erməni əhalisinin bu ərazilərə yerləşdirilməsi rahat həyata

keçirilsin. Çünki bu arxiv sənədlərində yerli azərbaycan türklərinin etirazı ilə qarşılaşan çar Rusiyasının yerlərə təyin etdiyi məmurlar çıxış yolu kimi məhkəmə qərarların əsas gətirərək öz niyyətlərin həyata keçirirdilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv İdarəsi (NMRDAİ). İrəvan Quberniya Məhkəməsinin ikinci şöbəsinin müdür müavininin rəyi. F.25.siy, 1, iş 128, v. 1066-1089.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv İdarəsi (NMRDAİ). F.25.siy, 1, iş 23, v. 10-19.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv İdarəsi (NMRDAİ). F.25.siy, 1, iş 23, v. 41-42.
4. Beydilli K. (1988). 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülən Ermenilər // Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi. XIII. s. 365-434.
5. Nazir Əhmədlinin Dərələyəz mahalının kameral təsviri (1831-1842). Elm və Təhsil, Bakı, 2017, s.300.

S.İsgəndərova

***Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi
tabeliyində Aqrar Xidmətlər Agentliyinin Aqrar Təlim
Mərkəzinin Gəncə Təlim mərkəzinin əməkdaşı***

**ÇƏMBƏRƏK ƏRAZISINDƏ ERMƏNİLƏR
TƏRƏFİNDƏN COĞRAFİ ADLARIN
DƏYİŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ.**

Xülasə

Məqalədə qədim Azərbaycan ərazisi olan Çəmbərək rayonunda coğrafi adların ermənilər tərəfindən dəyişdirilməsi siyasətindən və yer-yurd adlarımızın ermənilərin işğalına məruz qalmasından bəhs edilir.

Açar sözlər: *coğrafi adlar, yer-yurd adları, işğal, Qərbi Azərbaycan, qaraqoyunlular, əhali.*

Ata-baba yurdumuz Qərbi Azərbaycan ərazisi erməni siyasəti nəticəsində uzun illər işğala məruz qalmışdır. Lakin bu işğalçılıq siyasəti nə qədər güclü olsa belə milli-mənəvi dəyərlərini həmişə qoruyub saxlayan Qərbi Azərbaycanlılar heç zaman unutmadılar. Əksinə həmişə öz dədə baba yurdlarına olan istəkləri daima onları bu ərazilərə qəlbən çəkmişdir. Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan çox böyük bir ərazini əhatə etməklə müxtəlif mahallara bölünürdü. Onlardan biri də qədim Qaraqoyunluların məskunlaşdığı Çəmbərək rayonu. Çəmbərək rayonu Göyçə mahalının tərkibinə daxil olmuşdur: Basarkeçər rayonu, Aşağı Qaranlıq rayonu, Kəvər rayonu, Yelenovka rayonu və Krasnoselsk rayonu.

Uzun tarixi zaman ərzində ermənilər Çəmbərək rayonunun ərazisində bir çox coğrafi adların dəyişdirilməsinə nail olmuşlar. İlk olaraq rayonun Çəmbərək adını dəyişdirmək Krasnoselsk adlandırmaqla ruslara özlərini onlarla xoş olsun deyə və həmçinin rayonun adında dəyişdirməklə türk mənşəli sözləri sıradan çıxardırdılar. Beləliklə ermənilərin şovinist siyasəti nəticəsində qədim torpaqlarımızın adları dəyişdirilirdi.

Ermənilər yerli əhalini parçalamaq üçün sonradan rayon mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən Krasnoselsk rayon mərkəzinə rus əsilli malakan və ermənilər yerləşdirməyə başladılar.

Çəmbərək rayonunda 19 kənd olmuşdur. Onun 14-ü Azərbaycanlılar 5-i isə erməni kəndi olmuşdur. Rayon əhalisinin sayı təxmini 27 min olmuşdur. Bu rəqəmlər onu göstərir ki, Çəmbərək rayonunun əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olmuşdur.

Qərbi Azərbaycanda - "Ermənistanda uzun əsrlər boyu sovetlər birliyi dövründə mövcud olan Azərbaycan (türk mənşəli) toponimlərinin erməniləşdirmə siyasətinə - soyqırma məruz qalması, onlar müəyyən zaman kəsiyində dəyişdirilməsi və tamamilə sıradan çıxarılması məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi tarixi həqiqətlərin Beynəlxalq təşkilatlara, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması olduqca vacib siyasi və elmi əhəmiyyət kəsb edir. Aşağıda Çəmbərək rayonun bəzi kəndlərinin toponimlərin göstərilməsi bunu bir daha cübut edir ki, həmin ərazilər qədim türk məskənləridir.

AĞBULAQ- mənası Suyun içməli olduğunu bildirən ağ sözündən və bulaq terminindən ibarətdir.

GÖLKƏND - Hidronimik oykonim. Kəndin ərazisində kiçik göllərin olması ilə əlaqədardır.

ÇAYKƏND - Hidronimik oykonim. Çayın üstündə yerləşdiyinə görə belə adlanmışdır.

TOXLUCA - Lal oykonim. Mənası məlum deyil.

ÇİBUXLU - Lal oykonim. Mənası məlum deyildir.

Nəsil adı olması güman olunur.

QARAQAYA (1991-ci ildən Dzoravank) Ermənistan SSR-in Mixaylovka – Çəmbərək rayonunda, Tərsəçayın sol sahilində yerləşən qədim yaşayış məskənlərindəndir.

Tarixi torpaqlarımızın azərbaycanlılara məxsus olmasını sübut edən mənbələrdən biri də toponimlərdir. Bu baxımdan Coğrafi adlarımıza aid yazılan hər bir əsər tarixi mənbə rolunu oynayır.

Qloballaşan dünyada ortaq türk toponimiyasının öyrənilməsində Azərbaycan mənşəli toponimlərin sistemli şəkildə toplanıb tədqiq olunması, toponimik tədqiqat əsərlərinin yazılıb gələcək nəsillərə çatdırılması milli-etnik zənginliyimizin öyrənilməsi məsələlərinin həllində qiymətli mənbədir.

ÇƏMBƏRƏK /KRASNOSELSK/ RAYONU ÜZRƏ



Nö	Keçmiş (asil) adı	Yeni adı	Dəyişdirildiyi tarix
1	Qırmızıqənd	Qırmızıyul'	
2	Qırmızıqənd /Qırmızıyul'	Mıxaylovka	
3	Mıxaylovka /Qırmızıyul', Qırmızıqənd/	Krasnoselo	
4	Krasnoselsk /Mıxaylovka, Qırmızıyul', Qırmızıqənd/	Çəmbərək	
5	Krasnoselsk ray.	Çəmbərək ray.	

6	Nadexdno	Sorxa	
7	Rubinsert	Orxon-kidze	
8	Aşağı Çəmbərək	Nerkin Çəmbərək	
9	Yuxarı Çəmbərək	Yerin Çəmbərək	
10	Yeni Başqənd	Nrı Başqənd	
11	Baqənd	Arxivənd	25.01.1978
12	Yanqəyqə	Meqəkənd	25.01.1978
13	Qoturulıq	Tısur	19.04.1991
14	Ağbuluq	Asperək	19.04.1991
15	Quraqaya	Dəvəvək	19.04.1991
16	Bəriyəkənd	Kələvək	19.04.1991
17	Əmirxeyr	Kələvək	19.04.1991
18	Gökənd	Ayqut	19.04.1991
19	Meqəkənd	Orxanəş	19.04.1991
20	Toxluca	Dıxtık	19.04.1991
21	Caykənd	Dırbalı	19.04.1991

Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək rayonu ərazisində bir çox kənd adları və coğrafi adların dəyişdirilməsi 1988- ildən sonra daha da sürətli sürətlənmişdir. Bu baxımdan qeyd etdiyimiz kəndlər və onların adlarının dəyişdirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizə mənfi təsir göstərmişdir. Buna səbəb 1988- cildən sonra Azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından qovulması ilə əlaqədar olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın toponimkasının işlənməsində dosent Ə. Ələkbərlinin rolu böyükdür.

Qeyd edək ki, Ə.Ələkbərliyə istinadan Çəmbərək rayonu ərazisində yer yurd adlarının dəyişdirilməsi yuxarıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır. Bundan başqa dövrü mətbuatımızda sosial şəbəkələrdə Qərbi Azərbaycanın yer-yurd adları haqqında geniş

məlumatlara rast gəlinir. Nəticə olaraq qeyd edək ki, cənab prezidentimiz İlham Heydər oğlu Əliyevin dediyi kimi, “Qərbi Azərbaycan bizim əbədi, əzəli torpaqlarımızdır və biz bu torpaqlara öz avtomobillərimizlə gedəcəyik, Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər, tarixi xəritələr, bizim tariximiz təsdiqləyir”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. B.Ə.Budaqov. “Türk Uluslarının yer yaddaşı”-Bakı-Elm-19647.
2. E.Hacılı. “Qaraqoyunlular”-Sumqayıt Nəşriyyatı-Bakı-1999.
3. 3.E.Hacılı. “Oğuz yurdum Qaraqaya”-Bakı-2015.
4. 5. A.Məmmədov. “Coğrafi adların sirri”- Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Bakı-1969.
5. 6. Ə.Y. Ələkbərli. “Qərbi Azərbaycan abidələri” Bakı-2006, 227s.
6. S. Mirmahmudova “ Ermənistanda türk mənşəli yer adları” Bakı-1995, 293 s.

K.Əliyeva

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
İctimai fənlər kafedrasının müdiri
dosent, s.e.ü.f.d.
k.aliyeva@azmiu.edu.az

MULTİKULTURALİZMİN MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNDƏ YERİ VƏ ROLU

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq yeni dünya nizamının formalaşması prosesini müşahidə etmək mümkün idi. Çünki ikiqütblü dünya sisteminin süqutuna səbəb olan qloballaşma prosesinin nəzəri-ideoloji əsasları artıq 60-70-ci illərdən başlayaraq ədəbiyyat, incəsənət, fəlsəfə və siyasi konsepsiyalarda ortaya çıxan postneoklassik nəzəriyyələr və postmodernist baxışların, həmçinin qeyri-ənənəvi dini təlimlərin vasitəsilə cəmiyyətə daxil olmuşdu. İctimai şüurda aparılan dəyişikliklər və cəmiyyətdə həyata keçirilən yeni islahatlar (perestroyka, qlasnost) öz nəticələrini 90-cı illərdə postsovet və postsosialist məkanda baş verən milli, etnik və dini oyanış hərəkətlərində, separatçılıq fəaliyyətlərində, hərbi münaqişələrdə büruzə verdi. SSRİ-nin süqutu ideoloji qarşıdurma dövrünün bitdiyini və ABŞ-ın qlobal güc kimi tanınmasını təmin etdi. F. Fukuyama mövcud tarixi şəraitdən ilham alaraq, bunu liberalizmin qələbəsi və “tarixin sonu” kimi dəyərləndirdi [1, 133].

SSRİ-nin süqutu ilə postsovet məkanında ortaya çıxan bir çox milli dövlətlərin tərkibində dərhal etnik münaqişə ocaqları yarandı və onların tədricən daha da gərginləşməsi milli dövlətlərin regional inkişafına mane oldu. ATƏT-in Minsk

Qrupunun sabiq amerikalı həmsədri, ABŞ-ın sabiq səfiri Metyu Brayzanın ABŞ-ın “Atlantik Council” beynəlxalq əlaqələr sahəsində qeyri-hökumət analitik mərkəzinin saytında yerləşdirilmiş məqaləsində bildirilib ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də daxil olmaqla, SSRİ məkanında qızıışdırılan etnik münaqişələr SSRİ-nin zəifləməsi və ardınca dağılmasını istəyən qüvvələrin qələbəsi idi (Müsavat.com 20 avqust 2016).

Bunun ardınca, ABŞ ordusunun İraq ərazisinə daxil olması, Yaxın Şərqdə formalaşan milli dövlətlərin ərazisində radikal dini cərəyanların (ixvan əl-müslimin, sələfilik) müxalifət hərəkəti kimi fəallaşması və onların “ərəb baharı” adı altında inqilablar edərək dövlətləri dağıtmaları (Liviya), hakimiyyətə gəlmələri (Misirdə Mursi hökuməti) və ya buna cəhd göstərmələri (Suriya), məzhəb və etnik zəmində (şiə-sünni, PKK, PYD kimi kürd terror təşkilatları) separatçı münaqişələrin genişlənərək bir çox dövlətləri parçalamağa cəhd göstərməsi (İraq, Suriya, Türkiyə), yaranan xaos şəraitində humanitar fəlakətin hökm sürməsi və yerli əhəlinin kütləvi şəkildə müxtəlif ərazilərə (xüsusilə inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə) miqrasiya etməsi, bir-biri ilə münaqişə edən radikal islamçı qrupların (İŞİD, əl-Qaidə) sayının artması, Qərbin KİV-də islamofobiyanın yayılması və İslam dininin terror ilə eyniləşdirilməsi və digər bu kimi məlum hadisələr əsasən ikiqütblü dünya sisteminin süqutu və ABŞ-ın global güc kimi tanınması ərəfəsində baş verir.

SSRİ-nin süqutu Avropa, Çin və Türkiyə kimi sivilizasiyon güc mərkəzlərinin, həmçinin digər potensial sivilizasiyon inkişaf mərkəzlərinin (Misir, Liviya, İran) öz regional maraqları istiqamətində sərbəst fəaliyyətinə imkan

yaratdı. Kapitalizm və sosializm qarşıdurmasına əsaslanan ikiqütblü dünya nizamı SSRİ-nin süqutundan sonra öz əhəmiyyətini itirdiyi üçün, bu qarşıdurma fəlsəfəsinə əsaslanan NATO blokunun da əhəmiyyəti azaldı. Dünyanın təqəütblü bir sistem halında bir mərkəzdən qlobal idarə olunması üçün yenidən SSRİ obrazında yeni süni bir düşmənlə obrazının yaradılması gündəmə gəldi. Bu obraz, dünya KİV-nin hədəfinə çevrilən İslam terrorizmi və islamafobiya oldu.

Avropa ölkələrinə axışan emigrantların sayının gün-gündən artması, mütəmadi şəkildə baş verən terror hadisələri, İŞİD kimi terror qruplarının qəddar cəlladlıq səhnələrinin reklam olunması tədricən İslam ilə terrorun eyniləşdirilməsinə xidmət etdi. Digər tərəfdən, ABŞ-ın Rusiya ilə gizli əməkdaşlığı çərçivəsində Avropa üçün süni Rusiya təhlükəsinin təbliğ olunması Avropa Birliyinin ABŞ-ın yanında yer almasına və NATO-nun möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Dünyanın müxtəlif regionlarında münaqişə ocaqlarının yaradılması və onların həllinin uzadılması regional birliklərin formalaşmasına maneçilik məqsədilə həyata keçirilir. Dünyanın qlobal idarə olunması mexanizmi məhz bu şəraitdə “idarə olunan xaos” konsepsiyasına əsaslanır. Əks təqdirdə, dünyanın təqəütblü idarə olunması mümkün deyildir. Bu ənənə, imperiyaların klassik “parçala, hökmranlıq et!” prinsipinin davamıdır. E. Tofler “üçüncü dalğa” əsərində qeyd edir ki, milli dövlət bir konstruksiya kimi sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə keçəndə dağılacaq, siyasət, iqtisadiyyat milli səviyyədən qlobal səviyyəyə qalxacaq və qlobal əlaqələr nəticəsində milli şüur qlobal şüur ilə əvəz olunacaqdır [2, 510].

Qloballaşmanın ETİ ilə bağlı olan obyektiv sosial-tarixi proses olduğu danılmazdır. Amerikan politoloqu Ç. Kapxen milli dövlətin başqa bir siyasi orqanizmə çevrilməsini yeni “rəqəmsal dövrün” obyektiv nəticəsi kimi dəyərləndirir [3, 564]. Lakin innovativ texnologiyaları, informasiyanı, maliyyəni və müxtəlif resursları öz inhisarçılığı altında saxlamağa cəhd edən siyasi-iqtisadi güc mərkəzləri, bu obyektiv sosial-tarixi prosesləri öz mənfəətləri istiqamətində yönləndirməyə bu və ya digər dərəcədə nail olurlar. Dünyada geniş imkanlara sahib olan transmilli siyasi, iqtisadi, hüquqi, mədəni, hərbi təşkilatlar (BMT, NATO, ÜTT, BVF, DB, UNESCO və s.) mövcud qlobal dünya nizamının qorunması və idarəsi istiqamətində öz icraedici funksiyalarını yerinə yetirirlər. Dünyada bir çox siyasi-fəlsəfi elm mərkəzləri və bir çox tədqiqatçılar da bu istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər.

XVIII əsrdən XX əsrin ortalarınaqədər maarifçilik yolu ilə təbliğ olunan modernizm ideyaları, XX əsrin ortalarından başlayaraq postmodernist baxışlar çərçivəsində təkzib olunmağa başlamışdır. Bir zamanlar modernizmin liberal millətçilik paradigması ənənəvi monarxiya və teokratiya sistemlərinə qarşı yönəlmişdirsə, hazırda postmodernizmin postneoklassik paradigması milli dövlətlərin varlığına qarşı yönəlmişdir. Millətçilik ideyaları bir zaman Osmanlı, Çar Rusiyası və Avstriya-Macaristan kimi imperiyaları, SSRİ kimi totalitar dövləti parçalamaqda bir siyasi alətə çevrildisə, postmodernizmin etnik və dini separatçılığa əsas verən ideyaları da həmçinin Şərqi Avropada Yuqoslaviyanın, Yaxın Şərqdə “ərəb baharı” adı altında İraq, Suriya, Liviya kimi dövlətlərin dağılmasına, humanitar fəlakət durumunun ortaya çıxmasına,

insanların müxtəlif ölkələrə miqrasiya etməsinə səbəb oldu. Bu hadisələrin ortaya çıxmasında daxili amillərlə yanaşı, onlardan yararlanan xarici təsir amilləri də mövcud olmuşdur.

Bir çox Asiya və Afrika ölkələrində dövlətin vətəndaşlıq identikliyinə əsaslanan milli kimlik fenomenindən məhrum olmalarının səbəbi, onların Qərbi sivilizasiyasının təsirindən kənarda qalmalarıdır. Avropada kapitalizmin, sənayenin və demokratiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq millət identikliyi anlayışı ortaya çıxmışdır. Çünki elmi-texniki inkişaf sənayenin, o isə müvafiq təhsil və siyasi sistemin formalaşmasına təkan vermişdir. Bu sivilizasiya inkişaf cəmiyyətin müəyyən məqsədə doğru strateji inkişaf istiqamətində səfərbər olunmasını təmin etmiş, bu sahədə cəmiyyətdə integrasiya, assimilyasiya proseslərinin sürətlənməsinə şərait yaratmışdır. Təbii ki, bu sosial-tarixi proses Avropada və bəzi ölkələrdə millət paradigmasının reallaşmasına və millət kimliyinin aktuallaşmasına imkan vermişdir.

Bu gün dünyada yeni sosial fenomen kimi ortaya çıxan qloballaşma faktorunun əsas ideoloji aləti multikulturalizm fenomenidir. Onun mahiyyətini düzgün anlamadan qloballaşma siyasətinin strateji hədəflərini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür.

Qloballaşmanın iki istiqamətdə cərəyan etdiyini müşahidə etmək olar. Qloballaşma, bir tərəfdən, böyük və total sistemləri parçalayan destruktiv hadisə kimi, digər tərəfdən, parçalanan hissəcikləri multikultural sistemdə bir araya gətirən yeni struktur kimi ortaya çıxır. Yeni strukturun formalaşması ənənəvi strukturların dağıdılmasından asılıdır. Hər bir struktur kiçik hissəciklərdən təşkil olunduğuna görə, onların birliyini təmsil

edən strukturun dağılması, onu təşkil edən hissələrin də öz daxilində parçalanma prosesinin dərinləşməsi və ortaya çıxan xaos şəraitində elementlərin bir-biri ilə toqquşması labüddür (Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrdə bunu müşahidə edə bilərik). Multikulturalizm ideyası burada həm destruktiv, həm də struktiv funksiyanı yerinə yetirir.

Multikulturalizm ilk öncə struktiv bir fenomendir. Çünki struktur olmadan, onu təşkil edən elementlərin arasındakı münasibətləri tənzimləmək siyasəti də mövcud ola bilməz. Ənənəvi strukturlar multikulturalizmin inkişafı ilə tərsmütənasiblik təşkil edirlər. Buna görə də multikulturalizmin inkişafı qeyri-ənənəvi demokratik strukturların çərçivəsində mümkündür. Demokratiyanın, bazar iqtisadiyyatının və elmi-texniki inkişafın mövcud olmadığı cəmiyyətlərdə multikulturalizmin tətbiqi mümkün deyildir.

BMT-nin insan hüquqlarının ümumi bəyannaməsində insanların azadlıq, milli və mədəni identiklik, millətin, dinin və ünsiyyət dilinin seçilmə sərbəstliyi hüquqlarının olduğu bəyan edilir. 2008-ci ildə AB-nin qəbul etdiyi “Ağ kitab” mədəniyyətlərarası dialoqu müxtəlif etnik, mədəni, din, dil təmsilçilərinin qarşılıqlı hörmət əsasında bir-biri ilə açıq, nəzakətli fikir mübadiləsi kimi dəyərləndirir və bunun əsas məqsədinin dünyagörüşlərinin bir-birinə yaxınlaşmasını və tolerantlığın artırılmasını təmin etmək olduğunu bəyan edir [4, 20]. Bu prinsiplərin pozulması insan hüquqlarının pozulması anlamına gəlir. Bu baxımdan hər bir dövlət daxilində multikultural mühitin yaradılması beynəlxalq hüquq normalarının vacib şərti kimi qəbul edilir.

BMT-nin keçmiş baş katibi Butros Qali demişdir: “Biz qloballaşmadan bəhs etməkdən əl çəkməyəcəyik. Bu, həqiqətən gerçəklidir. İqtisadiyyat, maliyyə və kommunikasiya qloballaşır. Dünya ekologiya, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qlobal epidemiyalarla mübarizə sahəsində qlobal miqyaslı problemlərlə üzləşir. Demokratiyanın qloballaşdırılması və onun beynəlxalq əlaqələrdə yayılması sahəsində çatışmazlıqlarımız vardır. Bunu əldə etməyin ən yaxşı üsulu multikultural adlandırdığım mədəni müxtəliflikdir” [5, 44].

Böyük tarixi imperiyalar sərhədləri daxilində olan müxtəlif xalqları bir araya gətirmək üçün müxtəlif integrasiya siyasətləri həyata keçirmişlər. Yaxın keçmişə nəzər salsaq görürük ki, SSRİ dövründə sovet mədəniyyəti (sovet sivilizasiyası) çərçivəsində “xalqların dostluğu” adı altında həyata keçirilən siyasət “sovet insanı” modelinin formalaşması istiqamətində integrasiya və assimlyasiya siyasəti tətbiq edərək xüsusi submədəni təbəqə yaradılmış və nəticədə, Qərb elmi ədəbiyyatında “homo sovetikus” kimi anlayışın yaranmasına səbəb olmuşdur. Çünki postsovet məkanında yaşayan insanları din, etnik, milli mənşəyindən asılı olmayaraq, birləşdirən ümumi xüsusiyyətlərin mövcudluğu bunu deməyə əsas vermişdir. Lakin integrasiya və assimlyasiya siyasəti nəticəsində əldə olunan bu ümumi xüsusiyyətlərin inkişafı din, etnik, milli kimliyin tənəzzülü hesabına baş vermişdir.

Bu siyasət, yeni sovet sivilizasiyasının formalaşmasına şərait yaratdısa, milli mədəniyyətin və dini identikliyin zəifləməsinə səbəb oldu. Məhz şüuraltı səviyyədə və qismən mədəniyyətdə inkişaf edən milli-mənəvi dəyərlər sonralar bu sivilizasiyanın süqutuna səbəb oldu. Deməli, integrasiya

siyasətində müşahidə olunan istənilən assimlyasiya faktoru, həmin siyasətin gec-tez iflasına şərait yaradır. Millətçilik probleminin tanınmış tədqiqatçılarından olan E. Qelner SSRİ-nin süqutunun əsas səbəbini, onun vətəndaş cəmiyyəti qura bilməməsi və sosialist sistemin siyasi, iqtisadi, mədəni plüralizmə mütləq dözümsüzlüyü ilə əlaqələndirmişdir [6, 88].

Dünyanın postmodern mənzərəsini qismən ABŞ-ın dövlət modelində müşahidə etmək mümkündür. Burada formalaşan sosial-mədəni model, onun sosial-tarixi inkişafının məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. ABŞ-ın siyasi-iqtisadi institutlarının bu cəmiyyətin idarə olunması sahəsində əldə etdiyi təcrübə və onun geniş iqtisadi imkanları şərait yaradır ki, öz daxilində formalaşan modeli bütün dünyaya tətbiq etsin. Multikulturalizm assimlyasiyasız integrasiya siyasəti olmasına baxmayaraq, pragmatik amerika həyat tərzı və onun kütləvi mədəniyyəti müxtəlif kiçik mədəniyyətləri vahid bir dövlət (həmçinin dünya) çərçivəsində assimlyasiya etməkdə davam edir.

ABŞ-da “amerika həyat tərzı” və “amerika vətəndaşı” adı altında aparılan integrasiya və assimlyasiya siyasətləri ilə SSRİ-də aparılan “sosialist həyat tərzı” və “sovet insanı” siyasəti arasında müəyyən müqayisələr aparmaq mümkündür. Multikulturalizmin yeni insan modeli “divid” ilə “homo sovetikus” modelləri arasında ümumi xüsusiyyətlər çoxdur. Bu baxımdan ABŞ-ın qloballaşma siyasətinin arxa planında dünyanın kütləvi mədəniyyət vasitəsilə “amerika həyat tərzı” modelinə çevrilməsi strategiyası dayanır. Bu gün informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətdə yeni dəyərlər sistemi yaranması, internetin yaratdığı virtual sosial-

mədəni mühitin mədəniyyətlərarası dialoqu və kütləvi mədəniyyətin formalaşması tendensiyasını artırması, dünyada siyasi, iqtisadi və sosial idarəetmənin tədricən elektron hökumət sisteminə keçməsi, ingilis dilinin dünyaya hakim olması və digər məsələlər bunu deməyə əsas verir. Bu baxımdan multikulturalizmi qloballaşmanın siyasi-ideoloji konsepsiyası hesab edən bəzi tədqiqatçılar multikulturalizmin “yeni assimlyasiya siyasəti” olduğunu irəli sürərək, onu “mədəni imperializm” və ya “yeni rasizm” adlandırırlar.

Qərbdə formalaşan ictimai-siyasi elmlərin mahiyyətində də avromərkəzçiliyə əsaslanan total universalizmi müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan, dünya cəmiyyətini siyasi-iqtisadi və nəhayət, mədəni baxımdan unifikasiya edən qloballaşma prosesi ortaya qoyulan multikulturalizm siyasəti ilə ziddiyyət təşkil edir. Qloballaşma əslində müxtəlifliklərin özünəməxsus şəkildə vahid bir dünyada sülh şəraitində yaşaması və mövcud olması formasıdır.

Bu günə qədər heç bir siyasi sistem fərqli mədəniyyətləri tamamilə assimlyasiya edə bilməmişdir. Sadəcə olaraq, fərqli dövrlərdə fərqli kimliklər daha aktual olmuş və digərləri diqqəti cəlb etməmişdir. Bugünün özündə də fərqli coğrafiyalarda fərqli identiklik formaları aktualıq kəsb edir. Avropa ölkələrində (alman, fransız, italyan), Türkiyədə (türk), İranda (iranlı) milli identiklik aktualdırsa, bir çox Afrika və Yaxın Şərq ölkələrində irqi, dini və qəbilə mənsubluğu daha aktualdır. Türk, alman, fransız kimlikləri titul etnos kimi səciyyələndirilsə də, əslində bu anlayışlar etnik deyil, superetnik mahiyyət daşıyır. Yəni bu kimlik altında müəyyən dövlət ərazisində tarixən formalaşan vətəndaş millətçiliyi nəzərdə tutulur. Buna görə də milli

dövlətlərdə milli kimlik məsələsinin etnik mənşə ilə əlaqələndirilməsi yanlışdır.

Qərb siyasətçilərini narahat edən əsas məsələ Avropa mədəniyyətinin tədricən süquta doğru irəliləməsi ilə bağlı proqnozların gerçəkləşməsidir. Bu baxımdan Qərb mədəniyyətinin öz tarixi inkişafının məntiqi nəticəsi kimi ortaya çıxan multikulturalizm fenomeni, həm də onun süqutu üçün şərait yaradır. Yaxud bu sosial fenomen Avropa mədəniyyətinin yeni tamamilə fərqli bir mərhələyə qədəm qoyduğunu söyləməyə də imkan verir. Təbii ki, bu fərqli sistem nəinki Avropanın, həmçinin bütün dünyanın nizamında böyük dəyişiklərin baş verəcəyindən xəbər verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: АСТ: Ермак, 2005. 588 с.
2. Тоффлер Э. Третья волна. М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. 781 с.
3. Капхен Ч. Закат Америки: уже скоро. М.: Издательство АСТ, Люкс, 2004.
4. Исследования по прикладной и неотложной этнологии № 215, с. 20-29.
5. Малахов В.С. Государство, миграция и культурный плюрализм в современном мире. Материалы международной научной конференции // Общ. ред. В.С. Малахов, В.А. Тишков, А.Ф. Яковлева. - М.: ИКАР, - 2011.

6. Антонова В.К. Мультикультурализм: идеология, политика и культурный код современности. М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2012. 118 с.

M.BƏKİRLİ

FƏRYAD EDƏN ABİDƏLƏRİMİZ

İndi “Ermənistan” adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisində yüz illər boyu həyata keçirilən soyqırımı siyasətində təkcə insanlar vəhşiliklə öldürülməyib, qovulmayıb, ədalətsiz və min əzab dolu sürgünlərə, haqsız və planlaşdırılmış deportasiyalara, repressiyalara məruz qalmayıb, yüz, min illərlə babalarımızın o torpaqlarda yaratdıqları tarixi abidələr, adət-ənənələr də erməni-bolşevik vandalizminə məruz qalıb.

Prezident İlham Əliyev Qərbi Azərbaycanın bir qrup ziyahıları ilə görüşündə vurğulayıb: “Əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər”. Bəli, ermənilər tarixi Azərbaycan torpağına köçürüləndən sonra yerləşdikləri ərazilərdə tarixi abidələrimizi ya yerlə-yeksan ediliblər, ya da həyasızcasına dəyişdirib, erməniləşdirməyə çalışıblar və minlərlə belə tarixi saxtakarlıqlara rast gəlinməkdədir.

Tarixi və tarixi abidələri saxtalaşdırmaqla dünya ictimaiyyətini inandıрмаğa çalışıblar ki, bura “qədim Ermənistan” torpağıdır. Amma gerçəkliyi tarixin səhifələrindən silmək mümkün deyil. Tarix səhnəsində saxtakarlıq bir qərinə, əlli, yüz il durum gətirə bilər, necə ki, daşnaklar sovet təbliğat maşını vasitəsilə yüz ildən çoxdur, erməni yalanları ilə “Böyük Ermənistan” xülyası yaratmışdılar.

Amma tarixi həqiqətlərdə heç vaxt yalanın sonu olmur. Əsrlərin sınağından keçən millətlərin, xalqların tarixi pasportu onların zaman-zaman yaratdıqları abidələr, yer-yurd adlarıdır. Təsadüfi deyil, ermənilər də Azərbaycan torpaqlarına köçürüləndən sonra aborigen əhalinin mədəniyyət abidələrini dağıtmağa başlayıblar ki, sabahkı yalanlarının üstü açılmasın və ona görə də zaman-zaman toponimləri, oykonimləri, hidronimləri ya ermənicəyə tərcümə etdilər, ya da erməniləşdirdilər.

Bu proses Ağbabadan Zəngəzura, İrəvandan Göyçəyə qədər - bütün “ermənistan” adlandırılan bizim dədə-baba torpaqlarımızda həyata keçirilib. Amma tarixin səhnəsindən həqiqətləri silib-atmaq mümkün deyil – qədim xəritələr, gerçək tarixi mənbələr var.

“Qərbi Azərbaycanın şimalında ucqar dağ kəndi Cücəkənddə (Sovet dönəmində Qızıl Şəfəq adlandırılıb, hətta kəndin adını Karmir Arşalus (Qızıl Şəfəq ermənicəyə belə tərcümə olunur) qoymaq istəmişdilər. Ancaq kənd camaatının kəskin etirazı bu saxtakarlığa imkan vermədi).

Bizim kənddəki evimizin arxasındakı Bala Təpə deyilən yerdə qədim bir tikili vardı – alban abidəsi. Kənd ziyalıları İrəvana məktub yazdılar ki, bu tarixi abidəni araşdırsınlar. Az

sonra bir qrup erməni tədqiqatçıları gəlib şəkillər çəkdilər, ölçüb-biçdilər və getdilər. Az sonra həmin tarixi abidəni söküb daşlarını yeni tikilən kolxoz tövlələrinin divarlarına hördülər. Bu da “erməni tədqiqatı”(!?)

Ötən əsrin 80-ci illərində həmin tövəlinin divarlarda olan qədim yazılardan birini və daşüstü bir rəsmi Azərbaycana – AMEA-ya göndərdim.

Az sonra akademiya mütəxəssis gəldi və mənə dedi ki, ikinci belə bir abidəni tapmaq lazımdı. O əraziləri gəzib-dolandıq, başqa belə abidə tapa bilmədik. Ancaq sonralar Borçalının Dəllər kəndində (o kəndin də adını dəyişib Muşevani qoyublar) həmin yazılara və daha zəngin tarixi abidələrə rast gəldim. Yeri gəlmişkən. Dəllər kəndində olan o abidələr haqqında da mütəxəssis sözünə və araşdırmasına ehtiyac var.

Cücəkəndin yaxınlığında qonşu Soyuqbulaq kəndindən bir az aralıda kənd müəllimlərinin təsadüfən qayaüstü rəsmləri aşkar edib şəklini çəkmişdilər. Bu qayaüstü rəsmlər Orxon-Yenisey, Gəmiqaya abidələrinin əkiz qardaşlarıdır. Şahnəzər, İmir, Qurdqala, Qızqala, Sarıyal, Qaraisə, Qaraqala kəndlərinin ərazisində, həmçinin Loru-Pəmbək (adlara fikir verin, indi həmin toponimlərdən biri də qalmayıb) ərazisində və Dağ Borçalısında onlarla belə daşüstü yazılara, unikal maddi mədəniyyət abidələrinə rast gəlinirdi. Dərələyəzdə, İrəvanda və İrəvan ətrafında, Zəngəzurda – Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələrində minlərlə belə qayaüstü rəsmlər, alban kilsələri, zaviyələr, ziyarətgahlar, qədim Oğuz qəbirləri, at, qoç heykəlləri vardı.

Mən uzun müddət AzTV-də o bölgələrlə bağlı verilişlər hazırlayırdım. Bir dəfə tarixçi mərhum Məşədixanım

Nemətovanı danışdırdım. O, Zəngəzur və Dərələyəz bölgələrindəki tarixi abidələri öz gözləri ilə görmüş, erməni-rus təzyiqlərinə məruz qalsa da, tarixi həqiqətləri ortaya qoymağa çalışmışdı.

Dərələyəzdəki ƏxiTəvəkkül zaviyəsi abidəsinin ilkin variantını göstərdi, sonra ermənilərin ora xaç çəkdiqləri variantını göstərmişdi. Yəni, onlar bizim baba əmanəti olan yurdlarımıza yox, həm də həyasızcasına tarixi abidələrimizə yiyə çıxmaqdan belə çəkinmirlər.

Təəssüdlər olsun ki, hardasa buna nail də ola biliblər. Hələ Sovet dönmündə Leninqraddakı (San Peterbruq) ermitajda babalarımızın düzəltmələri qəməxəncərdən tutmuş, nənələrimizin toxudüqləri kilim-xalçaya qədər “qədim erməni” eksponatları kimi kimi təddim edilirdi və bu gün də edilməkdədi.

Bu gün hər bir ziyalımız məlum Qərbi Azərbaycan, İrəvan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün əllərindən gələni etməlidirlər.

XX əsrdə erməni lobbisi və diasporu sözün əsl mənasında tüğyan elədi – bütün dünyaya erməni yalanlarını “sırıdı”. İndi bizim, biz ziyalıların və əlində səlahiyyət, imkanı olan vətəndaşların ümdə vəzifəsi tarixi gerçəklikləri ortaya qoyub, erməni yalanlarını ifşa etməkdir.

XX əsr Qafqaz türkləri və onların maddi-mənəvi irsi üçün faciələr əsri olsa da, XXI əsr itirdiklərimizi qaytarmaq və özümüzə, yurdlarımıza qayıtmaq əsridir. Bu gün Qərbi Azərbaycan ərazilərdəki qəbirlərimiz, ziyarətgahlarımız və tarixi abidələrimiz fəryad edir ki, qurtarın bizi bu vandalların əlindən. Ermənilər yerüstü abidələri məhv etsələr də, ora

dönəndən sonra özümüz, öz alimlərimiz yeraltı abidələri araşdıracaq, o baba əmanətlərinə yeni həyat verəcəklər. Şuşadan sonra bizim növbəti dönüş yurdlarımız Göyçədir, Dərələyəzdir, İrəvandır. O müqəddəs qayıdışdan sonra bir əsrdən çoxdur fəryad edən abidələrimiz də “rahat nəfəs alacaq” – o yurdun əzəli övladları kimi.

M.İ. Yusifov

GÖYÇƏ ELİNDƏ SAXTALAŞDIRILMIŞ TOPONİMLƏR HAQQINDA

Xülasə

Qədim Oğuz yurdu Göyçə tarixlər boyu bir çox sınaqlarla üzləşmişdir. Bu gün də tale Göyçəni sınaqlar qarşısında qoymuşdur. Lakin Azərbaycan xalqının nikbin ruhu onu deməyə əsas verir ki, Göyçə bu sınaqlardan da üzü açıq çıxacaq, öz xalqına əzəli mənsubluğunu əbədi olaraq qoruyub saxlayacaqdır.

Biz buna əminik. Əminik ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi cəmi 44 günlük döyüşdə Azərbaycan xalqına rəşadətli bir qələbə qazandırdı.

Açar sözlər: toponim, etnotoponim, məskən, etimologiya, tələffüz.

Ölkə Prezidentinin Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva ilə birlikdə 2021-ci il avqustun 16-da Kəlbəcərə səfəri zamanı Göyçə mahalı və Basarkeçərlə bağlı söylədiyi "...bizim ümumi leksikonumuzda "Vardenis" yox, Basarkeçər adı bərpa edilsin. İndiki Ermənistan ərazisində yerləşən bütün digər qədim Azərbaycan yaşayış məskənləri əsl adları ilə də çağırılmalıdır"- [7] sözləri xalqımızın məkrli düşmən üzərində daha möhtəşəm qələbələr əldə edəcəyinin parlaq müjdəsinə çevrilmişdir.

Erməni özü də yaxşı bilir ki, üzərində yaşadığı torpaq onunku deyildir. Ancaq həmişə cürbəcür hiylələrlə, fitnə-fəsadlarla, özlərinə xas olan həyasızlıqla burada saxta tarix, qondarma dövlət yaratmaq iddialarında olmuşlar. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında oturmağının tarixi elə də qədim deyildir. Mənbələrdə göstərilir ki, ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi prosesinə çar Rusiyası tərəfindən XIX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə, 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələri əsasında başlanmışdır.

Tədqiqatçı Sitarə Mirmahmudova 1995-ci ildə çap olunmuş "Ermənistanda türkmənşəli yer adları" kitabında yazır ki, 1935-1970-ci illər arasında 345 türkmənşəli yer adı dəyişdirilmişdir" [6, 4]. İbrahim Bayramovun 2002-ci ildə nəşr olunmuş "Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri" adlı kitabında isə dəyişikliyə məruz qalmış adlarla birlikdə 2000-ə yaxın yer adı barədə bəhs olunur [4].

Ancaq Ulu Göyçə elinin zəngin tarixi qarşısında həmin təxribatlar qaranlıqdakı işartıdan başqa bir şeyə bənzəmir. Göyçə adı qədim türklərin Tanrıçılıq inamından qaynaqlanan bir söz

kimi əcdadlarımızdan bu günə qədər yaşayır və xalqın mənəvi düşüncəsində əbədi olaraq qalacaqdır.

Tanrıçılıq inamı nə qədər qədimdirsə Göyçə adı da o qədər uludur. Tanrıçılıq inamının əsasını Göy *tanrı* təşkil edir. Göyçə adının lüğəvi mənası da *Göy tanrıya* təşbeh olaraq yaradılmış və *Göy qədar*, *Göy kimi əzəmətli*, *Göy Tanrıya bərabər* anlayışlarını bildirir. Təsadüfi deyildir ki, Göyçə adı Ermənistan adlanan ərazidə yaşamış bütün türkmənşəli əhalinin məskun olduğu ərazilərə şamil edilmişdir. Göyçənin adı “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Uşun Qoca oğlu Səgərək” boyunda “Göyçə dənizə təkin el çarpdı” [5, s.145] sözlərində də xatırlanır. Qədim Göyçə adındakı Göy tərkibi əhalinin təsəvvüründə Göy *tanrıya* nisbət yaratdığından hətta həmin ərazidəki bir çox yer adlarında da (Göyabbas, Göydağ, Göyyoxuş, Göykümbət, Göykilsə, Göygöl, Göytala, Göytəpə, Göysu, Göyçal, Göyçay, Göyçəgözü, Göykənd və s.) əks olunmuşdur.

Göyçə mahalı ta qədimdən Azərbaycanlı əhalinin daimi yaşayış məskəni kimi tanınmışdır. Mənbələrdə göstəriləyinə görə 1747-1828-ci illər ərzində Göyçə mahalı İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olub. 1828-ci ildən sonra da ərazi quberniyalara bölünüb və Göyçə İrəvan quberniyasının tərkibinə daxilində qalıb. Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistan respublika kimi formalaşdırılmış və Göyçə mahalı beş inzibati rayon arasında bölüşdürülüb. Həmin inzibati ərazi rayonlaşdırıldıqdan sonra isə ərazinin əvvəlki adları dəyişdirilmişdir. Məqsəd isə tarixi gerçəkliklərin və keçmişin unutturulmasından ibarət olmuşdur. Həmin adlar bunlardır: *Kəvər* (Kamo), *Qaranlıq* (Martuni), *Basarkeçər* (Vardenis), *Çəmbərək* (Krasnoselo), Yelenovka.

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldığı vaxtda Göyçə mahalı Cümhuriyyətin tərkibində olmuşdur. 1920-ci ildə bolşeviklərin müdaxiləsi ilə qədimdən Azərbaycanlı əhalinin yaşayış məskəni olan Göyçə mahalı və onunla birlikdə Dərələyəz mahalı və Dilican ərazisi qanunsuz şəkildə Ermənistanə verilmişdir. Bu da Sovet imperiyasının həmin ərazilərdə qədimdən məskun olan Azərbaycanlı əhali ilə oraya yerləşdirilmiş ermənilər arasında daimi münaqişə ocağı yaradılması məqsədindən ibarət olmuşdur. Göyçə süni şəkildə ermənilərə təslim edilməsinə baxmayaraq oranın hər bir qarışında qədim türk-oğuz izləri yaşamaqda davam edir.

Göyçənin dilbər guşələrindən sayılan *Basarkeçər* adı da türkmənşəli etnotoponim kimi özünün yaranmasına görə çox-çox qədim zamanlarla səsləşir. *Basarkeçər* adı mənbələrdə göstərilədiyinə görə 1392-ci ilə dair sənədlərdə də yaşayış məskəni adı kimi qeydə alınmışdır. Basarkeçər rayonu 1930-cu il sentyabrın 9-da yaradılmışdır. 1969-cu il iyunun 11-nə kimi *Basarkeçər*, həmin tarixdən sonra isə *Vardenis* adlandırılmışdır. Buna baxmayaraq indi də əhali tərəfindən həmin ad *Basarkeçər* deyə işlədilir.

Bəzi mənbələrdə *Basarkeçər* sözü tərkibində qeyri-qəti zaman şəkilsizliyi işlənmiş mürəkkəb söz kimi mənalandırılır. Bu izaha görə *Basarkeçər* adının etnotoponim anlayışı sadələşdirilir və adı bir mürəkkəb sözə çevrilir. Bu da həmin adın bəsit şəkildə “basıb keçmək” anlayışı üzrə məhdudlaşdırılmasına səbəb olur. Əslində isə mürəkkəb tərkibli *Basarkeçər* adı etnik səciyyəli bir söz kimi formalaşmışdır ki, hər iki tərkibdə bir-birini tamamlayan oxşar mənə bildirilir. Urartu mənbələrində *Basarkeçər* böl-

gəsinin qədim sakinlərinin türkmənşəli kumanlardan ibarət olduğu göstərilir. Onlar həmin ərazidə eradan əvvəlki VII-VI əsrlərdə məskun olmuşlar. Basarkeçər adının hər iki tərkibində –ar (-ər) şəkilçi elementi vardır. Bu o deməkdir ki, həmin tərkiblər düzəltmədir. Birində *bas-*, digərində isə *keç-* tərkibi düzəltmədir. Buradan belə qərara gəlmək olur ki, hər iki etnonim adı xalqın mütəşəkkil olduğu və öz ictimai təfəkküründə etnik özünəməxsusluğunu əks etdirən bir mərhələdə formalaşmışdır. Odur ki, mənbələrdə də *bas-* tərkibli etnik adlarla yanaşı *keç-/qaç-/qac-* əsaslı adlar barədə də bəhs edilir.

Türkmənşəli etnosların məskun olduğu ərazilərdə *bas-* tərkibi etnonimin *baz-* şəklindəki variantlarına da təsadüf edilir. *Bas-*, *baz-* tərkibli etnonimlərlə bağlı aparılan tədqiqatlarda göstərilir ki, Qafqazda *baz-* variantı əsasında formalaşmış 15 *bazar* etnonimi mövcuddur. Bunlardan Yuxarı Qarabağın Xaçın nahiyyəsindəki *Bazar*, Tiflis quberniyasının Siqnaxi ərazisindəki *Bazarxevi*, həmçinin Gürcüstandakı *Bazarı* yaşayış məntəqələrinin adlarını göstərmək olar. Mənbələrdə verilən məlumatlara görə qırğızlarda *Bazar*, *Bazar Kurqan* qaraqalpaq və kalmıklarda *Basar* tayfaları mövcuddur. *Basar* sözünün *bazar* variantına eyni zamanda Qafqaz ərazisindəki çoxlu dağ, çay və kənd adlarına da rast gəlmək olur. Bunlardan *Bazarçay*, *Bazaryurd*, Şimali Qafqazın Qaranoqay dairəsindəki *Bazarnur*, Zaqataladakı *Bazarqobu*, Baş Qafqaz silsiləsində Azərbaycan Respublikası ilə Dağıstan sərhəddindəki *Bazardüzü* dağ adlarını misal göstərmək olar [1].

Basarkeçər adının ikinci tərkib hissəsindəki *keçər* sözü də etnonim xarakterlidir. Odur ki, bu tərkibi sadəcə olaraq *keçmək* kimi xarakterizə etmək düzgün deyildir. Adın birinci tərkibində

olduğu kimi bu hissəsində də zaman-zaman diləyatımlılıq qaydasında dəyişmə baş verməsi ehtimal olunur. Belə ki, sözün ilkin variantının *qaç-*, *qoç-* şəklində olduğunu onun ümumi anlayışı üzrə təyin etmək mümkündür. Güman etmək olar ki, mənbələrdə qeydə alınan türkmənşəli *Koçar*, *Kuçar* *Qacar* etnonimləri məzmunca *keçər* tərkibinin bir variantından ibarətdir. Tədqiqatçı Qiyasəddin Qeybullayevin qeydlərinə görə Orta əsrlərdə Karluq-uyğurların məskunlaşdığı ərazilərdə *Koçar/Kuçar* kimi adlandırılan yaşayış məskənləri də olmuşdur. Şimali Qafqazda həmçinin, *Kuçarlı* və *Kuçorlı* çaylarının mövcudluğu da həmin adların eyni mənşəyə aid olduğunu göstərir. *Keç-koç-kaç-* tərkibləri ilə bağlı olan etnonimlər içərisində *Qacar* variantının daha geniş yayıldığı müşahidə edilir. Mənbələrdə göstərildiyinə görə *qacarlar* Hun tayfa birliyi içərisində mühüm yer tutan türk mənşəli etnoslar olmuşlar.

Ad barədə verilən şərhə isə onun “əyilməz”, “inadkar”, “yenilməz” mənası daşması bildirilir. *Basar* və *keçər* adlarının quruluşca tərkibinə gəlicə onu demək lazımdır ki, buradakı –*ar*, –*ər* elementləri etnik adlarda *insan*, *şəxs*, *el*, *tayfa* anlayışı bildirən hissələrdən ibarət olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, həmin tərkiblər əsasında həmçinin *Suvar*, *Avar*, *Qamər*, *Xəzər*, *Bulqar*, *Kəngər*, *Tatar*, *Dondar*, *Balkar*, *Avşar*, *Qarqar*, *Dügər*, *Tərtər* kimi etnik adlar da yaranmışdır. *Baçarkeçər* adının tərkib hissələrinə gəlicə demək lazımdır ki, *Basar* etnoniminin *bas-* tərkibi lüğəti mənada *müzəffər olmaq*, *basmaq*, *məğlub etmək*, *qalib gəlmək*, *qələbə çalmaq* anlayışını bildirir. Sözün –*ar* tərkibi isə insan, tayfa, el, xalq anlayışını səciyyələndirir. Nəzərə alsaq ki, sözün ikinci tərkibi olan *keç-* hissəsi *qaç-*, *qoç-* variantları ilə bağlıdır, onda məlum olur ki, *keçər* etnonimində də *qoç-* (qoçu)

sözündə olduğu kimi *qoçaq, igid, qalib, əyilməz, mərd* anlayışı mövcuddur.

Beləliklə, iki qoşatərkibli etnik addan ibarət olan *Basarkeçər* sözü *müzəffər, igid, yenilməz, qalib qoçaq el, tayfa, cəmiyyət, xalq* anlayışları üzrə formalaşmışdır.

Basarkeçərdən danışarkən onun məşhur kəndlərindən biri olan *Zod* kəndinin adını unutmaq olmaz. *Zod* kəndinin adı bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Ərazidə çala çökək yerlər olduğundan onun ilk adını *Başkalafa* adlandırmışlar. *Kalafa* sözü indi də Göyçə mahalından olan əhali arasında çala-çökəklik mənasında işlədilir. *Başkalafa* adı III-V əsrlərdən XIV əsrin sonlarına (1387-1388) XV əsrin əvvəllərinə kimi davam etmişdir. Bundan sonra həmin ərazindəki yaşayış məskəni Vəliağa adlı nüfuzlu bir şəxs tərəfindən abadlaşdırılmışdır. Ona görə kəndin adı *Vəliağa* olmuşdur. 1813-1814-cü illərə kimi də bu ad davam etmişdir. Həmin vaxtdan Göyçəyə köçürülən ermənilər tərəfindən kəndin adı dəyişdirilmiş və *Zod* kimi deyilmişdir. 1995-ci ilə qədər ad *Zod* şəklində işlədilmişdir [3].

Erməni mənbələrində iddia edilir ki, *Zod* sözü guya qədim erməni dili adlandırılan Qrabardan gəlir. Guya nə zamansa burada yaşamış Sünik erməni vilayətinə məxsus bu ad *sotk* şəklində olmuş, sonradan isə *sot* şəklinə düşmüş, buradan da *zod* tələffüzü baş vermişdir. Əslində isə həmin ərazidə heç bir sünik erməni knyazlığı mövcud olmamışdır. *Sünik* sözü isə qədim türk hun etnoslarının Çin dili tələffüzündəki *sünni* variantından ibarətdir. Bu addakı toponim hətta yaxın müddətlərdə Samux rayonunun kəndlərinin birinə aid olmuşdur. Səhvən ad islamin sünnü təriqətinə məxsus toponim kimi başa düşüldüyündən Füzuli adı

ilə dəyişdirilmişdir. *Zodla* bağlı bir çox araşdırmalarda hər vəchlə bu adın türkmənşəli olduğuna cəhd göstərilir.

Lakin bu yanlış yoldur. Çünki ermənilər özləri qəsdən özlərini ərazinin qədim sakinləri kimi tanımaq məqsədi ilə adın Qrabar dedikləri yalançı qədim erməni dilinə məxsus güclü külək mənasındakı *Sotk* sözündən törədiyini isbat etməyə çalışmışlar. Əlsində isə Qrabarın ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur. Bu addakı dil olsa-olsa orta fars dili sayılan Pəhləvi dilinə məxsusdur. Zodda daim baş verən güclü küləyə görə ermənilər düşünüb belə bir uydurma ad düzəldiblər.

Uydurulmuş *Sotk* (Sot) adı əslində mənşəcə Sami dillərə məxsusdur. Sözün mənşəyi ərəb dilindəki *şiddət* sözünün *şid* kökü ilə bağlıdır. Bu söz ərəb dilindən fars dilinə keçmiş və güclü külək anlayışı bildirən *bad şədidd* ifadəsi tərkibində işlədilir. Ermənilər *şəd* kökündən uydurma *sot* variantı düzəltmiş və izi itirmək üçün hətta buraya bir *k* elementi də əlavə edib *Sotk* adı əmələ gətirmişlər. Lakin oğurluğun əvvəli yalan olduğu kimi, axırı da rüsvayçılıqdır. Erməni məkrinə xas olan belə uydurmalar bir deyil, iki deyil. Odur ki, əsarətdə olan qədim yer-yurd adlarımız öyrənilməli, həqiqət aşkar olunmalı və beynəlxalq ictimaiyyətə bəyan edilməlidir.

Ulu Göyçəmizdə etimoloji cəhətdən araşdırılmalı olan çoxlu adlar vardır ki, erməni təcavüzünə məruz qalmış həmin sözləri milli düşüncəmizin təməlində araşdırmaq Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin Göyçə və onun dilbər guşəsi olan *Basarkeçərlə* bağlı səsləndirdiyi çağırışına cavab kimi mütəxəssislərimizin ümdə bir vətənpərvərlik vəzifəsinə çevrilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. az.wikipedia.org/wiki/Bazar (Xaçın kənd) 18 noyabr, 2020.
2. az.wikipedia.org/wiki/ İrəvan xanlığı. 19 sentyabr, 2021.
3. az.wikipedia.org/wiki/Zod. 14 noyabr, 2021.
4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri. Bakı, Elm, 2002, 346 s.
5. Kitabı – Dədə Qorqud, Bakı, Öndər Nəşriyyat, 2004, 376 s.
6. Mirmahmudova S. Ermənistanda türkmənşəli yer adları. Bakı, Yazıçı, Ədəbi nəşrlər evi, 1995, 72 s.
7. Prezident. Az/articles/52742 16 oktyabr, 2021.

Э.Г.Мамедова

*Бакинский Государственный университет
elnarexasayeva1@gmail.com*

ОЦЕНКА ВОЗМОЖНОСТЕЙ РАСШИРЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА В ПРИКАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ В УСЛОВИЯХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ НОВЫХ ВЫЗОВОВ

В современных условиях развития мировой экономики вся ярче проявляются черты сегментации сотрудничества стран по отдельным регионам.

Прикаспийский регион (ПР), обладая значительным природно-ресурсным и людским потенциалом, все еще в недостаточной степени использует имеющиеся возможности развития сотрудничества. Конечно же, страны ПР обладают разными экономическими возможностями, а доминирующий профилем специализации выступает нефтегазовая индустрия. Такое положение, с одной стороны благоприятствует развитию сотрудничеству (прокладка нефтегазопроводов, танкерные перевозки нефти и кооперация сервисных отраслей), а с другой – усиливает конкуренцию между странами ПР. Вместе с тем, совместные усилия по созданию международных транспортных коридоров Север-Юг и Запад-Восток дадут толчок углублению экономического сотрудничества стран региона.

Проект реализации транспортного коридора Север-Юг (железнодорожная составляющая) все еще остается не завершенной. Основная причина такого положения связана с иранским участком Решт-Астара, строительство которой затягивается. Несмотря на предложение азербайджанской стороны (в 2017 году) о выделении кредита (500 млн.долл.) или же предложении российской стороны о технической поддержке, строительство данного участка оставались не востребованным. Лишь только 17 мая 2023 года Россия и Иран заключили соглашение о строительстве железнодорожного участка Решт — Астара, по которому РФ выделит межгосударственный кредит в размере 1,3 млрд евро, что составит 85% из общей стоимости (1,6 млрд.евро) проекта. «Принято решение о строительстве участка линии

на совмещенной колее. То есть предусматривается укладка и 1435 мм (*действующий в Иране стандарт*) и 1520 мм (*российский размер колеи*). (1).

Следует отметить, что в условиях международных санкций против России и Ирана, реализация проекта Север-Юг приобретает еще большую значимость т.к этот маршрут свяжет ПР со странами Персидского залива, Центральной, Южной и Юго-Восточной Азии.

В совершенствовании и развитии экономического сотрудничества важным представляется изучение опыта международных организаций. В контексте этого следует отметить состоявшуюся в Баку (октябрь 2022 года) международную конференция высокого уровня «Цифровая трансформация обмена информацией в цепочках поставок с использованием стандартов ООН», которая способствовала принятию международных стандартов для цифровизации мультимодальных перевозок, обмену данными и документами в международных цепочках поставок. Было рекомендовано разработать пилотные проекты внедрения, например, проекты цифровых двойников по Транскаспийскому перемещению товаров.

Огромный потенциал развития сотрудничества в регионе связан также с проектом международного транспортного коридора Запад-Восток. Еще в 1998 году, в ООН была создана Специальная программа для экономик стран Центральной Азии. Государствами-участниками программы стали Азербайджан, Казахстан, Таджикистан, Кыргызстан, Туркменистан, Узбекистан и Афганистан. В 2023 году представители этих стран

обратились с официальной просьбой к Европейской экономической комиссии ООН - «разработать дорожную карту для оцифровки мультимодального обмена данными и документами по Транскаспийскому транспортному коридору с использованием соответствующих стандартов ООН». Было бы полезным подключение к этой инициативе и других стран ПР.

Зарождение новых глобальных вызовов постепенно меняет географию потребительских рынков. Причем, изменения происходят и в структуре поставляемых товаров. Исходя из этого, необходимым становится поиск новых возможностей развития сотрудничества между странами ПР. В этом плане перспективным представляется выстраивание межгосударственных экономических связей в области зеленой экономики.

В конце 2022 года в Бухаресте лидеры Азербайджана, Венгрии, Грузии и Румынии подписали соглашение "О стратегическом партнерстве в области развития зеленой энергетики и транспорта", которое подразумевает прокладку линии электропередач через Черное море. Для продвижения этого соглашения Европейский Союз выделит средства на сумму 2,3 миллиарда евро.

В стратегиях будущего экономического развития одной из приоритетных задач является достижение «углеродной нейтральности» (carbon neutrality) к 2050 году. В соответствии с зеленым курсом экономического развития и реализацией программ низкоуглеродной энергетики, все больше стран увеличивают расходы, направляемые

на использование возобновляемых источников энергии (ВИЭ).

В условиях глобальных климатических изменений и продвижения программ по декарбонизации экономики повышенный интерес вызывает сотрудничество в производстве и использовании чистого водорода, получаемого из природного газа без выбросов CO₂. В соответствии с этим, водород рассматривается и как энергоноситель, и как средство накопления избыточной электроэнергии, вырабатываемой ВИЭ, главным образом, на основе использования энергии солнца и ветра.

В Азербайджане имеется значительный потенциал для развития зелёной энергетики. «Прогнозируемый потенциал альтернативной энергии в Азербайджане составляет 157 ГВт в азербайджанском секторе Каспия (35 ГВт в мелководных бассейнах и 122 ГВт в глубоководных бассейнах). По этой причине более целесообразно строить ветряные электростанции на побережье и островах. В первую очередь необходимо привлечь на территории, где будет построена станция, специалистов и провести оценку» (2.) Ныне совместно с зарубежными компаниями «Masdar» и «ACWA Power» реализуем два инвестиционных проекта по производству солнечной и ветровой энергии общей мощностью 470 мегаватт. (3). Еще один проект находится на стадии разработки с компанией BP, реализация которого (мощностью 240 мегаватт) в скором времени начнется на освобожденных территориях Джебраильского района.

Пока еще не реализованными остаются возможности использования зеленого водорода. В этом отношении

определенные перспективы могут быть связаны с комбинированием использования природного газа и возобновляемых источников энергии. Примером чему может служить деятельность Южного газового коридора, который работает над концепцией по использованию имеющихся трубопроводов для прокачки зеленых энергоносителей. В настоящее время в Азербайджане проводятся инженерные исследования по оценке возможностей концентрации зеленого водорода в смеси в Трансадриатическом газопроводе.

Страны Прикаспия придают важное значение созданию свободных экономических зон. Практические во всех приморских районах уже функционируют такие зоны. В частности, на азербайджанском побережье, в районе Алятского порта, выделен большой участок территории для создания свободной экономической зоны. В перспективах развития сотрудничества стран ПР интерес вызывает инициатива губернатора Астраханской области И.Бабушкина о создании ассоциации особых экономических зон стран Прикаспия и государств, по территории которых проходит транспортный коридор Север - Юг. (4).

Целью создания объединения является обеспечение взаимодействия зон по вопросам привлечения инвестиций, развитие промышленной кооперации и логистической инфраструктуры, расширение рынков сбыта своей продукции, снижение административных барьеров. Конечно же, для реализации таких инициатив необходима разработка совместных стратегических программ развития, с учетом экономических интересов каждой страны.

Вышеизложенные свидетельствуют о том, что в меняющемся мире страны ПР должны приложить максимум усилий для более полного использования имеющихся возможностей развития межгосударственного сотрудничества.

Список использованной литературы:

1. Россия и Иран подписали соглашение по достройке ж/д участка Решт – Астара. 17 мая 2023 - <https://www.İnterfax.ru/russia/901822>

2. Исмаилов Ч.Н. Одним из важных стратегических направлений для развития Азербайджана является использование альтернативных источников энергии. 05.04.2024 - <https://www.trend.az/business/green-economy/3882014.html>

3. Президент: Электроэнергетические мощности, которые Азербайджан создаст в течение 1-1,5 года, позволят сэкономить сотни миллионов кубометров природного газа на экспорт. 03.02.2023 - https://azertag.az/ru/xeber/prezident_elektroenergeticheskie_moshchnosti_kotorye_azerbaidzhan_sozdast_v_techenie_1_15_goda_pozvolyat_sekonomit_sotni_millionov_kubometrov_prirodnogo_gaza_na_eksport-2473997

4. Астраханский губернатор предложил СЭЗ Азербайджана войти в ассоциацию ОЭЗ стран Прикаспия. 10.04.2023 - <https://tass.ru/ekonomika/17490447>

MÜNDƏRİCAT

G.H.Məmmədova

Qərbi Azərbaycanın tarixi memarlıq irsi 8

Ə.Y.Ələkbərli 11

V.Ə.Qasımlı

Qərbi Azərbaycan: Ana vətənlə iqtisadi reintegrasiya 15

Bölmə 1

Qərbi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf potensialı

M.A.Məmmədov

Şərqi Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin neft-qaz sənayesinin
tikinti sektorunun inkişafında rolu 24

Ə.Ə.Ələkbərov

Qərbi azərbaycanlıların Ermənistan iqtisadiyyatında rolu 29

İ.Əliyev

Zəngəzur dünyanın nəqliyyat logistika mərkəzinə çevrilir 32

Z.S.Musayev

Qərbi Azərbaycan ərazilərinin ekoloji problemləri və
həlli istiqamətləri 44

F.A.Rüstəmov

İrəvanda dünyəvi təhsilin inkişafı 53

C.Allahverdiyev

Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların mütəxəssis
hazırlığı məsələləri 61

R.T.Əliyeva, Ə.M.Babaşov	
Qərbi Azərbaycan əhalisinin yaşayış yurdlarına qayıdışını təmin edən amillər	75
Tanrıverdi Paşa	
Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının tədqiqinə dair	83
G.Ə.Abbasova	
Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların deportasiyası (1948-1953)	96
Ə.V.Həsənov	
Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatına dair	106
Z.Kərimov	
Qərbi Azərbaycan mətbuatının inkişafı tarixindən (XX əsrin əvvəlləri)	108
З.Э.Судейманов	
Новые ориентиры организации и развития зеленой экономики в Азербайджане	124
B.H.Şirinov, S.Ə.Cəfərova	
İrəvan şəhərində və Zəngəzur qəzasında baş vermiş demoqrafik dəyişikliklərin fəsadları	131
Nazim Tapdıqoğlu (Vəlişov)	
Zəngəzurdə türk mənşəli toponimlərə qarşı erməni soyqırımı siyasəti	139
T.Ş.İsmayilzadə	
Qərbi Azərbaycanın regionlarında gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi perspektivləri	145

Bölmə 2

Qərbi Azərbaycanın regionlarının tarixi-iqtisadi potensialı və gələcəyə baxış

Z.Q.Qurbanov

1990-cı illərə qədər Qərbi Azərbaycanda əhalinin milli
tərkibi 152

H.Həsənov

XIX-XX əsrin əvvəllərində Zəngəzurun sosial-iqtisadi
taixindən 161

B.M.Aslanov

Qərbi Azərbaycanda saxtalaşdırılmış yer adları, Basarkeçər
rayonu ərazisində ermənilərin Azərbaycan toponimlərinin
dəyişdirilməsi siyasəti 176

M.M.Hüseynov, E.M.Aslanov, S.F.Abdullayeva

Zəngəzur bölgəsinin tarixinə və iqtisadi inkişafına daha
bir baxış 185

Ç.İsmayılov

Azərbaycanın dövlət sərhədlərinin siyasi-coğrafi
qiymətləndirilməsi və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı 194

A.Ə.Abasova

Qərbi Azərbaycan: maddi-mədəni irsimiz 199

R.T.Məmmədov, K.M.Məmmədova

Qərbi Azərbaycana qayıdış strategiyası 205

T.Həsənzadə, Ə.M.Əliyev, M.L.Əliyeva

İrəvan əyalətinin icma dəftəri- Azərbaycan tarixinin
öyrənilməsi mənbəyi 216

B.Ş.Əhmədov	
Göyçə mahalının iqtisadi tarixi coğrafiyası	222
C.Bəhramov	
Azərbaycan ərazilərinin işğalı, Qərbi Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə güzəştə gedilməsinin tarixi və hüququ nəticələri (1827-2023)	242
E.Məhərrəmov, Y.Bəhrəmov	
Qərbi Azərbaycanın iqtisadi regionlarının tarixinin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması	255
N.Mustafa	
1948-1953-cü illərdə azərbaycan-lıların İrəvan şəhərindən deportasiyası	261
E.Qarayev	
Çar Rusiyasının İrəvan xanlığının işğalında bu ərazilərin iqtisadiyyatı ermənilərdən vasitə kimi istifadə edilməsi məsələsi	276
A.Əhmədli	
Qərbi Azərbaycanda əhalinin təhsil almasında ulu öndər Heydər Əliyevin rolu	289
N.Hacıyeva	
Qərbi Azərbaycan ərazisində hidrotoponimlər	297
Z.Əmrahov	
İrəvan quberniyasında ibtidai təhsil (1850 – 1917)	301
F.Cəfərov, B.Həsənov	
XIX-XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisinə məskunlaşdırılması məsələləri	315
S.İsgəndərova	
Cəbərək ərazisində ermənilər tərəfindən coğrafi adların dəyişdirilməsi siyasəti	322

K.Əliyeva	
Multikulturalizmin müasir dünya siyasətində yeri və rolu	327
M.Bəkirli	
Fəryad edən abidələr	337
M.İ.Yusifov	
Göyçə elində saxtalaşdırılmış toponimlər haqqında	341
Э.Г.Мамедова	
Оценка возможностей расширения сотрудничества в Прикаспийском регионе в условиях возникновения новых вызовов	349